

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№2 (503)
БЕРЕЗЕНЬ – КВІТЕНЬ
2012

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редаколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.),
С.В.Кульчицький, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пиріг*,
О.П.Резнт (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.),
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Резнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:
А.О.Михайлова

Редактори:
С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*,
О.М.Квітка, *В.І.Кузнецов*

Обкладинка:
Н.О.Горбань

Коректор:
Н.Ю.Мельник

Електронна версія:
О.В.Жданович
www.history.org.ua

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 800 прим. Зам. №297
Підписано до друку 17.04.2012 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета у
ТОВ «Комп'ютерно-видавничий,
інформаційний центр» («КВПЦ»)
Свідоцтво ДК №461 від 23.05.2001 р.
Адреса: вул. Фрунзе, 19-21,
Київ, Україна, 04080
Тел.: +380 (44) 417-21-72, +380 (44) 417-36-68
Тел./факс: +380 (44) 417-60-08
E-mail: kit_press@yahoo.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 650-річчя битви на Синіх Водах

Моця О.П.

Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи ... 4

Козир І.А (Кіровоград), Чорний О.В. (Кіровоград)

Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел ... 11

***

Котляр М.Ф.

Початки Русі. Довкола 862-го року 28

Котенко А.Л.

До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа» 42

Коляда І.А.

Цензурна політика російського самодержавства в «українському питанні» (до історії відносин М.Коцюбинського з органами цензури) 58

Машкін О.М.

П.А.Столипін та Україна: 73

Передерій І.Г.

Український науковий інститут у Берліні та В'ячеслав Липинський (до 130-річчя від дня народження) 98

Єфіменко Г.Г.

Комунізм vs. українське націєтворення в радянській Україні (1917–1938 рр.): сприяння, поборювання чи вимушене замирення? 114

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ясь О.В.

Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова 133

Кісь О.Р. (Львів)

Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології 159

Филипчук О.М. (Чернівці)

Роси у «Житті Георгія Амастридського» 173

Таїрова-Яковлева Т.І. (Санкт-Петербург, Російська Федерація)

Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання ... 190

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Острозька академія XVI–XVII століття: Енциклопедія (**П.П.Толочко**) ... 199

Мазешана: матеріали до бібліографії (1688–2009) (**М.Ф.Дмитрієнко, Я.О.Іщенко**) 203

Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.8: Великий терор: Польська операція 1937–1938 / Wielki terror: Operacja polska 1937–1938: У 2 ч. (**М.М.Кучерена, Луцьк**) ... 208

Карл Гайнц Рот, Ян-Петер Абрагам. «Реемтсма» у Криму: Тютюнове виробництво й примусова праця під німецьким окупаційним правлінням 1941–1944 (*М.Г.Дубик*) 211

А.Портнов. Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття (*В.П.Яремчук, Острог*) 213

Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу: Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип.1 (*О.П.Реєнт, Київ; П.В.Добров, Донецьк*) 218

ХРОНІКА

Тельвак В.В. (*Дрогобич*), Педич В.П. (*Івано-Франківськ*), Лазурко Л.М. (*Дрогобич*)
ХІ Міжнародна наукова конференція «Краків – Львів: книги, часописи, бібліотеки ХІХ та ХХ століття» 222

Шевченко В.В.

V Міжнародна наукова школа-семінар «Історія торгівлі, податків та мита» . . . 226

ЮБІЛЕЇ

Корнійчук Л.В. (*Острог*), Кучерук О.С. (*Київ*)

До 90-річчя академіка Аркадія Жуковського 228

Атаманенко А.Є. (*Острог*), Хеленюк А.А. (*Острог*)

До 80-річчя професора Любомира Романа Винара 231

Шаповал Ю.І.

До 75-річчя доктора історичних наук, професора С.В.Кульчицького . . . 234

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 236

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі статті використовувалися **нестандартні шрифти** (Izhitsa, Litorus New Roman та ін.), необхідно обов'язково (!) їх надати (розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст статті набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!) посторінково**.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, **мобільний**), **електронну пошту**. У редакцію слід подавати **електронну копію статті, два роздрукованих примірники**, а також **дві анотації** (українською та англійською мовами).

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001; або на електронну адресу: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, **не завжди поділяючи погляди їх авторів**.

У редакції «Українського історичного журналу» є примірники за минулі роки

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 650-річчя битви на Синіх Водах

О.П.Моця*

СИНЬОВОДСЬКА БИТВА ТА ЇЇ НАСЛІДКИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

У статті розглядаються питання впливу битви на Синіх Водах на подальшу кардинальну зміну загальноісторичної ситуації у Східній Європі та своєрідне «повернення» більшої частини сучасної України у простір тогочасної європейської цивілізації.

Про хід і деталі самої згаданої в назві битви на берегах сучасної р. Синюхи восени 1362 р. збереглося не так уже й багато достовірної інформації¹. Але нас у даному випадку цікавить інше – значення цієї, на перший погляд, відносно локальної та конкретної події в геополітичній системі тогочасного світу, її роль у подальшій долі південного угруповання східних слов'ян (предків сучасних українців) – адже йдеться про часи протистояння Золотої Орди та Великого князівства Литовського, тобто той період, коли перша з названих могутніх політичних структур середньовічної доби починала дещо втрачати свої позиції на євразійських просторах, а друга лише набирала потенції в майбутньому ствердженні своєї ролі. Це, зокрема, знайшло вираження в тому, що нащадки Чингізхана змушені були визнати права династії Гедиміновичів (вірніше, деяких її представників) на окремі території Західної Русі. До того Чингізиди «милостиво погоджувалися» лише зі старими правами династії Рюриковичів на управління східнослов'янськими землями².

Нагадаємо, що згадана вище подія трапилася за часів правління великого князя Ольгерда Гедиміновича (1345–1377 рр.), коли в регіон прийшли правити його небожі – Юрій, Олександр та Костянтин Коріатовичі. Вони припинили сплачувати данину баскакам і всіляко боронили Подільську землю від татар (один із них, Олександр, навіть у цьому протистоянні загинув).

Але при цьому не слід і перебільшувати масштаби ослаблення на той час Орди: один з золотоординських лідерів Мамай – фактичний правитель її правобережної частини – упродовж 1360–1370-х рр. утримував під власною зверхністю землі на захід від Волги, придумавши сепаратистські виступи

* Моця Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ.

¹ Брайченко О. Синьоводська проблема: перспективи комплексних краєзнавчих досліджень // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С.28–40.

² Вернадский Г. Что дали России монголы // Родина: Лес и Степь, IX–XVI вв.: Неизвестные страницы. – 1997. – №3/4. – С.97.

феодалів свого улусу. Тож, напевно, і взаємовідносини між правобережною Ордою та Литвою будувалися у цей період в основному не на засадах воєнного протистояння, а на принципово іншій основі – договірній.

І взагалі слід відзначити, що як протягом XIV ст., так і дещо пізніше, русько-татарські й литовсько-татарські взаємини не мали суто конфронтаційного характеру; спрощеним є й уявлення про наміри та діяльність литовських князів, насамперед Ольгерда, як про винятково антиординські, без урахування тих суперечностей, котрі існували у самій Орді; немає також підстав вважати, що в результаті його воєнних виправ було ліквідовано повну залежність південноруських земель від Орди, – згодом татарську суперматерію було на певний час відновлено. Вірогідно, із метою уникнення глобального міждержавного конфлікту, стало все ж визнання номінальної ординської зверхності при фактичному політичному контролі з боку Литви у цій, уже значною мірою колишній, зоні влади південноруських східнослов'янських зверхників³.

Але все ж історико-географічна ситуація на центрально-східних окраїнах Великого князівства Литовського після згаданої битви і аж до Грюнвальдської 1410 р. у стратегічному плані суттєво змінилася, і не лише на Поділлі. Зокрема, землі лівобережної Сіверщини у широкому розумінні цього поняття – від Чернігова до Брянська та верховські князівства отримали більш ширші можливості для маневру та вибору, що й характеризує багато у чому військово-політичну ситуацію в даному регіоні з його стабільною політичною належністю та неоднозначними політичними пріоритетами наприкінці XIV – на початку XV ст. Якраз у 1360–1370-х рр. місцеві територіальні політичні структури, використовуючи «синьоводську ситуацію», висловлювали бажання й демонстрували практичні кроки в пошуках реальної підтримки з боку литовських, а також московських сил, котрі саме тоді теж активно почали виходити на міжнародну арену⁴. Але для останніх процес повного виходу з ординського підпорядкування був набагато складнішим. Це рішення давалося із великими труднощами – існують навіть повідомлення про те, що частина оточення московського правителя Івана III виступала за збереження старих відносин із нащадками Чингізхана. Та за останніми науковими дослідженнями це все ж трапилося у 1472 р.⁵ – тобто рівно через 110 років після синьоводського протистояння.

Але повернімося до південноруської зони, коли Ольгерду, окрім Поділля, удалося підпорядкувати своїй владі ще й Північну Київщину та Переяславщину (у колишній столиці Русі він навіть посадив князем свого сина Володимира). Слід при цьому відзначити, що сам момент битви було вибрано не випадково: у 1363–1364 рр. в Поволжі відновилася боротьба за сарайський ханський престол серед нащадків Батия, а в ній саме активну участь брав уже згаданий темник Мамай. При цьому, бажаючи забезпечити собі спокійний тил, той, вірогідно, не йшов на відкритий конфлікт з активним литовським володарем⁶.

³ Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С.59–64.

⁴ Шинаков Е.А. Между Синими Водами и Грюнвальдом: центрально-восточные окраины литовско-русских земель в военно-политических событиях второй половины XIV – начала XV вв. // Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы. – Брянск, 2010. – С.303.

⁵ Горский А. «Здесь конец нашему рабству» // Родина: Средневековая Русь: Часть первая. – 2003. – №11. – С.100–101.

⁶ Сльніков М. Золотоординські часи на українських землях. – К., 2008. – С.150.

Як би там не було, але золотоординці були витіснені на схід, за Дніпро. При цьому треба також пам'ятати, що питання про остаточний відхід монголо-татар із Дністровсько-Прутського межиріччя, так само, як і про наступні історичні долі місцевого населення (аж до його підпорядкування володарями Молдавського князівства), ще до кінця й повністю не вивчене.

Однак нині вже відомо, що якраз тоді золотоординські міста лісостепової зони раптом припиняють своє існування. Саме співвідношення політичних сил у даному регіоні було зумовлене й боротьбою інших міждержавних сил, а не лише Орди та Литви. Але кочовий світ із володарюючого фактора, котрий визначав шляхи розвитку всього контактного регіону степів Північно-Західного Причорномор'я, перетворився на підкорений політиці оточуючих держав, котрі реально розділили тут уже тепер колишні золотоординські володіння. У політичному розумінні «татарська доба» після битви на Синіх Водах у даній контактній зоні скінчилася, хоча кочовий демографічний компонент і надалі продовжував справляти свій суттєвий вплив.

Для межі XIV–XV ст. можна вже впевнено говорити про практичну відсутність кочівників на крайньому заході причорноморських степів (хоча це не відносилось до кримського регіону). Прутсько-Дністровське межиріччя стає ареною боротьби Угорського королівства та Молдавського князівства, у результаті чого перше поступово витісняється з нього, а відтак у складі молдавської феодальної держави опинилися території на південь – аж до Дунаю. Степи між Дніпром та Дністром у політичному плані контролювалися Великим князівством Литовським. Його південна частина, котра була завойована уже за князювання Вітовта, перетворилася на «дикє поле». Однак тут, безсумнівно, залишалось кочове населення, яке періодично турбувало володарів князівства з півдня. Для захисту від нього той же Вітовт поселяв у кінці XIV ст. підвладних йому татар у північній частині межиріччя, як і у більш північному Пороссі. Ще пізніше в причорноморському регіоні розпочався кримськотатарський історичний період⁷.

Усе вищенаведене стосується цілком земних, практичних аспектів порушеної теми. Та були й кардинальні перетворення в культурно-історичному контексті. Адже зміни, котрі настали після 1362 р., означали закінчення понад столітньої епохи штучно насадженої ізоляції майбутніх українських земель (тоді в більшій мірі вони ще були руськими) від контактів із західною (європейсько-латинською) цивілізацією й переважаючих впливів на них євразійського монгольського світу, синкретизованих після ісламізації Золотої Орди на початку XIV ст. із впливами мусульманського Сходу, а також традиційних цивілізаційних впливів занепадаючої Візантійської імперії – стратегічного політичного партнера Ординської держави у Центрально-Східній Європі з кінця XIII ст. У певному сенсі можна навіть стверджувати, що приєднання основного масиву українських земель до Великого князівства Литовського на початку 1360-х рр. не лише надало нового імпульсу його інтеграційній політиці у цій частині східнослов'янського світу, але невдовзі й визначило геополітичну переорієнтацію цих земель зі Сходу на Захід⁸.

⁷ Добролюбський А.О., Смирнов І.О. Кочовики південно-західної України в X–XVII століттях. – К.: Миколаїв, 2011. – С.95–97.

⁸ Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. в сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С.22.

Воєнний конфлікт 1362 р. із Великим князівством Литовським мав далекосяжні згубні наслідки для самої Золотої Орди. Передусім вона втратила значний обсяг стратегічно важливої території, що завдало непоправної шкоди одному з найбільш розвинених в економічній та соціальній сферах її регіонів – Ак-Орді (західному крилу держави), ослабило у цілому Улус Джучі – землі, підвладні нащадкам старшого сина самого Чингізхана (він помер на півроку раніше свого знаменитого батька). Саме тут перетиналися зустрічні колонізаційні потоки, відбувалися різноманітні контакти аж до утворення синкретичних форм господарського й соціально-культурного буття, що було характерним явищем для процесу осідання кочівників на землю.

Яксь частина тюркського населення прийняла литовське підданство, а представники місцевої еліти ввійшли до складу правлячого класу Литви. Піддаючись популярності тюркського воїнства, князі переселяють частину цих кочівників ближче до своєї столиці Тракаю з метою використання їх як своєрідного прикордонного щита у протистоянні з хрестоносцями. А у відношенні тієї частини населення, яке залишилося на старих місцях проживання, литовська адміністрація провела фіскальний перепис на нових державних територіях і зафіксувала там данину. Така ситуація зберігалася там досить тривалий час. У цих переписах населення можна побачити спеціальну категорію підданих, які були зобов'язані нести військову службу – «ходити на війну», на відміну від обов'язків стабільно платити податки. Адже військова повинність була у степовій зоні характерним способом експлуатації підкореного люду. Після литовської експансії, котра все ж не змінила статусу цих колишніх військових слуг монголів, вони виявилися на території європейського права, в якому військова служба розглядалася як привілей стану. За цих нових умов було природним спробувати трактувати минулі повинності як шляхетний привілей у самому носінні зброї. Тому такі піддані надалі послугують важливою складовою козацтва, котре тоді ще лише формувалося, а також і значною позитивною силою слов'янської землеробської колонізації Північного Причорномор'я. Тобто, стара монгольська традиція набула нового змісту⁹.

У 1399 р на р. Ворсклі об'єднані сили хана Тохтамиша та князя Вітовта зазнали нищівної поразки від війська хана Тимур-Кутлуга й темника Єдигея. Останніх дієво підтримував знаменитий середньоазійський володар Тимур (1370–1405 рр.). Усе це у цілому дозволило наблизити остаточний занепад Золотої Орди: у 1502 р. кримський хан Менлі-Ґірей завдав нищівного удару по ординських залишках, а влада великоординських ханів перейшла до династії Ґіреїв. Кримське ханство проіснує найдовше серед решти уламків Золотої Орди (до 1783 р.). На межі між ним і литовськими володіннями виникне прикордонна смуга – так зване «Дике поле», а ще пізніше – запорозькі володіння¹⁰.

Але, у даному випадку, не будемо торкатися специфіки запорозької громади, а лише коротко зупинимось на основних особливостях середньовічної козацької держави у плані впливу на неї західного, тобто європейського, вибору.

⁹ История Украины: Научно-популярные очерки. – Москва, 2008. – С.136–137.

¹⁰ Крамаровский М. Великая Орда Златая // Родина: Средневековая Русь: Часть первая. – С.68; Єльніков М. Золотоординські часи на українських землях. – С.162–163; Шабуньдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. в сучасній науковій інтерпретації. – С.22–23.

Такий вибір певною мірою був якраз зроблений після Синьоводської битви. А для порівняння розглянемо і російську модель середньовічного суспільства, оскільки аналогії у західному напрямі досить помітні й без цього.

Сучасні російські дослідники, як і частина їх попередників, дійшли висновку, що самодержавство, тобто формування сильного центру, котрий стояв поза політичною боротьбою і вважався недоторканим, є головною особливістю політичної культури Московської держави, що виникла наприкінці періоду середніх віків. В Україні ж простежується зовсім інший стан розвитку. Відмінність російської та української політичних культур того періоду полягала в тому, що політичний стрижень в Українській козацькій державі – гетьманство – завжди стояв у центрі політичної боротьби й тим паче нічого спільного не мав із недоторканністю монархічної влади. Змагання за гетьманську булаву були суттю непростої боротьби в Україні, і до того часу, поки вона мала сенс, існувала й держава.

Економічним підґрунтям для такої політичної культури стало не значною мірою присвоююче господарство запорожців, а відтворююче реєстровців, яким надавалися конкретні земельні наділи, де вони вели хазяйство фермерського типу. Окрім права на володіння земельними ділянками за ними закріплювався цілий ряд прав і привілеїв-вольностей, що вирізняли козаків із-поміж інших верств тогочасного населення, у тому числі звільнення від державних податей і повинностей, окреме адміністративне підпорядкування та судочинство. У соціальному плані козацька верства, активна й передова на той час, розділялася на старшинську верхівку та рядове козацтво, яке в основному й виконувало військовий обов'язок¹¹.

У цілому тут, на південному сході східнослов'янської ойкумени, простежуються характерні риси тогочасного західного суспільства, на відміну від північно-східних сусідів з їх традиційним общинним устроєм, кріпацтвом та монархічними основами правління. Тож закономірно виникає питання: коли, як і чому сталося таке розмежування у східнослов'янському світі? Мабуть, треба звернутися до подій початкового періоду золотоординської доби, коли для населення всієї «Руської землі» у широкому значенні даного поняття наступили тяжкі часи, почалася нова ера у формуванні окремих сучасних етносів на новій територіальній основі.

Слід відзначити, що Русь у XIII ст. загалом була традиційним суспільством. Давні устої та звичаї – непохитна основа всього тогочасного повсякденного життя. Будь-яка спроба змінити звичний порядок і норми існування сприймалася у цілому негативно в різних прошарках суспільства. Зокрема, така була реакція на спроби орденських лицарів (та ще й у жорсткій, насильницькій формі) втягнути значну частину східнослов'янського населення у світ західноєвропейської цивілізації. Окрім того, лицарі несли й нову релігійну ідеологію – католицтво. А вона була така ж нетерпима до своїх конкурентів – православних, як і останні до неї.

На відміну від агресивних та неспокойних західних сусідів Русі, Золота Орда виглядала «своею». За наявною на сьогодні інформацією, монгольські хани демонстрували свою відстороненість від внутрішньоруських справ без вагомих на

¹¹ Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України: Нариси. – К., 2006. – С.244–245, 258.

те причин. Правда, причини могли бути нескінченними і в цілому незрозумілими підкореним народам. Але можна допускати і те, що ординці сприймалися як менше зло, ніж представники європейських військово-чернечих орденів.

Система правління в монгольських улусах на диво вдало «лягла» на модель деспотичної монархії, котра вже кілька десятиліть проходила апробацію на північному сході під орудою нащадків Юрія Долгорукого та Андрія Боголюбського. Реальна влада продовжувала залишатися в руках великих князів навіть тоді, коли вони отримали ярлики на велике князівство з рук монгольських ханів. Зате життя – там, де воно взагалі залишалося після нашествия, – було як і в минулі часи, хоча й більш тяжким. Але найважливішим стало наступне – монголи проявляли прямо-таки подиву гідну для європейців віротерпимість. Мало того, їх зносили зі священниками, незалежно від етнічної та конфесійної належності, були підкреслено коректними. Можливо тому, хоча у джерелах ординці постійно згадуються з епітетами «беззаконные», «поганые» і т.п., ворогами церкви вони не сприймаються. Звичайно, це зовсім не означає, що монгольське «іго» можливо уявити у вигляді ідилічного симбіозу Русі зі Степом. Завоювання є завоювання. А поневолення завжди залишається поневоленням¹².

У даному випадку йдеться про північно-східні східнослов'янські території, де історичний поступ уже й тоді мав певні відмінності від більш південних територій. А це зумовлювалося наступним. Не беручись вирішити суперечку, котра ведеться між істориками про те, претензії якої народності, російської чи української, на київський спадок мають під собою більш тверде підґрунтя, не можна ігнорувати важливу проблему, підняту критиками теорії про пряму спадковість між Києвом і Московією. У Московській державі й насправді було введено істотні політичні новації, котрі створили в ній устрій, що досить відрізнявся від київського. Походження багатьох із цих новацій можливо вести від того, яким чином склалася Московська держава. У Київській Русі та в багатьох князівствах, котрі вийшли з неї, окрім північно-східних, населення з'явилося ще перед князями: спочатку утворювалися поселення і лише по тому політична влада. Північний схід, на противагу, був у більшій мірі колонізований з ініціативи і під керівництвом князів – тут влада передувала заселенню. У результаті цього північно-східні князі отримали таку владу й престиж, на які зроду не могли розраховувати їхні родичі в Новгороді чи Литві. Земля, за їх розумінням, належала їм; міста, ліси, поля, луки й річкові шляхи були їхньою власністю внаслідок будівництва, розчищення та експлуатації за їхнім повелінням. Таке бачення допускало також, що всі проживаючі на їхній землі люди були їхньою челяддю або ж зйомниками; у будь-якому випадку вони не могли претендувати на землю й мати які-небудь невід'ємні власні «права». Так, на північно-східній окраїні склався певний власницький світогляд; пронизуючи всі інститути політичної влади, він надав їм характеру, подібності котрому було не знайти ні в інших частинах Росії, ні в Європі¹³.

Наявність відмінностей у політичних системах як півночі, так і півдня східнослов'янського світу проявилось, зокрема, і в практичних діяннях найбільш

¹² *Данилевский И.Н.* Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.). – Москва, 2001. – С.218.

¹³ *Пайпс Р.* Россия при старом режиме. – Москва, 2004. – С.62.

яскравих представників різних гілок тогочасного князівського роду: якщо Олександр Невський усіяко підкреслював свою вірність Орді та принципово боровся із західними войовничими зайдями, то Данило Галицький, знайшовши порозуміння з Батиєм, потім ще й прийняв королівську корону від римського понтифіка (причини такої їх поведінки тут розглядати не будемо, а лише фіксуємо даний факт). Майбутній цивілізаційний розкол східнослов'янського світу у цьому простежується вже досить чітко. Але й виникає нове запитання: чи мав цей світ у цілому й, зокрема, його північно-східна частина інший варіант подальшого історичного розвитку? Такий теоретичний варіант теж існує. «І все-таки вибір був. Існував інший шлях – не менш реальний, аніж той, по якому пішла “наша” Русь. Правда, про іншу Русь, котра не побажала служити ординським “цесарям”, ми згадувати не любимо. Але вона була. Ми здебільшого називаємо її Литвою. Вона ж іменувала себе офіційно Великим князівством Литовським, Руським і Жемойтським, а у простонародді часто називалась просто Руссю – адже до неї входили майже всі крупні політичні та економічні центри Київської Русі. Практично вся історія цієї держави – важка боротьба на два фронти: проти Ордену й проти Орди. І що найбільш цікаво – зрештою перемога виявилася за нею. Мабуть, боротьба за свободу та незалежність не буває непотрібною і безперспективною, навіть якщо, з погляду стороннього спостерігача-циніка, сили явно нерівні й протистояти ворогу безнадійно та непотрібно. Як інакше пояснити, що розумна Північно-Східна Русь була змушена більше двох століть тягнути принизливу лямку ординських “виходів” і допомагати загарбникам поневолювати інші народи? У той час, коли великий литовський князь Вітовт (той самий, котрий разом з Ягайлом розгромив 1410 р. Тевтонський орден) фактично контролював стан справ у Криму, деякі володарі якого навіть коронувалися на ханство (!) у Вільно, а заодно вирішував питання, чи треба йому посадити “во Орде на царствие царя его Тохтамышя”. На превеликий жаль, це був “не наш” вибір. Наш – закріпив і розвив те, що змусило нас вибрати дорогу: деспотичне правління, традиційно-консервативну економіку, нетерпимість до інакодумства»¹⁴.

Так трапилося на північному сході Русі. На півдні територій розселення східних слов'ян усе ж досить тривалий час історичний розвиток відбувався по-іншому (аж до включення більшої частини сучасних українських земель до складу Російської імперії). І значення Синьоводської битви, унаслідок котрої даний східноєвропейський регіон знову «потягнувся» до західноєвропейської цивілізації, не може бути не оціненим у найпозитивнішому розумінні.

¹⁴ Данилевский И.Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.). – С.219.

The article highlights the issue of consequences of the Battle of Synia Voda for further radical change in the general historical situation in Eastern Europe and peculiar “returning” of most territory of present-day Ukraine in the space of contemporary European civilization.

І.А.Козир, О.В.Чорний*

ЛОКАЛІЗАЦІЯ МІСЦЯ БИТВИ НА СИНІХ ВОДАХ 1362 р. У СВІТЛІ НОВИХ ДЖЕРЕЛ

Публікація присвячена дискусійній у вітчизняній та зарубіжній історичній науці проблемі – битві на Синій Воді 1362 р. Шляхом аналізу раніше не використовуваних картографічних та писемних джерел, а також матеріалів археологічних досліджень у селі Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області робиться спроба визначити безпосереднє місце, де відбулася ця подія.

Синьоводська битва – явище європейського масштабу, що спричинило глибокі зміни в історії держав Східної Європи та Золотої Орди. Події, що їй передували, сам хід та зумовлені битвою наслідки цікавлять широке коло вітчизняних і зарубіжних істориків. Дослідники, які торкалися синьоводської проблеми раніше та які займаються нею нині, перш за все прагнули й прагнуть визначити місцевість, яка, власне, шість із половиною століть тому стала ареною подій. У цьому сенсі за право називатися місцем вікопомної січі змагається декілька населених пунктів у кількох областях нашої країни.

Напередодні 650-літнього ювілею інтерес до подій, що відбулися 1362 р. на Синій Воді та були фрагментарно зафіксовані в писемних джерелах, незрівнянно зріс. З огляду на їх значущість для народів Східної Європи це цілком закономірно, оскільки Синьоводська битва стала першою військовою операцією, у ході якої могутність Золотої Орди, зазнавши відчутного удару, похитнулася. Масштаби зумовлених нею наслідків з'ясувалися значно пізніше, але вже тоді, у 1360-х рр., окреслилися глибокі зміни в історії руських земель та Орди. Було закладено основу для майбутніх геополітичних трансформацій у східноєвропейському регіоні.

Битва на Синій Воді – не лише окремих епізод в історії війн. Тоді поразки зазнала могутня держава, яка контролювала величезні простори Східної Європи. Водночас слід зазначити, що на середину XIV ст. Золота Орда переживала внутрішню кризу, спричинену міжусобицями після вбивства в 1359 р. хана Бердібека. Досить влучно про це написав руський літописець: «И бысть брань и замятня велія во Ордѣ. И бысть въ них гладь велій и замятня многа и нестроеніе всегдашее и не перестаяху межі собою ратующесе и біющесе и кровь проливающе»¹. Водночас на європейських просторах міцніло Велике князівство Литовське – нова держава, очільники якої спрямували свою зовнішню політику шляхом розширення підвладних територій за рахунок давньоруського спадку. Попередники князя Ольгерда чимало зробили у цьому плані. Неформальний литовсько-руський союз у середині XIV ст. перетворився

* Козир Ірина Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, проректор із науково-педагогічної роботи Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка; Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

¹ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1885. – Т.Х. – С.233.

на потужну військово-політичну силу, здатну протистояти Золотій Орді у східноєвропейському регіоні. На початку 1360-х рр. воєнне зіткнення держав ставало неминучим і от 1362 р. Ольгерд «Синюю Воду и Белобережье повоевал»².

Як відомо, писемні джерела про битву на Синіх Водах досить скупі, а їх зміст зводиться лише до констатації факту, що Ольгерд здобув перемогу над трьома татарськими «царьками». Цей факт дає підстави для вже досить тривалих у часі наукових баталій та «любительських фантазій». Судження, висловлювання й дослідження з приводу битви вражають своєю багатоманітністю та полярністю. В оцінках синьоводських подій думки істориків розділилися від «глобальної події, яка змінила хід усієї історії Європи» до повного заперечення самого факту битви, а відповідно, і будь-якого впливу її на минуле багатьох сучасних європейських народів. Значною мірою це обумовлено вкрай обмеженою кількістю писемних джерел та лаконічністю їх повідомлень. Ураховуючи, що цитування літописів і хронік стало невід'ємною складовою всіх досліджень, присвячених синьоводській тематиці, ми обмежимося лише коротким їх реєстром. Про битву на Синій Воді коротко згадують автори «Рогозького літописця»³, Никонівського⁴ та Густинського⁵ літописів. Про це ж повідомляє невелика новела «Повість про Поділля», яка зустрічається в кількох білорусько-литовських літописах⁶. Детальний опис битви подає польський хроніст Мацей Стрийковський⁷, але його ж найбільше й критикують за «сумнівну оповідь»⁸ або «нестримну фантазію»⁹. Як бачимо, джерельна база актуального для вітчизняної та європейської історії питання занадто вузька. Отже, упевнено говорити про диспозицію сторін, чисельність військ, тактику бою практично неможливо, а віддаленість у часі наявних писемних джерел від самої події привела їх авторів до плутанини навіть у визначенні дати битви.

Серед численних складових синьоводської проблеми найактуальніше та найгостріше стоїть питання локалізації місця битви. Більшість дослідників, як дореволюційних, так і сучасних, ототожнюють літописну «Синю Воду» з річкою Синюхою – лівою притокою Південного Бугу. Ця позиція вже стала хрестоматійною, але в регіональній публіцистиці ширяться й інші погляди¹⁰. Вирішення проблеми на сучасному етапі можливе лише у площині комплексних студій, необхідною умовою яких є залучення до аналізу всіх відомих джерел. При цьому об'єктивності результатам додадуть археологічні дослідження. Значною мірою шлях до достовірного визначення місця битви лежить через ідентифікацію топонімів «Синя Вода» та «Білобережжя», що фігурують у писемних джерелах. Слід також звернути увагу й на межі середньовічного Поділля,

² Рогожский летописец // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1922. – Т. XV. – Вып. 1. – Стб. 75.

³ Там же.

⁴ Летописный сборник, именуемый Патриаршею... – С. 233.

⁵ Густинская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1843. – Т. II. – С. 350.

⁶ Летописи белорусско-литовские // Там же. – Москва, 1980. – Т. XXXV.

⁷ *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkich Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. II. – S. 7.

⁸ *Карамзин Н.М.* История государства Российского. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 4. – С. 239.

⁹ *Русина О.* Синьоводська «Задонщина»: історична першість чи історіографічний гібрид // Український гуманітарний огляд. – К., 1999. – Вып. 1. – С. 180–182.

¹⁰ *Дорош М.Н.* Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли. – Вінниця, 2009. – 188 с.; *Його ж.* Українське Куликове поле: на берегах Синюхи чи Сниводи? – Вінниця, 2010. – 152 с.

оскільки саме ця територія в результаті битви 1362 р. стала головним здобутком Великого князівства Литовського. На нашу думку, ідентифікація названих географічних орієнтирів спільно з результатами археологічних пошуків наблизять дослідників до розв'язання синьоводської проблеми. З огляду на обмежені можливості літописних джерел пропонуємо залучити до аналізу раніше не використовувані картографічні та писемні матеріали більш пізнього походження, дані філології й результати археологічних досліджень. Необхідно встановити сучасні відповідники згаданих у літописах і хроніках географічних назв, пов'язаних із подіями 1362 р.

Отже, звернімося до ідентифікації літописної «Синьої Води», оскільки в основі тривалої дискусії довкола Синьоводської битви – питання про її прив'язку до сучасної річки Синюхи на Кіровоградщині чи до Сниводи на Вінниччині. Пошук відповідника лежить у кількох площинах. Справа в тому, що в писемних джерелах назва Синя Вода суто як гідронім не згадується. Якщо взяти повідомлення «Рогозького літописця», то в його контексті дійсно йдеться нібито про річку («той же осени Ольгерд Синюю Воду и Белобережье повоевал»¹¹), а вже хроніст М.Стрийковський чітко називає урочище Сині Води¹². Тож визначення географічної назви Сині Води може бути у двох напрямках – як річки (традиційно), а також як урочища.

Аналіз картографічних джерел та деяких пізніших документів дозволяє впевнено говорити, що ліва притока Південного Бугу – сучасна річка Синюха, що на Кіровоградщині – раніше іменувалася Синьою Водою. На європейських мапах XVI–XVIII ст., які по праву вважаються пам'ятками картографічного мистецтва, гідронім Синя Вода зустрічається з варіантами написання «Synauoda fl.», «Szynauoda fl.», «Szinuoda fl.», «Ziniw Woda fl.». Саме так річку позначено на картах: Бернарда Ваповського та Себастьяна Мюнстера «Нова карта Польщі та Угорщини» («Polonia et Vngaria XV Nova tabvla»), виданій 1540 р. в Базелі¹³; Джакомо Гастальді «Опис Московії Джакомо Гастальді, п'ємонтця, космографа у Венеції» («Descriptione de la Moscouia per Giacomo Gastaldo piemontese cosmografo in Venetia MDL»), виданій 1550 р. у Венеції¹⁴ й Сигізмунда Герберштайна; Себастьяна Мюнстера «Новий опис Польщі та Угорщини» («Polonia et Vngariae nova descriptio»), опублікованій 1559 р. в Базелі¹⁵; Джованні Антоніо Маджині «Московська імперія» («Moscovia imperivm»), що побачила світ 1597 р. в Кельні¹⁶ та 1600 р. в тому ж місті була видана Йоганном Буссемехером («Moscovia imperivm. Coloniae formulis Joani Bussemeheri AN. 1600»); Вацлава Гродецького та Андреаса Пограбка «Опис Польщі й Литви» («Poloniae Litvania descriptio auctore Wenceslao Godreccio et correctore Andrea Pograbo Pilsnensi»), надрукованій 1602 р. в Антверпені¹⁷; Герарда Меркатора «Литва» («Lithvania»), виданій 1609 р. в Амстердамі, його

¹¹ Рогожский летописец. – Стб.75.

¹² *Strzykowski M.* Kronika Polska... – S.6–7.

¹³ *Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У.* Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К., 2006. – С.28–29.

¹⁴ Там само. – С.32.

¹⁵ Там само. – С.42–43.

¹⁶ Там само – С.86–87.

¹⁷ Там само. – С.102–103.

ж «Таврика Херсонська» («Taurica Chersonesus»), що побачила світ 1628 р. також в Амстердамі¹⁸ й «Таврика Херсонська, у наш час звана Перекопською або Газарою» («Taurica Chersonesus. Nostra aetate Przepocpsca et Gazara dicitur»), котра двічі – 1630 і 1638 рр. – друкувалася в Амстердамі¹⁹; Гійома Левассера де Боплана та Ніколя Сансона I «Нижня Волинь або Київське воеводство...» («Basse Volhynie, ou Palatinat de Kiow, tire entierement de la gra[n]de Ukraine, du sieur Le Vasseur de Beauplan. Par le Sr. Sanson d'Abbeville Georg ord^{re} du roy»), виданій 1665 р. в Парижі²⁰. Те ж саме можна побачити на бопланівських великих мапах України, виданих 1660 р. в Руані²¹, на «Генеральній карті України» («Turpus generalis Ukrainae»), надрукованій 1686 р. в Амстердамі²², а також на мапі «Частина України, що по-народному зветься Брацлавським воеводством» («Ukrinae pars quae Braclavia palatinatus vulgo dicitur per Guilhelmum Le Vasseur de Beauplan S.R.M. tis Poloniae architectum militarem etc»), опублікованій 1721 р. в Амстердамі²³.

Досить поширеним був гідронім Синя Вода у варіанті написання «Sinawoda fl.» і на багатьох мапах другої половини XVIII ст. Назвемо лише деякі, на наш погляд, найцікавіші: «Географічна карта Польщі й Великого князівства Литовського» («Mappa geographica Poloniae et Magnum ducatum Lithuaniae»), видана 1759 р. в Аугсбургу Тобіасом Конрадом Лоттером²⁴; «Географічна карта королівства Польщі й Пруссії, Великого князівства Литовського, а також провінції Червона Русь» («Mappa geographica regnorum Poloniae & Prussiae Magnique ducatus Lithuaniae unacum provincia Russia Rubra»), опублікована 1772 р. у Відні Йозефом Антоном Лідлом²⁵.

Окремо хотілося б згадати ще одну, хоча й пізню, але досить оригінальну з огляду на проблему ототожнення Синьої Води з Синюхою карту. Так, на творі Йоганна Готліба Фаціуса та Георга Зігмунда Фаціуса під назвою «Детальна карта частини Російської імперії та Південної Польщі, що включає Україну, Поділля, Волинь, Русь, Малу Польщу, Мазовію та частину Литви з [сусідніми] Малою Татарією, Молдавією, Валахією і Трансильванією» («Carte exacte d'une partie de l'empire de Russie et de la Pologne meridionale renferment l'Ukraine, la Podolie, la Volhynie, la Russie, la Petite Pologne, la Mazovie, et une partie de la Lithuanie avec la Petite Tartarie, la Moldavie, la Valaquie et la Transylvanie»), виданій 1769 р. у Франкфурті-на-Майні, сучасна Синюха – притока Південного Бугу («Bog fl.») – одночасно підписана і як Синя Вода («Sinawoda fl.»), і як Синюха («Sinucha fl.»)²⁶.

Як бачимо, в європейській картографічній традиції XVI–XVIII ст. сучасну річку Синюху було прийнято йменувати Синьою Водою. Це ж підтверджує

¹⁸ Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – С.124–125.

¹⁹ Там само. – С.140–141.

²⁰ Вавричин М. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст.: атлас репродукцій. – К., 2009. – С.38–39.

²¹ Там само. – С.14–15.

²² Там само. – С.76–77.

²³ Там само. – С.50–51.

²⁴ Там само. – С.182–183.

²⁵ Там само. – С.202–203.

²⁶ Там само. – С.186–187.

й польський географічний словник кінця XIX ст., в якому стаття про Синюху починається так: «Синюха, Сині Води, Синя Вода, річка на межі губерній Київської й Подільської з Херсонської» («Siniucha al. Sine wody, Sinia woda, rzeka na pograniczu gubernii Kijowskiej i Podolskiej z Chersonska») ²⁷.

Сучасний гідронім Синюха зустрічається на мапах, починаючи з середини XVIII ст., паралельно з назвою Сині Води, що підтверджує згадувана вище карта Й. та Г. Фаціусів. Уперше ж назва Синюха («R. Sinucha») серед відомих нам карт зустрічається на мапі Жозефа Ніколя Деліля «Мала Татарія з навколишніми Київською та Белгородською губерніями» («Tataria minor cum adjacentibus Kioviensi et Belgorodensi guberniis»), опублікованій 1745 р. у Санкт-Петербурзі ²⁸. Очевидно, що назва Синюха тривалий час уживалася як народна. На нашу думку, до наукового обігу її було введено 1822 р. Д. Бантишем-Каменським, який додав до своєї праці ²⁹ опубліковану російською мовою «Генеральну карту України» Г. де Боплана, де Синю Воду вже позначено як Синюха.

Таким чином, проаналізувавши дані європейської картографії XVI–XVIII ст., підкреслимо, що літописна річка Синя Вода й сучасна Синюха – це один і той самий водний об'єкт. Натомість Снивода, до якої деякі дослідники намагаються прив'язати події 1362 р. ³⁰, у жодному джерелі не називається Синьою Водою. Не згадується вона в такому варіанті й у цитованому вище польському географічному словнику кінця XIX ст.

Відзначимо, що гідронім Синя Вода зустрічається не лише в картографічних джерелах. Для прикладу, польський історик німецького походження Райнгольд Гайденштайн, описуючи повстання С. Наливайка, указував, що той на чолі повстанців у лютому – березні 1596 р., відступаючи з-під Брацлава, «вирішив за краще взяти напрямом на дикі поля до річки Сині Води, що впадає в Буг. Проте Жолкевський не переставав гнатися за Наливайком і переслідував його доти, доки в польського вождя не стало коней. Однак дійшовши до Синіх Вод, Жолкевський зупинився в уманському лісі й боячись безводних, диких і голодних степів вирішив припинити свою погоню за козаками» ³¹. Як бачимо, згадані «уманський ліс», а також «дикі й голодні степи» географічно прив'язуються до сучасної Синюхи.

У щоденнику польського шляхтича Станіслава Освеціма, який датується 1643–1651 рр., є згадка про те, що 30 січня 1644 р. на річці Тікич відбулася битва, яка закінчилася для татар розгромом, вони кинулися навітки і при цьому «переправилися через Синю Воду» ³². Нагадаємо, що саме сучасна Синюха утворюється шляхом злиття річок Велика Вись і Тікич.

²⁷ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1889. – Т.Х. – S.620–621.

²⁸ Вавричин М. Україна на стародавніх картах... – С.174–175.

²⁹ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России со времён присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – Москва, 1822.

³⁰ Див.: Дорош М. Битва на Синій Воді 1362 року...; Його ж. Українське Куликове поле...

³¹ Heidenstein R. Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. – Petersburg, 1857. – Т.ІІ. – S.365.

³² Дневник Станислава Освецима (в извлечении и переводе В.А.) // Киевская старина. – 1882. – №1. – С.146.

Щодо назви урочища Сині Води також маємо деякі документальні дані. В описі «Задніпрських місць Архангелогородської сотні», датованому 1752 р., згадується «ниже Чорного Ташлика на устьє речки Синюхи байрак Синовидський»³³. Крім того, поряд із сучасними Торговицею та Новоархангельськом є урочище, яке місцеві жителі й нині називають Синіми Росами.

Згадувані в писемних джерелах Сині Води можуть бути й узагальненою назвою цілої місцевості. Зауважимо, що на території сучасної Кіровоградщини, у басейнах Південного Бугу й Синюхи, ще є річки, у назвах котрих присутній корінь «син» або «синь». Для прикладу, Синиця – ліва притока Південного Бугу. Досить цікавою у цьому плані видається й ліва притока Синюхи – річка Кагарлик, назва якої дослівно з давньотюркської мови перекладається «робить-ся синім, блакитним» і є калькою слов'янського гідроніма «Синіє Вода»³⁴.

У відомих нам писемних джерелах, окрім урочища Сині Води й річки Синя Вода, згадується ще й однойменне місто. Із цього приводу варто проаналізувати цікавий документ – «Книгу великому кресленню» 1627 р.³⁵ Це коментар до карти «Велике креслення всієї Московської держави», що її почали укладати в Москві ще за наказом Івана Грозного в 1550-х рр. і яка в оригіналі до нас не дійшла. Тут читаємо: «А вверх по реке по Бокгу 50 верст пала в Бокг речка Синяя Вода, а на речке на Синея Воде, 70 верст от Бокга, город Синяя Вода»³⁶. Отже, згадуються не лише річка, а й місто Синя Вода. Зазначимо, що наведені у джерелі відстані неодноразово слугували підставою для різноманітних вимірювань та обчислень, породжуючи нові дискусії. Свого часу дослідниця цієї пам'ятки московської історико-географічної думки початку XVII ст. К.Сербина наголошувала, що це – словесний опис двох «креслень» («чертежей»), старого й нового, тобто карт, які до нас не дійшли³⁷. Візуально вони, очевидно, виглядали так, як уже згадані нами європейські мапи. Тобто, були далекі від повноцінної фіксації географічних об'єктів у просторовому сенсі. Відтак, на наше глибоке переконання, згадане у цитованому джерелі місто Синя Вода точно «вирахувати», користуючись методикою математичних вимірювань та обчислень із використанням сучасних карт, неможливо. Суттєво інше – відстань від впадіння річки Синя Вода в Південний Буг менша, ніж відстань від цього місця до міста Синя Вода. Крім того, опис свідчить, що автор джерела в даному випадку рухався вгору за течією Південного Бугу.

Наявність згаданого у «Книзі великому кресленню» міста Синя Вода підтверджують і європейські картографічні джерела першої половини XVII ст. Для прикладу, місто Синя Вода у варіанті написання «Szinouoda» на річці Синя Вода («Szinouoda fl.») зустрічається на вже згадуваних мапах Г.Меркатора

³³ Опись Заднепрских мест сотни Архангелогородской на сколько верст земли имеется в долготу и широту и на той земле сколько населений местечек, сел и деревень, футоров и при яких урочищах, о том значит под сим, «1752» году марта «10» дня // Центральный державный историчный архив України, м.Київ. – Ф.51. – Оп.1. – Од.зб.11437. – Арк.157.

³⁴ Дучик В. Формування географічних назв у зв'язку з етнолінгвістичними процесами в басейні річки Синюхи // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV століття. – К., 2003. – С.130.

³⁵ Книга Большому Чертежу / Подг. к печ. и ред. К.Н.Сербиной. – Москва; Ленинград, 1950. – С.112.

³⁶ Там же.

³⁷ Там же. – С.4–5.

(1628, 1630, 1638 pp.). Уперше ж населений пункт «Szinouoda» на відомих нам картографічних матеріалах XVII–XVIII ст. зустрічається на виданій 1600 р. в Кельні Маттіасом Квадом карті «Європа» («Европа»)³⁸. Також слід зазначити, що на карті Європи («Европа») Абрагама Ортелія, датованій 1602 р., поряд із підписом «Szinouoda» зображено картографічний знак, яким на мапі позначено всі міста³⁹. Водночас на вже згаданих картах Ґ. де Боплана, Й. і Ґ. Фаціусів, а також Й. Лідла та деяких інших на місці міста Синя Вода уже зустрічається населений пункт Торговиця («Targowica Н.») або руїни давнього міста Торговиці («Targowic Н.»).

На це, крім карт, указують і писемні джерела XVI–XVII ст. У документі, що датується 13 березня 1673 р. і повідомляє про поїздку до гетьмана І. Самойловича піддячого С. Щоголева, з-поміж іншого йдеться про взаємини гетьмана П. Дорошенка з турками, у контексті яких згадується Торговиця як колишнє мусульманське володіння: «На знак де владения и ныне в Торговице мечетей их бусурманских каменные столпы стоят»⁴⁰. У документі подано географічні прив'язки, що вказують саме на сучасну Торговицю Новоархангельського району Кіровоградської області: «Тот город Торговица от Чигирина в осьмидесяти верстах, от Переясловля в девеносте верстах, к Запорожью последний город»⁴¹.

Повертаючись до «Книги великому кресленню» маємо наголосити, що в одному з її списків (№1330) запис про місто Синя Вода на однойменній річці доповнено ще одним географічним орієнтиром: «А выше того города по Бокгу город Кодома 40 верст»⁴². Останнє підтверджується і вже згадуваними європейськими картами. Для прикладу, позначене місто Синя Вода на річці Синя Вода зустрічається на мапах А. Ортелія (1602 р.)⁴³ та Ґ. Меркатора (1628, 1630, 1638 pp.)⁴⁴. А вище по Бугу на цих же картах позначено згадану Кодиму. У Ґ. де Боплана⁴⁵, Й. Фаціуса⁴⁶, Й. Лідла⁴⁷ на місці містечка Синя Вода зустрічаємо Торговицю або руїни давнього міста Торговиці. І, знову, вище по Бугу – Кодима. Таким чином, на згадуваних мапах позначено населений пункт Синя Вода, а на його місці пізніше – Торговиця. Угору ж по Південному Бугу в повній відповідності до «Книги великому кресленню» фіксується Кодима. Отже, точно збігаються свідчення кількох різних за датою та місцем створення джерел. Це повністю заперечує можливість ідентифікації Синьої Води з річкою Снивода, що на Вінниччині⁴⁸.

Не менш важливим видається й встановлення географічної локалізації території літописного Білобережжя, оскільки саме його Ольґерд разом із «Синею

³⁸ Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах... – С.92–93.

³⁹ Там само. – С.98–99.

⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1879. – Т.11 (1672–1674): Прибавление 1657. – Стб.181.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же. – Стб.34.

⁴³ Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах... – С.98–99.

⁴⁴ Там само. – С.124–125, 140–141, 162–163.

⁴⁵ Там само. – С.42–43.

⁴⁶ Там само. – С.186–187.

⁴⁷ Там само. – С.202–203.

⁴⁸ Див.: Дорош М. Битва на Синій Воді 1362 року...; Його ж. Українське Куликове поле...

Водой повоевал», і яке досі залишається картографічно не визначеним, а відповідно, також становить елемент дискусії довкола синьоводської проблеми.

Писемні відомості, що дійшли до нашого часу, дозволяють достовірно вирахувати, яка територія у шістнадцятому й пізніших століттях іменувалася Білобережжям. Для прикладу, в описі Климьтинських уходів Пустинського монастиря, датованому 1510 р., значиться: «Уходи Пустинського монастиря від устя Сули спускалися вздовж течії річки Дніпро в так зване Білобережжя»⁴⁹. Жителька Черкащини Уляна Потапова в 1531 р. вказувала, що її брат Федір мав у володінні «Мошни і Білберег», а сама вона продала село Ворохобичі «в Білих Берегах»⁵⁰. Крім того, у літературі зустрічається інформація про листи, адресовані польському гетьманові від запорізького «старшого» Самійла Кішки й усього Війська «з Білобережжя на шість миль нижче Черкас»⁵¹.

Пізніші документи вказують на те, що Білобережжя – це місцевість уздовж Дніпра поблизу впадіння в нього річки Тясмин. Зокрема, в одному з господарських універсалів гетьмана Д.Многогрішного від 1670 р. сказано: «По ту сторону Днепра од Крилова озера суть разние по границе, которое называется озеро Дубок. Всего уходу на семь миль почавши от Белобережжа аж до озера Дубка»⁵². Як бачимо, джерела дозволяють стверджувати, що «Білобережжям» вважалася територія вздовж правого берега Дніпра на південь від Черкас, у районі сучасних Чигирини і Кременчука. Ідентифікація цього топоніма дозволяє більш вірогідно визначити маршрут війська Ольгерда в 1362 р.

Наша ідентифікація Білобережжя накладається на свідчення про залишки мусульманської старовини на цій території. Так, у записках про подорож антиохійського патріарха Макарія в Москву (середина 1650-х рр.) вдалося віднайти цікавий факт. Коли він був у гостях у Богдана Хмельницького йому показували церкву Св.Іллі-Пророка у Суботові. В основі її фундаменту гість побачив кілька величезних брил, котрі викликали його щирий подив. Як виявилось, їх було привезено «з міста, що колись належало татарам, у п'яти милях звідси, де татари мали велику мечеть»⁵³. Свого часу залишки згадуваної споруди бачив і посол польського короля Еріх Лясота, який 1594 р. їздив до запорожців на Січ⁵⁴. Руїни давнього міста й мечеті зустрічаються поряд із Чигирином і на карті Томаша Маковського і Віллема Янсона Блау «Бористенський шлях із двох частин» («Borysthenis tractum»), опублікованій 1643 р. в Амстердамі⁵⁵. Цілком можливо, що згадувані у джерелах залишки давнього міста пов'язані з «повоеванием» Ольгердом Білобережжя.

Стосовно літописного «Коршева», завойованого Литвою, за даними літописів, незадовго до Синьоводської битви, можемо відзначити, що на сьогоднішній

⁴⁹ Клепатский П. Очерк по истории Киевской земли: Литовский период. – Біла Церква, 2007. – С.345.

⁵⁰ Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч.VII. – Т.I (Акты о заселении Юго-Западной России). – С.69–71.

⁵¹ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т.II. – С.129.

⁵² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.1. – Од.зб.58142. – Арк.371 зв.

⁵³ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алепским. – Москва, 1898. – С.194.

⁵⁴ Лясота Е. Щоденник // Жовтень. – 1984. – №10. – С.102.

⁵⁵ Вавричин М., Дашкевич Я., Кристалович У. Україна на стародавніх картах... – С.188–189.

день це питання залишається відкритим. Під Коршевим за всю історію вивчення проблеми дослідники були схильні розуміти міста середньовічного Криму (М.Карамзін, М.Молчановський)⁵⁶, дністровські поселення⁵⁷, намагалися навіть ідентифікувати його з Ржевом (Ф.Брун)⁵⁸, а також локалізувати в Подонні (М.Грушевський, Ф.Шабульдо)⁵⁹. Останнім часом з'явилася фантастична версія про волинську «прописку» Коршева⁶⁰. Наголосимо, що на відомих середньовічних картах Коршев не зустрічається. Очевидно, пошуки цього літописного орієнтира також потрібно продовжувати і в джерелах більш пізнього часу.

Визначення території середньовічного Поділля в контексті локалізації Синіх Вод також знакове. На вже згадуваних картах його обшар дещо ширший, ніж звичний сьогодні – регіон охоплює і сучасну Синюху з Торговицею, і навіть пониззя Дніпра. Це зауваження видається досить важливим, оскільки головним наслідком Синьоводської битви стало поширення влади Ольгерда на Поділля. Дані картографії у цьому плані суттєво доповнюються писемними джерелами. Так, у літописному «Списку руських міст далеких та близьких» названо 11 міст, розташованих на Поділлі, серед яких згадуються навіть Звенигород і Черкаси⁶¹. Утім, стосовно останнього М.Тихомиров висловив сумнів: «Складно думати, що Черкаси на Дніпрі однойменні з польським чи подільським містом Черкаси, названим у Списку. З усіх “польських міст” місцезнаходження тільки цього міста залишається незрозумілим»⁶². Але, маючи на увазі ширше тлумачення території Поділля, виходить, що Черкаси з цитованого джерела були одним із найближчих (прикордонних) до Поділля міст у Подніпров'ї.

Дотично це підтверджується й даними філології. Відомий український діалектолог Ф.Жилко зазначав: «Подільська група говірок поширена на території Поділля, тобто приблизно на сході Тернопільської, у південній частині Хмельницької й Вінницької областей, у західних районах Київської, Черкаської і Кіровоградської областей (курсив наш – Авт.), крім того, на півночі Миколаївської і в північно-західних районах Одеської області». При цьому дослідник вказував і на те, що «південно-східна межа подільської групи говірок маловиразна й іде на захід уздовж лінії Біла Церква – Тальне – західніше Новоукраїнки (Кіровоградської області) – на південь від Первомайська в напрямі на Роздільну (Одеської області). Крім того, на схід від зазначеної лінії є говірки і навіть говіркові масиви з подільською діалектною основою»⁶³. Такої ж думки дотримуються у своїх дослідженнях й інші українські вчені-філологи, у тому числі С.Бевзенко⁶⁴ та І.Матвіяс⁶⁵.

⁵⁶ Див.: *Мыц В.Л.* Битва на Синей Воде 1363 г. в историографии средневекового Крыма // Археологичний літопис Лівобережної України. – 2002. – №1. – С.107.

⁵⁷ *Батюшков П.Н.* Подолия: Историческое описание. – Санкт-Петербург, 1891. – С.30.

⁵⁸ Див.: *Мыц В.Л.* Битва на Синей Воде 1363 г. ... – С.107.

⁵⁹ Див.: *Шабульдо Ф.М.* Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя... – С.14.

⁶⁰ Див.: *Дорош М.* Битва на Синій Воді 1362 року...; *Його ж.* Українське Куликове поле...

⁶¹ *Тихомиров М.Н.* Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. – Москва, 1952. – Т.40. – С.229.

⁶² Там же.

⁶³ *Жилко Ф.Т.* Говори української мови. – К., 1958. – 106 с.

⁶⁴ *Бевзенко С.П.* Українська діалектологія. – К., 1980. – 248 с.

⁶⁵ *Матвіяс І.Г.* Українська мова і її говори. – К., 1990. – 168 с.

Таким чином, аналіз картографічних і писемних джерел, а також даних мовознавства дає можливість говорити про те, що середньовічне Поділля охоплювало значно більшу територію, ніж прийнято вважати нині. У чотирнадцятому й пізніших століттях його межі доходили до Дніпра та Дніпровсько-Бузького лиману, охоплюючи значну частину дніпровського правобережжя⁶⁶.

Отже, відповідно до згадуваних у літописах географічних орієнтирів Синьоводської битви можлива така реконструкція подій. Оскільки питання ідентифікації літописного Коршева залишається відкритим, із цього приводу лише зазначимо, що Литва «взяла Коршеву» влітку 1362 р., а Синю Воду «повоевала» восени⁶⁷. Це означає, що взяття Коршева і битва на Синіх Водах могли бути різними військово-політичними акціями Великого князівства Литовського. Водночас факт «повоевання» Синьої Води й Білобережжя⁶⁸ виглядає як єдиний захід, окремими складовими якого були дві військові операції, що відбулися 1362 р. на Синій Воді та в Білобережжі. Таким чином, літописна Синя Вода ототожнюється з сучасною Синюхою, а Білобережжя – з територією вздовж правого берега Дніпра на південь від Черкас, що є просторовими орієнтирами меж улусу, підвладного татарським «отчичам и дедичам» Подільської землі.

В умовах дефіциту писемних джерел важливо залучити археологічні матеріали, особливістю яких є досить виразна хронологічна визначеність. Саме це спонукало кіровоградських археологів розпочати пошуки матеріальних свідчень Синьоводської битви. Оскільки чітких топографічних прив'язок сучасники подій на Синіх Водах не залишили, єдиним географічним орієнтиром слугувало повідомлення того ж таки М.Стрийковського, зафіксоване ним понад 200 років після самої битви. Уславлюючи перемогу «литви й русинів», хроніст першою в переліку звільнених міст називає Торговицю, потім Білу Церкву й Звенигород⁶⁹.

Археологічна експедиція Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка працює на берегах Синюхи з 1997 р. На жаль, саме місце битви між литовсько-руською раттю та силами трьох татарських ханів ще не встановлене. Загальновідомо, що висока вартість залізних виробів надавала їм неабиякої цінності, тож після конфліктів зброя та бойові обладунки ретельно збиралися. Прикладом можуть слугувати тривалі, систематичні та практично безрезультатні пошуки поля Куликовської битви 1380 р. технічно добре оснащеними російськими експедиціями – за десятиліття наполегливих шукань знайдено лише кілька десятків артефактів, що так і не наблизило дослідників до локалізації місця події.

За 15 років археологічних досліджень на річці Синюха кіровоградські історики в тісному співробітництві з київськими вченими Ф.Шабульдом, Г.Козубовським, Л.Литвиною, О.Брайченком досягли значних результатів. Отримані матеріали дають змогу говорити, що історична традиція прив'язки місця Синьоводської битви до Торговиці на Синюсі найбільш близька до об'єктивності. Так, на території нинішнього села Торговиця Новоархангельського району Кіровоградської області було відкрито середньовічне поселення першої половини XIV ст., площа якого

⁶⁶ Батюшков П.Н. Подолия: Историческое описание. – С.30–31.

⁶⁷ Рогожский летописец. – Стб.75.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Strykowski M. Kronika Polska... – S.6–7.

перекривається сучасною забудовою⁷⁰. Загальний огляд матеріальних об'єктів беззаперечно репрезентує його як типову пам'ятку міської архітектури Золотої Орди. Унікальність торговицького археологічного комплексу визначається тим, що до його складу входить як власне населений пункт, так і ґрунтовий могильник. Саме поєднання цих компонентів дає можливість визначити етнокультурні особливості пам'ятки на тлі середньовічних старожитностей України.

Знахідки мають чітко виражені риси золотоординської матеріальної культури. Типовими є залишки глиняних тандирів – специфічних печей циліндричної форми, які споруджувалися в материковій глині (див. ілюстр.1). Узагалі, тандири – це традиційний східний елемент побуту, відомий, зокрема, у Середній Азії ще з епохи бронзи⁷¹. У золотоординський час тандир став характерним атрибутом міської культури. Такі печі виявлено на археологічних об'єктах Поволжя⁷² та Молдавії⁷³. На території України тандири відкрито на синхронних пам'ятках Кримського півострова та Північно-Західного Причорномор'я⁷⁴. Тут, а також у Молдавії, вони вперше з'явилися саме у золотоординських містах, тобто були явищем, привнесеним ззовні, непритаманним місцевій культурі.

Таким же привнесеним елементом у системі функціонування населеного пункту на Синюсі був водогін, залишки якого зафіксовано на різних, досить віддалених,

Ілюстр.1
Залишки глиняних тандирів у Торговиці

Ілюстр.2
Секція керамічного водогону

⁷⁰ Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с.Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя... – С.41–83; Бокій Н., Козир І., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с.Торговиці на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.): Мат. міжнар. наук. конф., присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с.Торговиці. – Кіровоград, 2006. – С.4–18; Козир І.А. Керамічна майстерня золотоординського часу з торговицького археологічного комплексу // Наукові записки: Серія «Історичні науки». – Вип.13. – Кіровоград, 2010. – С.6–14; Його ж. Синьоводська битва 1362 року в світлі археологічних джерел // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії. – К., 2011. – С.54–59.

⁷¹ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // Материалы и исследования по археологии СССР. – №73. – Москва; Ленинград, 1959. – 216 с.

⁷² Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959–1965 гг.) // Поволжье в средние века. – Москва, 1970. – С.173, 185.

⁷³ Полевой Л.Л. Поселения XIV века у с.Костешты // Записки Одесского археологического общества. – 1967. – Т.II (35). – С.122; Абызова Е.Н. Комплекс сооружений усадьбы XIV в. в Старом Орхее // Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. – Кишинёв, 1985. – С.154; Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхее (золотоординский период). – Кишинёв, 1981. – С.41–45.

⁷⁴ Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.). – К., 1986. – С.112.

ділянках поселення, що свідчить про розгалужену систему водопостачання. Лінія водогону споруджувалася з окремих секцій керамічних труб завдовжки 0,5–1 м, скріплених вапняковим розчином (див. ілюстр.2). Такі глиняні труби на території України й Молдавії для цього часу відомі лише на золотоординських пам'ятках – Кучугурське городище біля Запоріжжя⁷⁵, Старий Оргіїв⁷⁶, Костешти⁷⁷.

Ілюстр.3
Лазня гамам

Ілюстр.4
Опалювальна піч лазні

У Торговиці відкрито ще один надзвичайно цікавий об'єкт – залишки цегляної лазні гамам, яку було збудовано безпосередньо на березі річки з характерної для золотоординських пам'яток квадратної випаленої та сирцевої цегли (див. ілюстр.3). Система опалювання розміщувалася під підлогою – це були радіально чи паралельно прокладені цегляні канали (канни), перекриті випаленою або сирцевою цеглою чи плоскими кам'яними плитами, що утворювали гіпокауст. Джерелом тепла слугувала велика цегляна сферична піч діаметром 1,7 м на кам'яному фундаменті (див. ілюстр.4). У культурному шарі траплялися фрагменти червоно- та сіроглиняної кружальної кераміки, уламки посудин із поливою зеленого, бірюзового, жовтого, брунатного кольорів, часто з прокресленим орнаментом, частини скляного посуду і залізних виробів. Найбільше знайдено уламків керамічних труб. Специфічна архітектура лазні дозволяє віднести її до типових середньоазійських побутових споруд. Лазні типу гамам, так само, як і система опалення (канни), притаманні золотоординській міській культурі⁷⁸.

Отже, відкриті в Торговиці об'єкти (гандири, лінії водогону, лазня гамам) мають характерне східне походження і відрізняються від традиційних елементів давньоруських поселень суміжних територій. Найближчі аналогії

⁷⁵ Довженок В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам'ятки. – К., 1961. – Т.Х. – С.187.

⁷⁶ Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхья (золотоординский период). – Кишинёв, 1981. – 99 с.

⁷⁷ Полевой Л.Л. Поселения XIV века у с.Костешты. – С.122.

⁷⁸ Воронина В.Л. Бани-хаммам у народов Советского Союза и стран зарубежного Востока // Архитектурное наследие. – Вып.3. – Москва, 1983. – С.133–167.

торговицьким знахідкам походять із золотоординських міст Поволжя, Молдавії, Північно-Західного Причорномор'я й Кримського півострова.

Ще одним доказом належності поселення на річці Синюха до міського типу стало відкриття на його північно-західній околиці виробничого комплексу – майстерні з випалення кераміки⁷⁹. Тут досліджено кілька окремих об'єктів: висічені в материковій глині два керамічних горни (в одному з них – цілі посудини), велику піч, п'ять тандирів, погріб-схованку з цінними залізними знаряддями, склад вогнетривкої глини та штучний рівчак для відведення стічних вод. До речі, поряд із тандиром на підлозі розчищено дванадцять сферококусів, один – усередині тандира. Очевидно, майстер виклав їх охолоджуватися й так і не забрав. За характером керамічних решток можна встановити, що в торговицькій майстерні виготовлялася червоноглиняна кераміка, прикрашена прокресленим і пролощеним орнаментом та специфічні керамічні вироби – сферококуси.

Із сукупності проаналізованих артефактів та аналогій, безперечно, можна зробити висновок про належність торговицького поселення до золотоординських міст. Склад його населення визначається за матеріалами ґрунтового могильника, що розміщувався на північно-західній околиці. Тут ховали рядових містян. Речові знахідки досить скромні – сережки, намисто, ножі тощо. Як виняток – залишки тканини із золотним шитвом, начільна стрічка, яка складається зі срібних пластин, нашитих на шкіряну основу, гаманець зі срібними диргемами. Релігійна належність похованих може бути підтверджена знахідками предметів культового призначення. Один із них – невеличкий натільний бронзовий хрестик. Аналогії йому відомі в пам'ятці, близькій за багатьма параметрами й часом до торговицької – у могильнику Мамай-Сурка в Подніпров'ї⁸⁰. Інший, залізний втульчастий хрест, очевидно, слід розглядати як атрибут богослужіння, можливо верхівку корогви.

Водночас на значній глибині (від 0,8 до 2,5 м) було виявлено великі кам'яні плити й залишки цегляної кладки. Три вапнякові плити орнаментовано. Одна з них має по краю кант, а дві – орнамент у вигляді стилізованих розеток (подібні зустрічалися у середньовічному Криму)⁸¹. Як бачимо, на могильнику присутні елементи як християнської, так і мусульманської культової атрибутики, що є явищем неординарним і свідчить про значну етнічну та релігійну строкатість міського населення. Аналіз антропологічного матеріалу могильника, здійснений Л. Литвиною, також підтверджує неоднорідність етнічного складу містян. Це цілком пояснюється загальною демографічною ситуацією на порубіжжі⁸².

Таким чином, «віртуальний» населений пункт Синя Вода з карт XVI–XVIII ст. виявився цілком реальним містом золотоординського типу. Тобто, тут жило населення, яке користувалося всіма досягненнями східної цивілізації та мало матеріальну культуру з яскравими східними рисами. Найважливіше, що на всіх досліджених об'єктах чітко фіксуються сліди пожежі. Крім того,

⁷⁹ Козир І.А. Керамічна майстерня... – С.6–14.

⁸⁰ Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка. – Т.І. – Запорожье, 2001. – С.93, 99.

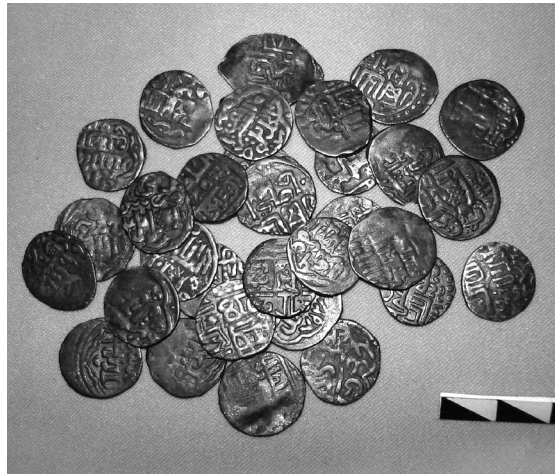
⁸¹ Айбабина Е.А. Декоративная каменная резьба Каффы XIV–XVIII вв. (серия «Материалы по археологии Крыма»). – Симферополь, 2001. – С.130.

⁸² Литвинова Л. Населення Центральної України доби середньовіччя за антропологічними матеріалами // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). – С.4–18.

з культурного шару походять два залізних наконечники стріл, ще кілька їх (знайдених на городах сучасних торговичан) зберігаються у приватних колекціях місцевих жителів. Також зафіксовано сліди раптового залишення міста його мешканцями (схованки з речами, покинута на місці виробництва та в печах кераміка тощо). Під час розвідувальних робіт у шурфах траплялися золотоординські матеріали та досить потужний шар попелу-згарища, так само, як і при розкопках попередніх об'єктів. Результати археологічних пошуків свідчать про надзвичайну ситуацію, яка призвела до пожежі та змусила людей покинути своє місто. Скоріше всього, вона мала характер воєнного удару.

За археологічними матеріалами час функціонування древнього міста можна визначити першою половиною – серединою XIV ст. Більш точні хронологічні репери спробуємо встановити за виявленими монетами, адже торговицький комплекс представлено досить репрезентативною колекцією, до складу якої входить 36 срібних диргемів і 64 мідних пули⁸³ (див. ілюстр.5). Їх знахідки відомі в похованнях могильника та на об'єктах цивільної забудови. Крім того, ще в 1894 р. на березі Синюхи було відкрито знаменитий Торговицький скарб, який складався зі 173 монет⁸⁴.

Ілюстр.5
Срібні диргеми з Торговиці

Усі срібні монети, що походять із Торговиці, належать до періодів правління ханів Токти (1290–1312 рр.), Узбека (1312–1342 рр.), Джанібєка (1342–1357 рр.), Бердібека (1357–1359 рр.), Кульни та Навруза (1359–1360 рр.)⁸⁵. Серед мідних монет виділяються пули Джанібєка з двоголовим орлом та анонімні пули з квітковою розеткою. На думку Г.Козубовського, серед монетних знахідок присутні й наслідування поширеного типу мідного джучидського пулу з квітковою розеткою й легендою «карбування Сарая-ал-Джедід». Подібні наслідування могли карбуватися в багатьох золотоординських центрах, у тому числі й у Торговиці. Поява їх може пояснюватися припиненням притоку монет регулярного карбування у другій половині 1350–1360-х рр., оскільки саме на цей час припадає внутрішня криза у Золотій Орді. Криваві міжусобиці призвели до втрати державою значних територій, занепаду чи загибелі більшості міст.

Аналіз усіх монетних знахідок не залишає сумнівів у тому, що до золотоординського міста на Синій Воді не надходили в обіг джучидські монети карбування другої половини 1360-х рр. І це при тому, що не так уже й далеко на

⁸³ Атрибутування знайдених монет здійснив старший науковий співробітник Інституту археології НАН України Г.Козубовський, за що висловлюємо йому щире вдячність.

⁸⁴ Фёдоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – Москва, 1960. – Т.1. – С.90–97.

⁸⁵ Фёдоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет. – С.90–97; Козубовський Г. Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя... – С.94.

схід від Торговиці, у ставці Мамає – місті Орда, яке дослідники пов'язують із Кучугурським городищем у Запорізькій області, регулярно карбувалися диргеми від імені ханів Абдуллаха (1361–1370 рр.) та Мухаммед-Буляка (1370–1380 рр.)⁸⁶. Жодної з цих нумізматичних знахідок у Торговиці немає. Монети Мамаєвих ставлеників не надходили, адже життя в місті на Синій Воді припинилося.

Населений пункт на Синій Воді в історичному вимірі існував зовсім недовго – кілька десятиліть. Його заснування, очевидно, відбулося в рамках містобудівної політики хана Узбека. Традиційно в історичній науці побутувала думка про нібито «запустіння» Середнього й Нижнього Подніпров'я в результаті монголо-татарської «навали». Але, як показують дані археології, життя на городищах та у селищах не припинилося. Тут продовжувало мешкати місцеве населення, зберігалися риси домонгольської культури. Природно, що на українських землях, підпорядкованих Золотій Орді, повинні були створюватися й ординські адміністративні центри для контролю за підвладними територіями.

Торговиця, розташована на далекому північно-західному прикордонні золотоординських володінь – на Синій Воді, безсумнівно, відігравала роль ключового пункту у системі адміністративного управління південно-західними руськими землями. Тут могла бути ставка ханського намісника. Саме для потреб татарської частини населення й було збудовано лазню та прокладено водогін. Основну ж масу населення становили місцеві етнічні елементи, про що свідчать антропологічні матеріали могильника.

Крім того, це місто було одним із торговельно-економічних центрів Північного Причорномор'я у золотоординський час, про що також свідчать археологічні матеріали. За результатами картографування випадкових знахідок джучидських монет можна з певною мірою вірогідності стверджувати, що стародавнє золотоординське місто займало територію близько 100 га на правому березі річки Синюхи. За даними археологічних розвідок, у той час був заселений і протилежний її берег – прибережна смуга на території сучасного селища міського типу Новоархангельська. Про сліди мусульманського перебування тут писав у своїй історико-географічно-статистичній праці А.Шмідт: «Є ще декілька вцілілих надгробних каменів колишнього мусульманського кладовища, і кілька років тому, над берегом річки, на подвір'ї священника у землі було виявлено фундамент великої будівлі, яка, за оповідями старожилів, була турецькою лазнею. Вони ж казали, що вище від цієї лазні була мечеть»⁸⁷.

Питання про назву цього міста дискусійне. Так, М.Стрийковський називав його Торговицею⁸⁸. Повідомлення «Рогозького літописця» про Синю Воду може стосуватись як річки, так і населеного пункту⁸⁹. «Книга великому кресленню» прямо вказує на місто Синя Вода, яке лежить на однойменній річці⁹⁰.

⁸⁶ Козубовський Г.А. Проблема датування українських старожитностей XIV–XV ст. за монетними знахідками // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). – С.53.

⁸⁷ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Составил Генерального штаба подполковник А.Шмидт. – Санкт-Петербург, 1863. – Ч.II. – С.807.

⁸⁸ Strykowski M. Kronika Polska... – S.6.

⁸⁹ Рогожский летописец. – Стб.75.

⁹⁰ Книга Большому Чертежу. – С.112.

Середньовічні карти А.Ортелія (1570 р.), Г.Меркатора (1585 р.), М.Квада (1600 р.) та інші локалізують у Середньому Побужжі річку Синя Вода та місто з такою ж назвою («Szinouoda»)⁹¹. Дослідник Синьоводської битви Ф.Шабурьдо ототожнює Сині Води з Ябу-Городом ханських ярликів⁹².

Очевидно, Синя Вода – місцева назва населеного пункту, етимологія якої пов'язана з унікальним кольором річкової води, що справді відрізняється від інших степових річок цього краю. Торговиця – це традиційна назва торжища, базару, яка добре відома ще з давньоруських часів. Так називали площу (квартал) у середньовічному місті, де велася торгівля. Ще й сьогодні в Україні існує кілька населених пунктів з такою назвою. Торговицею, відповідно, могли називати торгіву частину міста Синя Вода.

Очевидно, після загибелі міста ця торгова частина через деякий час відродилася. Адже саме тут були давні переправи через річку Синюху, проходив знаменитий Чорний шлях. Цікаво, що на карті Г. де Боплана населений пункт Торговиця розміщений на лівому боці Синюхи біля місця впадіння в неї річки Торговички точно на Чорному шляху⁹³. Назву ж Ябу-Город Ф.Шабурьдо трактує як місце перебування ханського намісника⁹⁴, тобто вона може означати не топонім, а статус населеного пункту.

Отже, безперечно встановлено факт існування на Синій Воді досить великого золотоординського міста. Археологічні матеріали свідчать про раптове припинення його життєдіяльності. Відбутися це могло внаслідок бойових дій. Оскільки до міста на Синій Воді не надходили ханські монети карбування другої половини 1360-х рр., то найближчою воєнною катастрофою, яка обірвала його життя, хронологічно була відома нам із літописів битва на Синіх Водах. Отже, і відбутися вона могла в географічній близькості від міста Синя Вода та річки Синя Вода.

Зрозуміло, що битва не могла проходити власне в місті – вона точилася десь у полях, де була можливість маневру військ, у тому числі кінноти. Місцем зіткнення могли бути ближчі чи дальні околиці поселення. Беззаперечно одне: літописна «Синя Вода» – це сучасна річка Синюха, на березі якої в першій половині – середині XIV ст. виникло та розрослося місто з яскравими рисами золотоординської культури та етнічно строкатим складом населення. Містяни були не лише свідками буремних подій, а й зазнали всіх супутніх війні потрясінь та лих. На початку 1360-х рр. життя у золотоординському місті на Синій Воді припинилося, його мешканці змушені були покинути насиджені місця. Очевидно, що рядовий населений пункт пережив би воєнне потрясіння та поступово відродився б. Натомість у даному випадку йшлося про цілеспрямовану акцію на знищення міста, яке могло відігравати досить важливу роль у системі золотоординського управління підвладними землями. Великий литовський князь Ольгерд, якого сучасники визнавали неабияким стратегом, розробив план

⁹¹ Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах... – С.93, 99, 125, 141.

⁹² Шабурьдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С.18–19.

⁹³ Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах... – С.42–43, 76–77.

⁹⁴ Шабурьдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси... – С.18–19.

антиординської кампанії таким чином, щоби завдати удару по опорному пункту Золотої Орди на її західному прикордонні. Занепад одного з адміністративних центрів ханської влади в Північному Причорномор'ї став прямим результатом перемоги литовсько-руського війська в битві на Синій Воді 1362 р., яка й визначила майбутню долю українських земель.

This publication is devoted to the 1362 Synia Voda battle, which is believed to be a highly controversial issue both in Ukrainian and foreign historical science. The authors have made an attempt to pinpoint its location by way of analyzing the cartographic and written sources that have not been used before as well as by attracting the artifacts obtained during the archeological excavations in village Torhovytzia, Novoarkhanhel's'k District, Kirovohrad Region.

***

М.Ф.Котляр*

ПОЧАТКИ РУСІ. ДОВКОЛА 862-го РОКУ

Розглядаються початкові етапи формування давньоруської державності. На думку автора, її корені сягають VI–VII ст. Із IX ст. про країну й державу Русь починають згадувати давньоруські та вітчизняні джерела. Відкидається думка, ніби початки Русі зводяться до 862 р. Державне об'єднання було створене навколо Києва у часи князювання Олега (882–912 рр.).

Історики сходяться на думці, що походження Русі ховається у безодні століть, і це загалом відповідає дійсності. Попри більш, ніж двохсотлітні зусилля істориків та етнологів, залишаються неясними і роки виходу Русі на історичну арену в IX ст., і попередні часи розвитку східнослов'янської етнокультурної спільності (чи кількох спільностей), і обставини виникнення переддержавних утворень, не кажучи вже про жодні деталі чи подробиці, і, власне, саме створення державності. До того ж перші неясні та неконкретні згадки про слов'янські спільності, русь і русів, не завжди відносяться саме до слов'ян, адже варяги, вікінги чи нормани ввійшли в наші джерела спочатку під ім'ям русь/рос.

Існує дві концепції походження терміна «русь»: одна поширена в науці минулого, від назви річки Рось; інша – у науці сучасній, вітчизняній і світовій. Не буду входити в деталі, скажу лише, що за законами лінгвістики у слові Рось [o] ніяк не могло перейти в [y]. Та й перший наш літопис (із тих, що дійшли до нас) недвозначно вважає руссю варягів («варяги, ныне зовомае Русь»), про це ж свідчить текст «Бертинських анналів» 839 р. – перша датована згадка про ту русь. Так само розповідь Константина Багрянородного про збирання данини в Наддніпрянщині називає панівну верхівку (варягів) руссю, а підлеглих їм людей – слов'янами. Протягом кінця X і наступних століть ім'я Русь перейшло на східних слов'ян. Це одна зі складностей вивчення історії східного слов'янства у IX і X ст. Труднощі в текстах давньоруських пам'яток пов'язані з незадовільним станом і незрозумілим змістом багатьох доступних історикам джерел.

Отже, чи не головне іноземне джерело теми зародження Русі уявляється таким. Переважна кількість згадок про Русь IX ст. у наших літописах, візантійських і західноєвропейських хроніках не датована, повідомлення германських «Бертинських анналів» 839 р. і є першим датованим свідченням про неї. Усі інші згадки містяться в давньоруських джерелах, вони частково відносяться до недатованого вступу до «Повісті временних літ», а частково до тієї її частини, яка починається з 852 р., першої дати в тому джерелі. Звернімо увагу на ці нечисленні датовані згадки Русі у джерелах IX ст. Спочатку розглянемо германське джерело.

Із «Бертинських анналів», написаних єпископом Пруденцієм у IX ст., стало відомо, що якесь руське посольство побувало у 838 р. у Константинополі в імператора Феофіла (829–842 рр.), а в 839 р. – в Інгельгаймі у франкського короля Людовіка Благочестивого (814–841 рр.). Хроніка Пруденція повідомляє, що у 839 р. до Людовіка прибули послы від Феофіла – Феодосій і Феофан, котрі

* Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

принесли дарунки від імператора і грамоту з пропозицією підтвердити дружні стосунки між двома країнами. Разом із грецькими дипломатами до Інгельгайма прибули якісь руські послы, котрі побували перед тим у Константинополі й поверталися додому далеким кружним шляхом. Пруденцій розповів про урочистий прийом Людовіком візантійських послів 18 травня 839 р. Із його оповіді дізнаємося, що Феофіл послав разом зі своїми дипломатами якихось людей, які сказали, що їх народ зветься рос і яких, згідно з їхнім твердженням, їх цар на ім'я Хакан відправив до грецького імператора «заради дружби».

Далі хроніка Пруденція повідомляє, що Феофіл просив Людовіка доброзичливо поставитися до русів, надати їм охорону і можливість безпечно дістатися своєї країни, адже руські посланці боялися повертатися додому тим самим шляхом, яким потрапили до Константинополя, оскільки вони йшли «серед варварів, досить жорстоких і диких племен». Деякі історики вважали, що йшлося про кочових угрів, орди яких у ті часи перебиралися з Азії в Подунав'я.

Людовік дав аудієнцію послам русів, під час якої вони заявили королеві, що є «свеонами», тобто шведами. У вітчизняних джерелах їх, так само, як і решту скандинавів, називали варягами. Руських дипломатів запідозрили у шпигунстві та затримали до встановлення справжньої мети прибуття їх до Інгельгайма. Людовік написав Феофілу, що коли з'ясується невинність русів, він або відпустить їх додому, або відішле назад до Константинополя і хай їхню долю вирішує імператор¹. На цьому Пруденцій уриває свою розповідь про руських послів, і навряд чи коли-небудь історики дізнаються про їх до того невідому франкам країну, та й про подальшу долю їх самих. Насамперед постають питання: чому царя русів називали «хаканом» і чому його представляли якісь шведи?

Зі східних джерел відомо, що з IX ст. арабські й перські історики та географи часом називали хаканом (каганом) царя, тобто головного вождя союзу племен русів². Напевне, цей титул був запозичений у сиву давнину від аварів, кочовиків, які прибули до Південно-Східної Європи у середині VI ст. Або в IX–X ст. від хозарів, котрі також називали своїх правителів хаканами. Важливо відзначити, що титул каган у XI ст. прикладався самими русами до великого князя київського. Митрополит Іларіон у «Слові про закон і благодать» (1030-ті рр.) увінчав ним хрестителя Русі Володимира Святославича³. На Русі називали каганом і його сина Ярослава. Тому найприроднішим буде думати, що «хакан» «Бертинських анналів» міг бути варязьким конунгом у Києві чи ще десь на півдні майбутньої Київської Русі.

Шведське ж походження послів від руського хакана до Візантії уявляється мені природним. Із текстів пізніших угод Русі з Візантією 907, 911 і 944 рр. відомо, що серед послів Давньоруської держави до Візантії бували люди зі скандинавськими іменами⁴. Адже скандинави, варяги на Русі були не лише князями, княжими дружинниками і найманими воїнами, а й часом використовувались

¹ *Annales de Saint-Bertin*, a. 839 / Ed. F. Grat, S. Clémencet. – Paris, 1964. – P. 30–31. Див. останнє вид.: *The Annals of St. Bertin* / Ed. J. L. Nelson. – Manchester, 1991. – P. 44.

² *Новосельцев А. П.* К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя // *История СССР*. – 1982. – № 4.

³ *Молдован А. П.* «Слово о законе и благодати» Илариона. – К., 1984. – С. 91 (текст джерела).

⁴ *Повесть временных лет*. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 18, 23.

як дипломати, імовірно, ті з них, хто знав іноземні мови й умів вести переговори. Тому з належною в таких випадках обережністю можна вважати згаданих послів-«свеонів» дипломатичними агентами ватажка варязького осередку влади у Середній Наддніпрянщині. Із приводу затримання послів від хакана можу запропонувати таке пояснення. У шведів та інших варягів, які борознили моря Європи на своїх легеньких судах, була лиха слава розбійників і грабіжників, що спустошували узбережжя Англії, Франції, Німеччини, Іспанії, Італії. Тому Людовік не повірив у добрі наміри руських послів і наказав ув'язнити їх, а сам послав до візантійського імператора, аби перевірити їхні слова.

На цьому свідчення «Бертинських анналів» уривається. Із нього можемо зробити висновок, що якийсь варязький конунг послав послів до двох можновладців тогочасного світу, аби нав'язати стосунки. А звідки вони прийшли, ніхто не знає, та вже й не дізнається. Наші історики, починаючи з середини ХІХ ст., пропонують визнати тих послів представниками якогось варязького ватажка, що отаборився чи то в Наддніпрянщині, чи то в Приазов'ї. Як бачимо, для визначення часу заснування хоч якогось державного утворення на Русі ця історія ніяк не пасує.

Повідомлення «Бертинських анналів» про те, що візантійський імператор піклувався про руських послів, свідчить, що стосунки між імперією та їхньою країною (Київським князівством?) були дружніми. До Константинополя руське посольство прибуло не пізніше осені 838 р., ще до закінчення навігації на Чорному морі, адже пізньої осені чи взимку водним шляхом туди неможливо було дістатися. Посли й купці звичайно потрапляли до столиці Візантії по воді або сухоходом, та у степах Північного Причорномор'я на них чатували кочовики. Мета посольства 838 р. залишилася науці невідомою. Деякі вчені початку ХХ ст. (В.Й.Ключевський, О.О.Шахматов) висловлювали сміливе припущення, ніби руси намагались укласти союзну угоду з імперією. Більш реальною уявляється думка Г.Г.Літавіна, що посольство 838 р. просто започаткувало дипломатичні відносини між Руссю і Візантією⁵. Однак ані в давньоруських, ані у візантійських джерелах немає звісток про руське посольство 838–839 рр.

Кілька слів про хронологію «Повісті временних літ» і Новгородського першого літопису молодшого ізводу, де й містяться перші згадки давньоруських джерел про Русь. Історики вже давно встановили, що хронологія «Повісті» й інших літописів аж до часів князювання Ярослава дуже й дуже приблизна, тому сама вже дата «862 р.» потребує уточнення. Вона невірна, що доводиться уважним читанням «Повісті временних літ». І про це скажу далі. Така приблизна хронологія народилася тому, що перші літописні ізводи (які не збереглися до наших днів) – Найдавніший і два Печерських ХІ ст. – писалися, як вважають учені, без позначення дат. А головним джерелом відомостей про Русь ІХ ст. був фольклор: народні перекази і легенди, що й потрапили до літописів.

Ані в давньоруських, ані у візантійських джерелах немає згадок про руське посольство 838–839 рр. Не знав про нього і Нестор, інакше б не написав у своїй праці:

«Наченшо Михаилу⁶ царствовати, нача ся прозывати Руска земля. О семь бо уедахомъ, яко при семь цари приходиша Русь на

⁵ История Византии: В 2 т. – Т.2. – Москва, 1967. – С.228.

⁶ Імператор Візантії з 842 р.

Царьгородъ, яко же пишется в летописаньи гречьстемь. Тем же отселе почнем и числа (лік рокам – *М.К.*) положимъ»⁷.

Ці слова вписані Нестором під 852 р., яким і відкривається датована частина його «Повісті». Згідно з переконанням літописця, похід на Царгород визначив початок історії Давньоруської держави. Сучасні історики також розглядають згадану першим нашим істориком навалу Русі на Візантію як подію світового значення. Стаття прив'язана до часів правління імператора Михаїла (вступив на престол 842 р.) і походу Аскольда на Константинополь (860 р.).

Тим часом похід Аскольда на Царгород знаменував початок давньоруської історії, став ключовою подією в житті Русі. Сучасна наука поділяє цю думку київського книжника. Як мовилося, хронологія «Повісті временних літ», Новгородського першого літопису молодшого ізводу і похідних від них пізніших літописів аж до перших десятиліть XI ст., коли на Русі розпочалося літописання, потребує корегування. Складач «Повісті» й інші літописці XI–XII ст. відновлювали події X, IX і віддаленіших століть, удаючись переважно до фольклорних джерел, в яких дати відсутні взагалі. Практично без позначення років писались і візантійські джерела (хроніки Симеона Логофета, Георгія Амартола та ін.). Ось чому в літописі виявилися невірними і рік першого відомого нам із вітчизняних джерел походу русі на Царгород, і самий час вокняжіння в Києві Аскольда. Адже «Повість временних літ» датує його утвердження в Києві 862-м роком, тоді як з іноземних джерел точно відомо, що за два роки перед цим руська ескадра під проводом Аскольда здійснила відчайдушно сміливий похід на Константинополь.

Цей похід руського флоту на Константинополь описаний Нестором під 866 р.:

«Иде Аскольдъ и Диръ на Греки, и прииде въ 14 лето Михаила цесаря. Цесарю же отшедшу на огаряны, и дошедшу ему Черные реки, весть епархъ посла к нему, яко Русь на Царьгородъ идеть, и вратися царь»⁸.

Дослідники встановили, що літописна розповідь про напад раті Аскольда й Діра на Царгород спочатку побудована на дослівному перекладі уривка з візантійської хроніки Симеона Логофета, запозиченого не безпосередньо з її давньослов'янського перекладу, а з якогось зведення світової та руської історії, можливо, з «Хронографа по великому изложению». Але лише наш літопис пов'язує похід з іменами київських князів Аскольда й Діра⁹.

Нестор продовжує розповідь про похід русів на Царгород таким чином: «Си (руси – *М.К.*) же внутрь Суду¹⁰ вшедше, много убийство крестьяномъ створиша, и въ двою сотъ корабль Царьградъ оступиша»¹¹. «Повість временних літ» розповідає, як імператор Михаїл із великими труднощами зумів пробратися в обложеному з усіх

⁷ Повесть временных лет. – С.12.

⁸ Там же. – С.13.

⁹ Кузенков П.В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г. Проблемы источниковедения. – Москва, 2003. – С.160.

¹⁰ Так давньоруські джерела називали бухту Золотий Ріг.

¹¹ Повесть временных лет. – С.13.

боків русами столицю і намагався налагодити оборону. Далі в літописі Нестора йде текст, тотожний візантійській хроніці Продовження Георгія Амартола:

«Цесарь же едва въ градъ вниде, и с патреярхомъ съ Фотьемъ къ сущей церкви святей Богородице Влахерне всю ночь молитву створиша, та же божественую святы Богородиця ризу с песними изнесъше в море skut (тканину – *М.К.*) омочивше. Тишинѣ сущи и морю укротившюся, абѣ буря вѣста с ветромъ, и волнамъ вельямъ вѣставшемъ засобъ, безбожныхъ Руси корабли смяте, и к берегу приверже, и изби я, яко мало ихъ от таковыя бѣды избегнути и въ свояси възвратишася»¹².

Насправді, як учені дізналися з тогочасних візантійських та західноєвропейських джерел, рейд руської ескадри до бухти Золотий Ріг у 860 р. завершився для Аскольда щасливо.

Як і слід було очікувати, першими на напад руської ескадри відгукнулися візантійські сучасники. Про вторгнення русів до бухти Константинополя з наступною висадкою воїнів на берег повідомляє у двох проповідях (гоміліях) 860 р. і «Окружному посланні», датованому кінцем 866 – першою половиною 867 рр., глава грецької церкви патріарх Фотій¹³. Його свідчення, при всій їх тенденційності, заслуговують на довіру, адже Фотій був безпосереднім і активним учасником подій 860 р. Узагальнена візантиністами інформація цих джерел виглядає таким чином¹⁴.

На світанку 18 червня 860 р. до Константинополя несподівано наблизився ворожий флот чисельністю, за різними джерелами, від 200 до 360 легких кораблів (моноксилів). Нападники прийшли з півночі, подолавши чималу відстань. То був «скіфський» народ, що до того не мав слави і вважався «малозначним», проте досяг великих воєнних перемог над сусідами і насмілювався випробувати свою силу, напавши на столицю самої імперії. озброєння й організація війська цих «варварів», на думку Фотія, були примітивними, їх головною силою були хоробрість і лють. Руські лодії безперешкодно підійшли до берега, воїни з них ступили на сушу й почали облогу міста. У своїй першій гомілії Фотій яскраво і схвильовано описав грізного й доти небаченого ворога:

«Горе мені, що бачу народ жорстокий і дикий, що безкарно обступив місто і грабує передмістя, усе губить, усе нищить: поля, житла, стада, худобу, жінок, дітей, старців і юнаків, – усе віддає мечеві, не слухаючи ніяких зойків, нікого не милуючи»¹⁵.

Якщо залишити без уваги звичні для візантійської ораторської прози словесні кліше щодо жорстокості й немилосердя будь-якого ворога, то варто визнати, що перед нами яскраве й емоційне враження від війська Аскольда людини, котра багато бачила на своєму віку.

Свідчення патріарха підтверджуються також візантійськими хроніками X ст., зокрема Продовжувача Феофана. Венеціанський хроніст Іоанн Диякон

¹² Повесть временных лет. – С.13.

¹³ Тексти обох гомілій і «Окружного послання» див.: *Л[овягин] Е.* Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю нашествия россос на Константинополь // Христианское чтение. – 1882. – №9/10. – С.430–436.

¹⁴ Див.: *Кузенков П.В.* Поход 860 г. на Константинополь... – С.8–9.

¹⁵ Там же. – С.35 (текст гомілії в перекладі на російську мову).

(початок XI ст.) твердив, ніби руси¹⁶ мали 360 суден і пішли додому «з триумфом». Про цей набіг русі на Константинополь згадує в листі до візантійського імператора папа Ніколай I, якому був відомий і наступний похід русів на Кавказ¹⁷. За свідченням «Історії Табаристану», у правління еміра Хасана (864–884 рр.) якісь руси напали на Абесгун у південній частині Каспія, але зазнали невдачі¹⁸. Нікіта Пафлагонський, молодший сучасник набігу Аскольда, так описує напад руських воїнів на Візантію:

«У цей час кровопивчий народ скіфів¹⁹ прибув Чорним морем до Босфору й, розграбувавши всі села та монастирі, спустошив і острови, що близько лежали до Константинополя, розікрив усі сосуди та майно, і піддавав смерті взятих у полон людей. Із варварською жадібністю й люттю кинувшись на патріарші монастирі, він захопив усе їх добро, двадцятьох двох вірних служителів їх вони порубали мечами»²⁰.

Історики в один голос відзначали, що напад русів на Константинополь прийшовся на час великих труднощів у суспільному та політичному житті Візантійської імперії. Араби тиснули на неї із заходу та зі сходу. Напередодні навали флоту Аскольда імператор повів 40-тисячне військо в глиб Малої Азії назустріч арабам. Одночасно він послав майже весь свій флот до острова Крит для боротьби з піратами, що стали тоді господарями Середземного моря і грабували візантійські торговельні судна. Місто залишилося майже беззахисним, і в разі ворожого нападу могло сподіватися не стільки на нечисленну залого, скільки на могутність мурів Константинополя, яких до того не зміг здолати ніхто...

Учені звернули увагу також на те, що велетенський залізний ланцюг на численних поплавах (звичайно він перегороджував шлях до бухти Золотий Ріг) того червневого ранку 860 р., коли руські лодії наближалися до Константинополя, не був натягнутий. Здається, це єдиний випадок в історії Візантії, коли з невідомої причини ланцюг не було задіяно при наближенні ворожих суден. Навіть коли 1453 р. турецький султан Мегмед Завойовник оточив конаючий уже Константинополь, то й тоді захисники міста встигли перекрити ланцюгом вхід до Золотого Рогу... Відтак є підстави вважати, що Аскольд мав якихось спільників (чи інформаторів) у візантійській столиці.

У той час імператор Михаїл із військом перебував у поході проти арабів, тому вороги, не зустрівши опору, обложили з усіх боків Константинополь, розграбували передмістя, захопили в полон й убили багатьох жителів. Імператор, який одержав від єпарха, котрий охороняв столицю, повідомлення про напад русі, перервав свій похід і спішно повернувся до Константинополя. Він молився разом із патріархом у Влахернському храмі. Нестор повідомляє, що коли в море занурили святиню: покров (мафорій) Богородиці, яка зберігалася в тому храмі, піднялася буря, що згубила руський флот, а самі нападники були розбиті²¹.

¹⁶ Він іменує їх норманами.

¹⁷ Паушто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С.59.

¹⁸ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С.75.

¹⁹ Скіфами або тавроскіфами греки називали русів.

²⁰ *Nicetae Paphlagonis. Vita sancti Ignatii archiepiscopi Constant.* // *Patrologiae Graecae / Ed. J.P.Migne.* – Paris, 1862. – Т.105. – Coll.516–517.

²¹ Повесть временных лет. – С.13.

Однак візантійські очевидці подій 860 р. ані словом не згадують про бурю, – та і якої шкоди вона могла заподіяти нападникам на суходолі та їхнім легким кораблям, витягнутим, поза сумнівом, на берег!? Немає підстав говорити й про поразку, начебто завдану греками русам, – для цього залога Константинополя була надто нечисленною, та й складалася з резервістів, літніх ветеранів.

Уважно вивчивши свідчення сучасників, історики дійшли думки, що сторони зав'язали мирні перетрактації. Аскольд і його воеводи, мабуть, переконалися в неможливості здолати міцні оборонні мури²², а імператор, імовірно, почувався тоді безсилим відкинути вороже військо. Переговори призвели до мирної угоди. У своїй другій гомілії Фотій згадує, що руси заволоділи «незліченими багатствами». Напевне, Аскольд одержав великий викуп, завдяки чому зняв облогу Константинополя і залишив візантійську територію. Про ту угоду, текст якої залишився невідомим, глухо згадує кілька візантійських джерел, зокрема Константин Багрянородний у життєписі свого діда – імператора Василя I²³.

Отже, текст чи хоч би загальний зміст першого міжнародного договору Русі з імперією залишився науці невідомим. Лише виходячи з тексту угоди іншого київського князя, Олега, із греками²⁴ можна спробувати уявити Аскольдову. Імовірно, Візантія зобов'язувалася сплачувати Русі щорічно певну суму грошей, а Русь – надавати за це військову допомогу імператорові. Русько-візантійська угода 860 р., мабуть, забезпечувала вигоди руським купцям на торгах Візантії, а грецьким – у Русі. Можна допустити, що ця угода відновлювала порушену війною давню русько-візантійську торгівлю й регламентувала її. Можливо, низка пунктів угоди Аскольда була підтверджена через півстоліття в договорі Олега з греками 907 р.

Дехто з істориків дійшов висновку, що похід русі на Константинополь був здійснений самим лише Аскольдом, котрий начебто княжив у Києві одноосібно до кінця 860-х або до початку 870-х рр. У цьому випадку Дір був наступником Аскольда. У своїх «Промивальнях золота» (створених у 943–947 рр.) арабський письменник Масуді повідомляв:

«Перший серед слов'янських царів є ад-Дір, він має велелюдні міста і багато населених земель. Мусульманські купці прибувають до столиці його держави з різного роду товарами»²⁵.

Установлено, що Масуді користувався в основному творами своїх попередників IX ст. Цікаво відзначити, що він не знав київських сучасників – Олега й Ігоря, зате написав про Діра і підвладні йому землі як про добре відомий факт. Це не дивно, адже саме в IX ст. арабські й узагалі мусульманські купці були частими гостями у Східній Європі. На думку В.В.Мавродіна, Дір княжив у Києві у 870–880-х рр.²⁶

²² У ті часи руси не вміли штурмувати добре укріплені фортеці й міста. Облогові машини з'являться на Русі лише наприкінці XII ст.

²³ *Theophanus Continuatus*. Rec. I. Bekker. – Bonnae, 1838. – Lib.V: De Basilio Macedone. – Cap.97. – P.342. На думку багатьох учених, ця п'ята книга у творі Феофана належить Константинові Багрянородному.

²⁴ Повесть временных лет. – С.17–20.

²⁵ Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Т.III: Восточные источники / Сост. Т.М.Калинина, И.Г.Коновалова, В.Я.Петрухин. – Москва, 2009. – С.117.

²⁶ *Мавродин В.В.* Образование Древнерусского государства. – Ленинград, 1945. – С.218–219.

Інші історики, виходячи з того, що літописці віддавали перевагу Аскольду перед Діром (називаючи його завжди першим), думають, що саме Аскольдові належала сумнівна честь зустрічі з Олегом і загибелі від його руки. Як би там не було, навряд чи Аскольд і Дір були співправителями – такими їх зробили народна традиція та історична пам'ять. Поряд їх імена поставив народний переказ.

У «Повісті временних літ» і Новгородському першому літописі молодшого ізводу вміщено «Казання про закликання варягів», що має риси народного, фольклорного переказу з легендарними подробицями. Ось текст із «Повісті», він досить довгий, але вартий того, щоби навести його. Спочатку під вельми умовним 862 р. у цьому джерелі йдеться про те, що північно-західні слов'яни (словени), які жили поблизу озера Ільмень, і тамтешні угро-фіни вигнали за море (Балтійське) варягів, котрі обклали їх даниною, але потім зажурилися, адже почали сваритися між собою. Відтак вони вирішили покликати собі у правителя тих самих варягів зі словами: «Земля наша велика и обилна, а наряда (порядку – *М.К.*) в ней неть. Да поидете княжить и володети нами». Прийшло троє братів – Рюрик, Трувор і Синеус, вокняжилися в Новгороді, Білоозері й Ізборську. По смерті братів князем залишився Рюрик, який почав роздавати своїм мужам гради, серед них Полоцьк і Ростов²⁷. Так начебто почала створюватися Руська держава. Цей 862-й рік нашими сусідами проголошений «роком народження російської державності».

Сучасному історикові не може не кинутися у вічі легендарний, фольклорний характер літописної статті 862 р., в якій є історичні неточності. По-перше, Новгорода в ті часи не було, він виникне лише в X ст.²⁸ По-друге, археологам не пощастило віднайти бодай якісь рештки діяльності братів-варягів на Білому озері та в Ізборську. Узагалі Трувора й Синеуса просто не розгледіти на сторінках джерел²⁹. Однак петербурзький археолог А.М.Кирпичников запропонував вважати, ніби Рюрик сів у Ладозі, а саму Ладогу – стольним градом уявної для того часу «Російської держави». По-третє, в основному тексті «Повісті временних літ» (що, звичайно, видається за другою редакцією 1116 р.) Ладоги немає. Гіпотезу щодо існування третьої редакції «Повісті» запропонував головний авторитет у літописанні – академік О.О.Шахматов³⁰. На мене, ця третя редакція, принаймні у частині за IX ст., справляє враження реконструкції, можливо й пізньої.

У першій половині XVIII ст. розповідь про закликання варягів було покладено у фундамент так званої норманської теорії виникнення Давньоруської держави. Її авторами були вчені німці, члени імператорської Академії наук – Шлецер, Міллер і Баер. То було у часи Ломоносова. *Уповній відповідності з текстом статті 862 р. про закликання варягів* (підкреслюю це!) вони й винайшли теорію, за якою Руську державу створили троє братів-варягів. Неупереджений

²⁷ Повесть временных лет. – С.13.

²⁸ Мабуть, саме тому у третій редакції «Повісті временних літ» (до речі, існування якої багато філологів та істориків просто не визнає) йдеться, що Рюрик сів таки у Ладозі. Та гіпотетична третя редакція, згідно з адептами її існування, була створена в Новгороді Великому за сина Мономаха – Володимира і наповнена реаліями руської Півночі. Тоді, певно, Ладога й потрапила до «Повісті». Вона існувала в IX ст.

²⁹ Мельникова Е.А. Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в предствалениях летописцев XI – начала XII вв. // Древнейшие государства. 2005 г. Рюриковичи и российскийская государственность. – Москва, 2007. – С.47–75.

³⁰ Шахматов А. Разыскания о русских летописях. – Москва, 2001. – С.862.

розгляд статті 862 р. свідчить, що там якщо і йдеться про започаткування чогось, то не Русі, а династії Рюриковичів. Імперській Росії у 1862 р. це подобалося, хай навіть Романови й абсолютно не мали до неї стосунку. Останній Рюрикович на московському престолі, син Івана Грозного – Федір, помер бездітним у 1598 р. і династія вигасла. Тож навіщо відзначати ювілей чужоземної династії, яка вже 400 років як вимерла?!

Одразу по створенні норманської теорії російські вчені й діячі культури почали гаряче її критикувати. Їх можна зрозуміти. Виходить, що північно-західні слов'яни були нездатними до державотворення. Найактивнішим серед російських інтелектуалів був академік М.В.Ломоносов. Він не те що критикував норманську теорію, а навіть доходило до бійок із тими німцями, для чого носив із собою щіпок. Не раз бував і сам битий. Саме тоді в академії запровадили приставів, які мали розбороняти «вчених мужів».

Уже в нові часи історики, і не тільки радянські, а ще й російські дореволюційні, намагалися по-різному витлумачити вразливу з погляду історичної критики статтю літопису 862 р. Академік Д.С.Лихачов загалом уважав її пізньою вставкою до «Повісті временних літ», а В.Т.Пашуто запропонував розглядати її розповіддю про те, як слов'яни і неслов'яни Півночі Східної Європи уклали договір (ряд) із варягами, щоб ті збройно служили їм. Рюрик скористався чварами в їх середовищі, захопив владу і став першим князем. Усе це викликає сумніви. Звернення до одного із сильних загонів варягів, що на той час, мабуть, уже отаборились у тій місцевості³¹, було, з одного боку, засобом захисту від «находників» і тих же скандинавів, які осідали в окрузі, а з іншого, – спробою формування надплеменних інститутів влади³². Нещодавно було зроблено вдалі реконструкції основних положень тієї угоди з варягами, що укладалася в умовах конфронтації між племінними об'єднаннями слов'ян і угро-фінів на тлі присутності скандинавів у Ладозько-Ільменському регіоні³³.

Із неупередженого, об'єктивного прочитання джерел і праць істориків останніх років можна зробити висновок, що прийшли варязькі конунги застали підготовлені попереднім розвитком тамтешнього суспільства елементарні протодержавні структури й очолили їх. Скандинави не могли принести державність на Русь уже тому, що в них самих вона тільки-но зароджувалася. Мине ще понад сто років, аж коли у Швеції чи Норвегії виникнуть перші державні й територіальні об'єднання. І вони залежатимуть від Руської держави, а не навпаки. Простіше кажучи, скандинави у середині IX ст. стояли на стадіально нижчому рівні, ніж слов'яни. Вирівнювання тих стадій суспільної еволюції помалу відбудеться протягом XI ст. Слід ураховувати й те, що скандинавів на Русі завжди було мало, занадто мало, для того, щоб вони могли і збирати данину повсюдно, і бути посадниками у всіх великих і малих містах країни, і чинити суд в усій

³¹ Адже якихось варягів місцеві племена незадовго перед приходом Рюрика з братами вже виганяли зі своєї землі! (див.: *Повесть временных лет.* – С.13).

³² *Пашуто В.Т.* Черты политического строя Древней Руси: особенности структуры Древнерусского государства // *Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В., Щапов Я.Н.* Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965. – С.86.

³³ *Мельникова Е.А., Петрухин В.Я.* «Ряд» легенды о призвании варягов в контексте ранне-средневековой дипломатии // *Древнейшие государства на территории СССР.* 1990 г. – Москва, 1991. – С.219–229.

Руській землі. Чи не відразу варяги почали розчинятися у слов'янському морі, так що за часів князювання Ярослава Володимировича в Києві про них уже й не чуто.

Тим часом, сам рік закликання варягів – 862-й – зовсім не є безсумнівним. Я вже згадував про те, що більшість літописних дат раннього часу, десь до середини князювання Ярослава Мудрого (1030-ті рр.) дуже приблизні. Лише деякі з них можна верифікувати за допомогою руських та іноземних джерел. До них належить і 862-й рік. Перевірка робиться просто. Отже, за літописом, 862-й є роком закликання варягів на Русь. А через чотири роки, у 866-му, воєводи Рюрика, варяги Аскольд і Дір, ідуть із Києва походом на Царгород. Про це розповідають літописи. Але дата того походу невірна. Із візантійських джерел нам відомий справжній рік і день походу Аскольда у 860 р.: місяць червень, 18-те число, і навіть період доби, світанок, коли його лодії ввійшли до Золотого Рогу. Тоді, якщо між обома подіями пройшло чотири роки, прихід Рюрика з братами на Русь слід датувати не 862-м, а 856-м роком! Так виглядає прийдешній ювілей «1150-річчя російської державності»!

Ось звідки в нинішній Росії виводять початки державності. Тим часом, у статті 862 року про утворення Русі, Руської землі немає ані слова, тоді як у статті 852 р. Руська земля присутня як етнодержавне утворення. Чому ж тоді обрали дату 862 р.? Думаю, тут існує дві причини. Перша: у 1862 р. у Російській імперії пишню відсвяткували «тисячоліття Росії», саме так, не Русі, а Росії. Чиновники з адміністрації російського президента, чи ще звідкись, не довго думаючи, відрахували 1150 років від 862 р. І знову, не Русі, а Росії. На недавній нашій зустрічі з російськими істориками вони запевнили нас, що не мають до того ювілею жодного стосунку. Із ними не радились, як не радились і з нами, коли вирішили відзначити наскрізь фальшивий «ювілей» Софії Київської. Не допомогли звернення істориків і археологів до влади, статті вчених, серед них дуже солідний матеріал О.П.Толочка в «Українському історичному журналі», де спростовувалися вигадки софійських музейників... Країні потрібен ювілей, та й годі. Ось це, на мій погляд, друга та, мабуть, головна причина відзначення «ювілею» в Росії.

У вітчизняній та й у світовій науці роком створення давньоруської державності вважається 882-й. Що ж стосується 862-го, то це був час, коли в північно-західному регіоні Русі утворилося невелике переддержавне об'єднання слов'ян і угро-фінів під проводом найнятого ними на службу варязького конунга. Перерости в Давньоруську державу воно не могло, адже це був лише клаптик її майбутньої величезної території. Головний осередок творення давньоруської державності виник на Наддніпрянщині, і першим свідченням цього є історія про Кия, Щека і Хорива.

Отже, систематичні відомості щодо народження й еволюції державності на Русі починаються в літописі з 880-х рр. Утвердження Олега в Києві стало вирішальним кроком на шляху державного будівництва у середовищі східного слов'янства. У 882 р. (умовному, як і всі інші дати літопису за IX ст.), зібравши велике військо, до складу якого входили «варяги, чудь, словени, меря, весь, кривичи», Олег прийшов до Києва, усунув Аскольда та Діра (за версією літописців,

обоє одночасно правили в Києві) і проголосив Київ столицею новонароджуваної держави: «Се буди мати градом Руськимъ»³⁴. Тому у вітчизняній і світовій науці 882-й із певними застереженнями вважають роком започаткування давньоруської державності. Певна річ, держави не створюються за одну мить чи рік, коли не йдеться про винятки, як-от імперія Александра Македонського. Тому якщо навіть 882-й рік і є не приблизним, а точним, він усе ж таки знаменував собою лише перші кроки на шляху творення давньоруської державності.

Головний сенс і значення того, що сталося на Наддніпрянщині у 882 р., це незаперечний факт об'єднання слов'янського Півдня з угро-фінською, слов'янською і, певною мірою, скандинавською Північчю. У ранньому середньовіччі подібні речі важили надзвичайно багато. Роз'єднаність північних і південних областей Східної Європи в більшій частині IX ст. чітко вимальовується писемними і матеріальними (археологічними) джерелами.

«На початку IX ст. політичне життя східного слов'янства виступає перед нами роз'єднаним на два відособлених світи: південний, руський, і північний, варязький. Південний втягнутий до кола візантійських і хозарських відносин і [...] виходить з глушини племінного побуту на нові шляхи бойового і торговельного міжнародного життя... Утвердження слов'ян у басейні Ільменського озера і по Волхову до Ладозького озера вивело їх через розсунуту ними фінську масу на шляхи безпосередніх стосунків зі скандинавами»³⁵.

У цих яскравих словах чимало суб'єктивного. Та загальну тенденцію процесу спільного розвитку слов'янського і балтського світів О.Є.Пресняков визначив вірно.

Після свідчень про будівництво Олегом міст і встановлення данини («Се же Олегъ нача города ставити, и устави дани словеномъ и кривичемъ и мери, и устави варягом дань даяти от Новагорода») літописи малюють картину поступового і послідовного поширення центральної влади Києва на землі східнослов'янських племінних князів: «Поча Олегъ воевати деревляны, и, примучив а, имаше на них дань по черне куне»³⁶. Далі настала черга сіверян і радимичів. Спочатку до складу держави, що формувалась, увійшли південнослов'янські (за виключенням радимичів) племінні союзи і князівня. Адже давньоруська державність та її історія в IX – першій половині X ст. склалися в основному на південних землях. Як образно мовив свого часу Б.О.Рибаків, тоді «історія робилася на Півдні!».

Землі приєднаних до Києва племінних утворень відразу ж «одержавлювалися», насамперед шляхом поширення на них систем стягання данини і повинностей, адміністрації та судочинства. Незабаром по утвердженні в Києві Олег, згідно з літописами, обклав даниною спочатку древлян, потім сіверян і радимичів³⁷. На думку О.О.Шахматова, в Початковому ізводі 1095 р. читалося,

³⁴ Повесть временных лет. – С.14.

³⁵ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь. – Москва, 1993. – С.283.

³⁶ Повесть временных лет. – С.14.

³⁷ У літописах приєднання Олегом до Києва древлян, сіверян і радимичів віднесене до трьох суміжних років: 883, 884 і 885. Але хронологія «Повісті» і Новгородського першого літопису молодшого ізводу є дуже й дуже умовною. Мабуть, боротьба із сильними і велелюдними князівнями древлян і сіверян розтяглася на багато років та могла завершитися незадовго до походу Олега на Царгород, коли у князя були вже розв'язані руки всередині країни і він зміг зосередитися на зовнішньополітичних справах.

що у часи Олега до держави були на якийсь час приєднані улличі³⁸. А далі літописці неначе забувають про Олега і згадують про нього в описі грандіозного походу русі на греків у 907 р. Наведу слова Несторова:

«Иде Олегъ на Греки, Игоря оставив Киеве, поя же множество ва-
ряг, и словенъ, и чюдъ, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны,
и радимичи, и поляны, и северо, и вятичи, и хорваты, и дулебы, и
тиверци, яже суть толковины... И съ сими со всеми поиде Олегъ
на конех и на кораблех, и бе числомъ кораблей 2000»³⁹.

При явному фольклорному забарвленні наведена мною частина літописної статті 907 р. заслуговує на довіру дослідників. Похід величезного руського війська на Константинополь став важливою міжнародною подією, що мала справити вплив на сусідів, насамперед на Візантію та Болгарію. Уже самий перелік представників давньоруських племен, які брали участь у поході під проводом Олега, свідчить про те, що він ґрунтовно підготувався до війни. Київський князь, певно, заручився підтримкою Болгарії, скориставшись з антивізантійських настроїв царя Симеона. Суходільне військо Олега (одна його частина рухалась, як сказано Нестором, «на конех»), не зустрічаючи, мабуть, опору пройшло до рубежів Візантії болгарськими землями. Водночас руська флотилія⁴⁰ безборонно підійшла до Константинопольської бухти. Коли князь на чолі флотилії «прииде къ Царюграду, Греци замкоша Суд, а град затвориша»⁴¹.

Суд – затока Золотий Ріг, що відділяла від Константинополя його передмістя Галату. Із давніх часів у випадку небезпеки затока замикалася велетенським залізним ланцюгом. Читаємо про нього у популярному свого часу путівнику по Стамбулу:

«Ланцюг – частину його можна й тепер побачити у дворі церкви Св.Ірини (теперішній артилерійський музей) – був протягнутий між Галатою і Стамбулом через Золотий Ріг. Обидва його кінці були прикріплені до двох башт, які стояли на берегах бухти, і вага ланцюга, що заважав проходові суден, підтримувалася бакенами»⁴².

Залишки башт збереглися до ХХ ст. і досліджені археологами. Одна з перших згадок про той ланцюг у візантійському джерелі відноситься до 717 р. Про нього писали згодом грецькі історики Лев Диякон (Х ст.) і Георгій Кедрен (ХІ ст.)⁴³. Давньоісландська сага про зятя Ярослава Мудрого – Гаральда – теж згадує ланцюг, що захищав Золотий Ріг від ворожого флоту⁴⁴.

За прикладом візантійців водні шляхи почали перегороджувати інші народи. Використання подібної заповори на скандинавській Півночі засвідчено древніми сагами (для часів ХІ–ХІІ ст.), і це легко зрозуміти, адже примхливі

³⁸ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.102.

³⁹ Повесть временных лет. – С.16.

⁴⁰ Кількість кораблів Олега (дві тисячі) дуже перебільшена, цілком у дусі середньовічного історичного письменства.

⁴¹ Повесть временных лет. – С.16.

⁴² Эссад Д. Константинополь. – Москва, 1919. – С.38.

⁴³ Лященко А.И. Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гаральде // Sertum bibliologicum в честь А.И.Маленна. – Петроград, 1922. – С.126.

⁴⁴ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – Москва, 2000. – С.109.

обриси Скандинавського півострова з безліччю островів, незліченними фіордами, гирлами великих і малих рік створювали зручні умови для цього.

Золоторізький ланцюг було майже неможливо подолати. Цю надзвичайно велику і міцну захисну споруду не змогли зруйнувати навіть турецькі інженери під час облоги Константинополя величезним військом султана Мегмеда в 1453 р. Лише одного разу, 1204 р., як повідомляє новгородський літописець, під час штурму Царгорода хрестоносці «пришедъше въ Судъ, замкы железныя разбиша, и приступивъше къ граду»⁴⁵. Пізній (XVI ст.) Львівський літопис пояснює, що ці замки – не що інше, як ланцюг. Не змогли подолати циклопічний ланцюг і корабельники Олега. Тоді князь удався до хитрощів:

«И повеле Олегъ воємъ своимъ колеса издѣлати и воставляти на колеса корабли. И бывшу покосну ветру, въспяша парусы с поля, и идяше къ граду. И видевшѣ греци и убояшася»⁴⁶.

Поставивши свої легенькі судна на платформи із запряженими в них кінями чи волами, Олег зі своїм флотом обійшов ланцюг і наблизився до мурів Константинополя. Візантійська столиця була обнесена потужними стінами, яким на той час було вже кілька століть. Жоден ворог не міг їх подолати. Не зміг би зробити цього й Олег, адже руси в ті часи не вмiли облягати й тим більше штурмувати добре укріплені фортеці. Навчаться вони цьому лише наприкінці XII ст. Та греки цього не знали. Почалися переговори, після яких було підписано мирну угоду, зміст якої в літописі викладено стисло і надзвичайно сприятливо для Русі: «И заповѣда Олегъ дань даяти на 2000 корабль, по 12 гривенъ на человекъ, а въ корабли по 40 мужь»⁴⁷.

Далі в «Повісті временних літ» переказується текст попередньої русько-візантійської угоди, укладеної у Царгороді 907 р. Її буде підтверджено в 911 р., знову-таки в Константинополі, на що вказують початкові слова літописця в розповіді про неї: «Посла мужи свои Олегъ построити мира и положить ряд (договір – *М.К.*) межю Русью и Грекы, и посла глаголя»⁴⁸.

Після стислого викладу змісту русько-візантійського мирного договору 907 р. йде розповідь про те, як саме він укладався і затверджувався. Вимоги Олега викладено в літописі коротко і конкретно. Крім данини по 12 гривен «на ключъ» (останніми роками дослідники вважають, що йшлося про кермо лодії, тобто гривни давали на човен, в якому сиділо сорок воїнів), обумовлюється сплата данини Візантією «на рускыя грады: первое на Киевъ, та же на Чернигов, на Переаславль, на Полтескъ (Полоцьк – *М.К.*), на Ростов, на Любеч и на прочаа города; по тем бо городомъ седяху велиции князи, под Олгом суще». В угоді 907 р. забезпечувалися права руських купців і дипломатичних агентів у Візантії: утримання протягом шести місяців, безмитна їх торгівля, зобов'язання греків споряджати руські судна на зворотний шлях і забезпечувати їх продовольством. Обумовлювалося, що руські люди мали жити на постійному дворі у кварталі Св.Мама⁴⁹.

⁴⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.46.

⁴⁶ Повесть временных лет. – С.17.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

На закінчення розповіді про події 907 р. Нестор описує затвердження угоди обома сторонами. Грецькі імператори Лев та Александр цілували хрест,

«а Олга водивше на роту (присягу – М.К.) и мужи его по Рускому закону, кляшася оружьемъ своим, и Перуном, богомъ своим, и Волосомъ, скотьемъ богомъ, и утвердиша миръ... И приде Олегъ к Киеву, неся злато, и паволоки, и овощи, и вина, и всякое узорочье. И прозваша Олга – Вещий: бяху бо людие погани (язичники – М.К.) и невегласи»⁵⁰.

Остаточний текст угоди було ухвалено в 911 р. Вписаний до «Повісті временних літ» переказ тексту русько-візантійської угоди 911 р. набагато повніший і детальніший від тексту договору 907 р.⁵¹ Тут регламентуються відносини між Візантією і Руссю, забезпечуються права руських людей на ринках імперії, передбачається вільне наймання руських воїнів до візантійського війська, забезпечується розв'язання суперечок торговельного характеру та ін. Угода 911 р. ґрунтується на нормах візантійського та руського права⁵². Природно, що язичники-руси присягалися своїми богами, насамперед Перуном, якого частина вчених вважає киево-полянським богом, та Волосом, «скотьемъ богомъ». Важливо відзначити, що воїнство Олега принесло клятву на зброї. Цей звичай був поширений у тогочасних слов'ян, зокрема болгар в IX–X ст. За свідченням західноєвропейських джерел, болгар, коли збиралися присягнути, клали перед собою меч і на ньому клялися.

Отже, роком започаткування давньоруської державності сучасна наука вважає 882-й. Із того часу розпочалося об'єднання східнослов'янських земель навколо Києва, зростання території держави, зародження нових суспільно-економічних відносин. Наступники Олега, особливо Ольга та її онук Володимир, докладуть зусиль до згуртування слов'янства, поширення влади Києва на всі землі східних слов'ян. Вони будуватимуть міста і фортеці, зміцнюватимуть рубежі країни, опікуватимуться ремеслами й торгівлею. У десяте століття Русь вступить однією з головних світових держав доби середньовіччя.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Повесть временных лет. – С.18–20.

⁵² Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – С.61.

The article considers the initial stages of formation of the majesty of Rus'. In author's opinion, its roots go back to VI–VII centuries. At the beginning of IX, the information about country and state Rus' was disseminating by Old-Rus' and domestic sources. Rejected the erroneous idea that Rus' begins in the 862 year. State union was formed around Kyiv during Oleh's reign (882–912).

А.Л.КОТЕНКО*

ДО ПИТАННЯ ПРО ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОСТОРУ В ЖУРНАЛІ «ОСНОВА»

Розглянуто публікації журналу «Основа» крізь призму нової просторової історії. Редактор та автори журналу активно переслідували мету конструювання українського національного простору, систематично привертаючи увагу своїх читачів до просторової проблематики, наприклад, до питань дослідження території, населеної українським етносом, заохочення національного туризму чи творення перших національних місць пам'яті. Підкреслюючи цю сторону діяльності співробітників «Основи», автор статті намагається привернути увагу до просторової складової націоналізму, яка зазвичай ігнорується дослідниками.

Нехай же ані великороси, ані поляки не називають своїми землі,
заселені нашим народом!
М.Костомаров (1860 р.)

Як із Курської губернії уїдеш у Харківську, то так тобі стане легенько, мов на крилах тебе підняло... Та з сього боку Харкова ще не так; з Липець наша Україна теперечки якось Московщиною дивиться: намісць шинків – проклята кабашина, постоялі двори на московський лад; скрізь по дорозі тягнуться московські однокінні телєги, одна до одної попричеплювані, як фіґи на личку; куди не глянь, усе пилюпони з рижими бородами, у лоптях, аж занудить на них дивлячись. Так, бачите, з сього боку, кажу, ще не так, а от як перехописся через річку Харків, то хто б не сказав, що се Божа сторона!
О.Стороженко (1861 р.)

У 1888 р. американське Національне географічне товариство започаткувало «National Geographic» – найвідоміший на сьогодні часопис, присвячений географії. Хоча спочатку цей тоненький журнал із теракотовою обкладинкою розміром в octavo, який було засновано для «поширення та підвищення рівня географічного знання», переважно критикували за його наднауковий рівень і поширення цього знання лише серед тих, хто й так уже все знав, відлякуючи решту, саме він, випередивши всі подібні аналоги інших географічних товариств (передовсім найпрестижніших на той час Лондонського та Паризького), став найпопулярнішим у світі географічним виданням¹. У цій статті ми хотіли б розглянути під новим кутом зору вже українське видання, що почало виходити у Санкт-Петербурзі за 27 років до американського, але зробило принаймні не менше для привертання уваги своїх читачів вже до українського національного простору. На нашу думку, «Основа: Південноросійський літературно-вчений вісник», що була започаткована В.Білозерським у січні 1861 р. і друкувалася до лютого – березня 1863 р. (час останнього цензурного дозволу на випуск листопадової

* Котенко Антон Леонідович – старший викладач Національного університету «Києво-Могилянська академія».
E-mail: akotenko@ukma.kiev.ua

¹ Про історію «National Geographic» та Американського географічного товариства див.: Bryan C.D.B. The National Geographic Society: 100 Years of Adventure and Discovery. – New York, 1997; Grosvenor G. The National Geographic Society and its Magazine: a History. – Washington, 1957.

книжки журналу й час її появи)², стала першим виданням, автори якого цілеспрямовано порушували питання територіалізації українського націоналізму та концептуалізували стосунки українського населення й території, таким чином перетворюючи свій часопис на уявний аналог «National Geographic» українською мовою (якого, до речі, і досі немає). Незважаючи на те, що «Основа» заслужено отримала велику увагу науковців, намагання її авторів конструювати український національний простір досі залишаються неоціненими³. Крім того, цією спробою показати, яке місце займав простір в уявленні творців «Основи», ми хотіли б привернути увагу до просторової складової українського націоналізму, що до сьогодні також не викликала інтересу в дослідників⁴.

Насправді ж простір незаслужено забутий істориками, оскільки в усіх їх історіях завжди присутнє місце дії, хоч дуже часто й суб'єктивне та не беззаперечне⁵. У цій статті ми виходили з традиції розгляду просторових (геогра-

² Дудко В. Журнал «Основа» у жандармських матеріалах // Спадщина: Літературне джерелознавство: Текстологія. – Т.2. – К., 2006. – С.36 (прим.89).

³ Попередні дослідники відзначали роль журналу переважно для розвитку української мови, історії, літератури (див.: *Бернштейн М.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. – К., 1959; *Дудко В.* Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київська старовина. – 1998. – №2. – С.155–178; *Його ж.* Аудиторія журналу «Основа» (1861–1862): кількісний вимір // Там само. – 2001. – №6. – С.73–85; *Його ж.* «Каракозовська історія» і доля архіву «Основи» // Україна модерна. – 2010. – Ч.5 (16). – С.199–226). На зацікавлення «Основою» в Галичині у контексті її «всеукраїнськості» раніше звертав увагу С.-Ю.Пеленський, а сьогодні «галицько-основ'янські» сюжети в кількох своїх статтях розглядає лише В.Дудко (див.: *Дудко В.* Стаття Івана Лашнюкова «Об отношениях галицких русинов к соседям» (1862): атрибуція, проблематика, контексти // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К., 2006. – Вип.10/11. – С.362–368; *Його ж.* Галичина в неопублікованому листуванні Івана Аксакова з редактором «Основи» Василем Білозерським (1861) // Записки Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаніка. – Л., 2008. – Вип.16 (1). – С.426–434).

⁴ Перші подібні праці лише почали з'являтися. Зокрема, ранньомодерними та модерними територіальними уявленнями про Україну, Литву й Польщу займається сьогодні Н.Яковенко (див.: *Яковенко Н.М.* Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича) // Україна XVII ст.: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. праць на пошану пам'яті проф. В.М.Нічик. – К., 2005. – С.475–509; *Її ж.* Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // Міжкультурний діалог. – Т.1: Ідентичність. – К., 2009. – С.57–95; *Ей же.* «Польша» и «Литва»: семантика пространств вглядом из Киева (середина XIX – начало XX вв.) // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai paratuvai. – Vilnius, 2009. – S.213–235). Статті С.Скельчика та А.Заярнюка стосуються творення українського національного простору, а саме національного освячення території за допомогою творення окремих місць пам'яті (див.: *Скельчик С.* Творення святині: українофілі та шевченкова могила в Каневі (1861–1900) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х., 2005. – Т.11. – С.43–58; *Zayarnyuk A.* Mapping Halychyna: Constructing the Ukrainian National Space in Habsburg Galicia // Identität – Kultur – Raum: Kulturelle Praktiken und die Ausbildung von Imagined Communities in Nordamerika und Zentraleuropa. – Wien, 2001. – S.123–139). Як приклади нової історії кордонів нещодавно почали з'являтися праці віденських істориків (див.: *Adelsgruber P., Kuzmany B., Cohen L.* Kleinstädte entlang der galizisch-wolhynisch/podolischen Grenze. Ein Vergleich // Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas. – 2007. – №2. – S.232–263; *Idem.* Getrennt und doch verbunden. Grenzstädte zwischen Österreich und Russland. 1772–1918. – Wien, 2011; *Kuzmany B.* Brody. Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert. – Wien, 2011; *Idem.* Center and Periphery at the Austrian-Russian Border: The Galician Border Town of Brody in the Long Nineteenth Century // Austrian History Yearbook. – 2011. – Vol.42). Крім того, нещодавно в університетах Торонто та Род-Айленда було захищено дві докторські дисертації, що стосуються уявлення українського простору: С.Біленького – про першу половину XIX ст. (див.: *Bilenky S.* Eastern Europe in Search of a Nation: Romantic Nationalism and Imagined Communities in Ukraine, Poland, and Russia, 1830s – 1840s. – Toronto, 2007) і С.Сірела – про «довге» XIX ст. (див.: *Seigel S.* Blueprinting Modernity: Nation-State Cartography and Intellectual Ordering in Russia's European Empire, Ukraine, and Former Poland-Lithuania, 1795–1917. – Providence, 2006); утім, через свої екстенсивні часові та територіальні рамки остання не вирізняється глибиною аналізу.

⁵ *Шлєггел К.* Берлин. Восточный Вокзал. – Москва, 2004. – С.27.

фічних) уявлень передовсім як культурних та соціальних конструктів, що, одна-че, виробляються, як указував А.Лефевр, інакше «від кілограма цукру чи ярда тканини»⁶. З огляду ж на застереження В.Брюгемана про те, що «земля ніколи не є просто багнюкою, але завжди багнюкою, що наділена соціальними значеннями з історичного досвіду»⁷, ми хотіли б також підкреслити тут значення території для будь-якого національного руху, не лише українського: через схожі процеси конструювання території в XIX ст. проходили представники кожного національного проекту, що прагнули перетворити володіння «своєю» землею на одну з підстав для власного самовизначення та незалежності⁸.

***

Середина XIX ст. стала початком інтенсивного розвитку географії в Російській імперії. У першу чергу завдяки утворенню в 1845 р. Російського географічного товариства країна почала приділяти активну увагу своїй території, а особливо на хвилі реформ 1860–1870-х рр. та Польського повстання 1863 р. – західним землям і кордонам. Ці терени повинні були перетворитися на досліджені, а їх населення мало бути пораховане та класифіковане, що стало особливо важливим після скасування кріпацтва. Водночас, із піднесенням в імперії національних рухів на території власних етнічних груп почала претендувати й місцева інтелігенція. Зокрема, як імперська влада, так і національні діячі приділяли посилену увагу картографуванню⁹.

У цей же час у Петербурзі навколо щойно започаткованого журналу «Основа» та за активної участі колишніх учасників Кирило-Мефодіївського товариства розпочалося формування «українського націоналістичного дискурсу з типовою для нього увагою до питання про самостійність української мови, а також до історії і до проблеми національного характеру»¹⁰. Водночас, крім мови та історії, пильна увага редактора та авторів видання була прикута й до територіального виміру націоналізму.

⁶ *Lefebvre H. The Production of Space.* – Oxford, 1991. – P.85.

⁷ Цит. за: *Hastings A. Holy lands and their political consequences // Nations and Nationalism.* – 2003. – Vol.9. – P.29.

⁸ Див., напр., історії творення балканських націй (*White G. Nationalism and Territory: Constructing Group Identity in Southeastern Europe.* – Lanham, 2000; *Wilkinson H. Maps and Politics: a Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia.* – Liverpool, 1951); Литви (*Petronis V. Constructing Lithuania: Ethnic Mapping in Tsarist Russia, ca. 1800–1914.* – Stockholm, 2007); Німеччини (*Herb G. Under the Map of Germany: Nationalism and Propaganda, 1918–1945.* – New York, 1996); Росії (*Миллер А. Империя и нация в воображении русского национализма // Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования.* – Москва, 2010. – С.217–240); Угорщини (*Popova I. Nationalizing Spatial Practices: Hungarians and the Habsburg Empire, 1700–1848: PhD dissertation.* – Budapest, 1999); Франції (*Nora P. Rethinking France: Les lieux de mémoire.* – Vol.2: Space. – Chicago, 2001; *Sahlins P. Boundaries: the Making of France and Spain in the Pyrenees.* – Berkeley, 1991; *Weber E. In Search of the Hexagon // My France: Politics, Culture, Myth.* – Cambridge, 1991. – P.57–71).

⁹ Сьогодні існує вже багато подібних досліджень щодо інших держав/націй. Див., напр., історію індійського випадку: *Edney M. Mapping an Empire: the Geographical Construction of British India, 1765–1843.* – Chicago, 1997.

¹⁰ *Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении.* – Санкт-Петербург, 2000. – С.79.

Свій інтерес у просторових питаннях редакція «Основи» задекларувала одразу в програмі часопису, вказавши, що його буде присвячено «життю та природі південного краю». Зокрема, третім програмним пунктом значився «народопис», а п'ятим – «землезнавство, природознавство, медицина в їх стосунку до південно-російського краю». Окремою рубрикою журналу мали бути «обласні відомості», а в його восьмому відділі передбачалося розміщувати повідомлення про «все гідне уваги в літературі та мистецтвах стосовно південноросійського народу і надання дослідникам південноросійського краю можливості стежити за тим, що видається з цього предмету в Росії, Польщі й за кордоном», маючи на увазі природу, економіку та культуру «цього краю»¹¹. Тут же, у програмі, її автори спробували попередньо визначити, про що йшлося під «своїм», зазначивши, що

«край, вивченню якого буде присвячено “Основу”, населений переважно південноросійським народом. Хоча в Бесарабії, Криму і Землі Війська Донського переважає населення не південноросійське, але ми включаємо й ці області в коло нашого вивчення, як тому, що вони не мають ще своїх періодичних органів, так і тому, що вони перебувають у безпосередньому промисловому і торговому зв'язку з іншими південноросійськими землями»¹².

Зважаючи ж на те, що місцева «географія, природні багатства, умови клімату та ґрунту і вплив їх на образ життя, на заняття і здоров'я народу зрідка були предметом докладного вивчення й залишаються маловідомі науці»¹³, та беручи до уваги недостатню кількість подібних матеріалів, редакція заохочувала читачів надсилати власні статті, що могли допомогти всім разом краще пізнати свою країну.

Сама вона почала виконувати це завдання вже з першого числа часопису, де вийшла стаття М.Левченка про «місця проживання та місцеві назви русинів». У ній автор на основі власних спостережень за типом головних уборів, будівель, а також мовою населення стверджував, що «в наш час південноруси, малоруси, чи, правильніше, русини живуть у Росії суцільною масою, у губерніях: Полтавській, Харківській, Київській, Волинській і Подільській, а також у землі чорноморських козаків», а, крім того, у частинах Чернігівської, Курської, Воронезької, Катеринославської та Херсонської, Таврійської, Люблінської і Гродненської губерній, Бесарабській області, Царстві Польському, Азовському градоначальстві, у Галичині, Угорщині, Буковині, на Волзі, у Сибіру, за Байкалом і в Добруджі¹⁴. Детальніше і ґрунтовніше продовження стаття М.Левченка знайшла у циклі «Короткий географічний огляд краю, населеного

¹¹ Основа. – 1861. – №1. – С.6.

¹² Там же. – С.1. Загальна ж кількість населення краю визначалась в 14 млн осіб (див.: Об'яснение неудобопонятных южнорусских слов, содержащихся в 1-ой книжке «Основы» // Там же).

¹³ Там же. – С.5.

¹⁴ Левченко М. Места жительства и местные названия русинов в настоящее время // Там же. – С.263–266. Пізніше редакція вказувала, що М.Левченко надіслав навіть «поспит (пробу – А.К.) своєї народної землекписі (Русинська родина)», але її не було видано (див.: Там же. – №7. – С.34).

південноросійським (українським чи малоросійським) народом»¹⁵. Його автор (І.Маркович¹⁶) уже набагато впевненіше і навіть науково вказував, що

«країна, населена південнорусами (українцями, малоросами), займає частину Східної Європи. Протяжність її з заходу на схід займає майже 20 градусів довготи, тобто від 38 до 58 градусів східної довготи, що складе більше 1800 верст. Найбільша її довжина з півночі на південь простягається до 900 верст, тобто від 44 градусів 30 минут до 53 градусів 45 минут північної широти. Із розгляду кордонів Південної Русі читачі побачать, що край цей має досить різноманітну фігуру і входить до складу двох держав: Росії та Австрії; менша частина його (одна чотирнадцята) належить останній. [...] Простір земель, населених українцями, у точності визначити не можна, але, приблизно, він складає більше 10 870 кв. географ. миль, з яких на австрійські володіння в Галичині, Угорщині і Буковині приходиться близько 1650 миль. На всьому цьому просторі знаходиться 14 300 000 жителів, які говорять південноросійською мовою («южнорусским языком» – А.К.). Таким чином, за простором Україна чи Малоросія перебільшує Францію на тисячу географічних миль, а за абсолютним населенням поступається Іспанії двома мільйонами жителів»¹⁷.

У продовженні розповіді йшлося про природний характер цієї місцевості, її гори, рівнини, річки й озера, лісову та степову зони, клімат, ґрунти, корисні копалини. Тут же однією з бід краю, що заважала розвитку цієї місцевості, називалось погане сполучення між різними його частинами:

«Край, який ми описуємо, не багатий дорогами, такими необхідними для розвитку промисловості: на всьому його просторі є лише одна залізниця, якою відкрито рух; це дорога з Кракова через Львів до Чернівців; проходить вона австрійською Галичиною і Буковиною. У південноросійських («южнорусских» – А.К.) наших межах залізниця існує лише у планах... Уся Південна Русь, за винятком Галичини і Люблінської губернії, дуже мало має облаштованих шосе, – між тим благодатний чорнозем, за своєю м'якістю, у дощовий час дуже незручний для руху вантажів, до того, що підводи грузнуть у ньому по маточину, а колеса, тягнучи за собою багнуку, збільшуються вдвічі. Водні сполучення майже не подають надії на виправлення: звивиста течія Дністра, пороги на цій річці, на Бузі й на Дніпрі, мінливість фарватера всіх цих річок та Дону, і, нарешті, мілководдя лиманів – надовго залишаться значними перепонами для руху суден. Єдина надія залишається на

¹⁵ *И.М.* Краткое географическое обозрение края, населённого южнорусским (украинским или малороссийским) народом // Там же. – №5. – С.39–58. Наступні дві частини вийшли вже з дещо зміненою й офіційнішою назвою: «Краткое географическое обозрение Южнорусского края» (див.: Там же. – №7 – С.120–138; №11/12. – С.12–25).

¹⁶ *Дудко В.* Ще про авторство «Краткого географического обозрения края, населённого южнорусским (украинским или малорусским) народом» (1861): атрибуційні аргументи // Український археографічний щорічник: Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип.7. – С.499–501.

¹⁷ *И.М.* Краткое географическое обозрение края... – С.39–41. Читача не повинні вводити в оману координати авторової України в 1861 р. порівняно із сьогоденними 52°20' та 44°20' північної широти і 22°5' і 41°15' східної довготи, оскільки як нульовий він використовував меридіан Ферро (нині – на 17°39' західної довготи). Як і кілька інших меридіанів, останній вважався нульовим до 1884 р., хоча деякі українські картографи користувалися ним навіть на початку ХХ ст.; зокрема, у 1918 р. П.Тутковський у своїй «Шкільній мапі України» (див.: *Ровенчак І.* Карта України 1918 р. Павла Тутковського // Історичне картознавство України. – Л., 2003. – С.201–206).

побудову сухопутних сполучень, тобто шосе і залізниць. Лише тоді покращиться і сільське господарство, тому що особиста користь, не маючи перепопону, буде найкращим двигуном для його розвитку; а тепер головна зупинка за збутом сільських виробів»¹⁸.

Принаймні на шпальтах «Основи» її автори намагалися подолати цю проблему, знайомлячи своїх читачів з українським простором за допомогою подорожніх записок¹⁹. Потрібно зазначити, що вони майже одразу постали перед проблемою відсутності таких текстів – не просто звітів про мандрівку, оскільки від моменту приєднання Україна була популярним напрямом подорожей для російських чиновників та офіцерів, але тревелогів нового типу, які б описували вже національну територію²⁰. Саме тому у журналі не просто друкували подібні матеріали, а навіть заохочували до їх написання.

Зокрема, про це йшлося в передмові до статті А.Шиманова «Про подорож Україною». Випускник Харківського університету і майбутній відомий юрист звернувся до П.Куліша з тим, що він

¹⁸ *И.М.* Краткое географическое обозрение Южнорусского края // Основа. – 1861. – №7. – С.122; №11/12. – С.25. До теми доріг пізніше поверталися й інші автори, які, наприклад, у статтях «Поштові екіпажі» та «Судноплавство по Дніпру» розповідали про появу нового сполучення між Києвом і Москвою, а також нових рейсів між Києвом та Катеринославом (див.: Там же. – 1862. – №3. – С.136–137, 140). Крім того, на відсутність залізниць указували автор «Сучасного південноросійського літопису», котрий писав про небезпеку швидшої появи залізниць у Румунії, що дозволить тій здешевити доставку зерна на Дунай і на ринки (Там же. – №5. – С.11), а також М.Дараган, який застерігав, що «поки не буде прокладено на півдні залізницю, Малоросія залишатиметься країною майже ізольованою, без усяких засобів для перевезення вантажів» (див.: *Дараган М.Н.* После поездки на юг // Там же. – 1861. – №10. – С.112–113). З іншого боку, в одній зі своїх статей Л.Жемчужников указував на небезпечну інтегруючу роль залізниць, коли писав:

«Ви, хто повстає проти Петра за його насильницькі перетворення, ви дієте за його системою. Ви так само силоміць проводите дороги, на свій власний розсуд і кабінетне мислення; ви прагнете провести залізницю з Москви в Київ: залізницю, чого б це не коштувало! [...] Він про простий народ думав як про безмовний матеріал, а ви простий народ поважаєте, ви захищаєте його права і – готові порядкувати останніми його коштами (якби вони були у вашому розпорядженні), щоб притягнути до себе, за допомогою залізниць, нічого не відаючих хохлів не питаючи на те їх згоди»

(див.: *Жемчужников Л.* Замечания о народных песнях // Там же. – 1862. – №2. – С.90). Про схожі речі, але вже під знаком своєї хуторської філософії, писав і П.Куліш (див.: *Листи з хутора* // Там же. – 1861. – №1. – С.316). Про дискусії щодо прокладання залізниць територією України див.: *Варнеке О.* Залізничне будівництво на Україні в 60-х рр. // Записки Одеського наукового товариства при УАН. – 1927. – Вип.1. – С.5–22; *Rieber A.* The Debate over the Southern Line: Economic Integration or National Security // Synopsis: A Collection of Essays in Honour of Zenon F. Kohut. – Toronto, 2005. – P.371–397. Про залізницю в Російській імперії загалом див.: *Шенк Ф.Б.* Imperial Inter-Rail: влияние межнационального и межимперского восприятия и соперничества на политику железнодорожного строительства в царской России // Imperium Inter Pares: роль трансферов в истории Российской империи (1700–1917). – Москва, 2010. – С.354–380. Про вплив засобів сполучень на процес націєтворення див.: *Deutsch K.* Nationalism and Social Communications. – Cambridge, 1969.

¹⁹ Про подорожі як інтегруючий національний фактор в Європі XIX ст. див.: Turizm: the Russian and East European tourist under capitalism and socialism. – Ithaca, 2006; *Judson P.* Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria. – Cambridge, 2006. *Koshar R.* «What Ought to Be Seen»: Tourists' Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe // Journal of Contemporary History. – 1998. – Vol.33. – P.323–340.

²⁰ Більше про російські «сентиментальні» подорожі в Малоросію у часи романтизму див.: *Сиповський В.* Україна в російському письменстві. – К., 1928. – С.17–57; *Толочко О.* Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. – Т.1: Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С.266–310. Про тревелоги нового типу другої половини XIX ст. див.: *Strachan J.* Romance, Religion and the Republic: Bruno's Le Tour de la France par deux enfants // French History. – 2004. – Vol.18. – P.96–118; *Weber E.* Peasants into Frenchmen: the Modernization of Rural France, 1870–1914. – Stanford, 1992. – P.335.

«бажав би ознайомитись зі своєю обширною Батьківщиною, “Україною обох сторін Дніпра”... п. Шиманов у своєму листі висловив намір присвятити цілий рік на поїздки в різні цікаві для нього місцевості, але вагався через нестачу для цього грошей – спільною в нас перепоною для тих, хто молоді роки хоче присвятити трудам, які винагороджуються не скоро, трудам, в очах більшості марним, яких результати взагалі сумнівні»²¹.

Після зустрічі з А.Шимановим П.Куліш погодився підтримати таку подорож:

«Відомо, що англійці зазвичай відправляють подорожувати молодь, яка закінчила курс шкільної освіти, що німці, французи, італійці роблять часто те саме... Нема чого й говорити про те, що всякий освічений іноземець добре знає свій народ і свою державу. Одні ми, кажучи загалом, мало звертаємо уваги на цю важливу сторону розумового та душевного розвитку – можливо, тому, що в нас подорожі вкрай незручні та складні з тисячі й однієї причини. Однак варто долати всі перепони, маючи на увазі велику користь не лише для самих подорожніх, але й для всього нашого суспільства»²².

За цією передмовою йшов один із кількох запланованих дописів А.Шиманова про його подорож Проскурівським повітом Подільської губернії, продовження якого, однак, не було²³.

Сам П.Куліш ще раз повертався до теми «недослідженості» України у квітневій «Основі» за 1862 р., де написав:

«У той час, коли десятки тисяч людей різних станів мчать за кордон, щоб побачити Європу на власні очі, один із шанувальників старої європейської громадянськості залишає столицю для того, щоб витратити час та гроші на подорож Україною. Як і багато інших, я теж захопився був нездоланим бажанням освіжити свій російський розум безпосереднім зіткненням із життям західних народів, але мені стало шкода надовго залишити свою Батьківщину. Я подумав: “Європу ми вивчаємо з дитинства, вивчаємо волею й неволею, але ґрунт, на якому ми виростили, народ, до якого належимо, залишаються у стороні, та й сама наука народознавства, особливо у застосуванні до рідного племені, не введена в нас ані в публічну, ані в домашню освіту, і ледве в кількох книгах продемонструвала права свої на нашу увагу”. Подумав я також, що я письменник майже винятково український... а чи багато я присвятив часу на пряме вивчення зображуваних мною явищ в етнографічному відношенні? Адже не більше двох разів, за все моє життя, здійснював я те, що можна назвати подорожуванням Україною!.. Від того і наука народознавства досі перебуває в нас у малечому стані»²⁴.

²¹ Основа. – 1862. – №1. – С.75–76.

²² Там же. – С.76.

²³ Більше про саму подорож А.Шиманов розповів під час допиту в листопаді 1862 р. (див.: *Гніп М.* Громадський рух 1860 рр. – Кн.1: Полтавська громада. – Х., 1930. – С.96–149). Цікаво, що дев'ятнадцятьма роками пізніше, у 1880 р., О.Кістяківський досить зневажливо схарактеризував ставлення «адвоката Шиманова» до збирання коштів для пересилання їх за кордон М.Драгоманову, оскільки А.Шиманов «готовий на словах жертвувати, але не на ділі, готовий ліберальничати за рахунок чужої, а не власної кишені» (див.: *Кістяківський О.* Щоденник. – Т.2. – К., 1995. – С.202).

²⁴ *Куліш П.* Поездка в Україну // *Основа.* – 1862. – №4. – С.92. Про статтю з такою назвою П.Куліш згадував у листі до М.Юзефовича від 10 грудня 1843 р.:

«Пишу [...] велику історико-філософсько-топографо-філолого-поетичну статтю під назвою “Поїздка в Україну”. У ній хочу представити характеристику задніпровського міста, відмінного від малоросійського, опис місцевості, визначних міст і урочищ, спосіб вираження народного, його домашні звичаї і легенди»

(див.: *Куліш П.* Повне зібрання творів. – Т.1: Листи, 1841–1850. – К., 2005. – С.32); у листі до М.Білозерського від 24 березня 1844 р. П.Куліш зазначив, що вже надіслав її до редакції «Журнала министерства народного просвещения» (Там само. – С.34); автор коментаря до цих листів, О.Федорук, зазначив, що «ця стаття невідома» (Там само. – С.371 (прим.4)).

Схожі ідеї, хоча й не зовсім у близькій «Основі» лексиці, висловлював з її шпальт і М. Волокитін:

«Незважаючи на те, що південний край можна назвати серцем російського світу, що це не новостворена Амурська колонія, – ми ледве його знаємо, через якусь дивну байдужість до всього, близького вітчизняному. На Амур споряджають учені експедиції, посилають учених натуралістів в Італію, в Іспанію, навіть в Алжир! [...] І як же мало користі приносять ці далекі подорожі! [...] З іншого боку, замініть ці експедиції серйозними подорожами на російській південь, і, напевно, вони швидко принесли б суттєву вигоду»²⁵.

У результаті редакція таки спромоглася отримати кілька текстів, кожен із них тією чи іншою мірою долучився до опису України як території, окремішної від решти імперії, і особливо від власне російських земель. Наприклад, у сьомому числі «Основи» за 1861 р. було надруковано розповідь автора, який багато часу провів поза межами України, але нарешті із захопленням і хвилюванням у серці, усвідомлюючи, що «я – українець», повернувся додому:

«Протягом першої доби їзди мені траплялися дорогою бороди, майже всі руди, безкінечні валки на трійках, бідні сільця з димними хатами – немазаними, закопченими димом, бідними, брудними; червоні сорочки поверх штанів, потворні сарафани, що перетягували груди, так і рябіли. Це була ще Велика Росія: мені не те було потрібно. Я квапив ямщиків, насвистував і наспівував якісь мотиви, прагнучи чого б це не коштувало, щоб це були малоросійські, ледве чи не на кожній версті питав, чи далеко ще до рідної губернії? [...] І ось, на другий день, надвечір, я наштовхнувся на валку, – але на яку! – на чумацьку валку! [...] Ефект був найповніший, захоплення моє – неописуване. [...] Я загорнувся в шинель і задумався. Але новий характер картини, що відкривалася переді мною, – велике село (неначе писанка – село!), в яке ми вїхали, – безліч гомінких дітей, що бігали вулицею, молоді дівчата і парубки, стадо овець, яке підняло освітлену сонцем пилюку, пісня, що неслася з іншого краю села, ревіння корів, свіжість вечора після спекотного дня, скрип криниці-журавля – знову розвеселили мене. Ще дві доби дороги, два – три повітових міста, десяток два багатолюдних сіл, нарешті – верст п'ятнадцять степу – і я – вдома!»²⁶.

Ознаками нової території та перетину ментального кордону для подорожніх з «Основи» були відсутність жебраків на станціях²⁷, інші, співаючі, люди²⁸, інші священики²⁹, і навіть інша горілка. Так, один автор засвідчував:

«У Бугаївці перший шинок, стало бути вольниця, стало бути і Малоросія почалася. Скільки разів мені не випадало вїжджати в Малоросію, я завжди помічав шинок майже на самому кордоні, і

²⁵ Волокитин Н. Беседы о естествознании на русском юге // Основа. – 1861. – №2. – С.199. Автор має на увазі інтенсивне освоєння росіянами східних берегів Євразії, Сахаліну і гирла Амура, що почалося після закінчення у 1842 р. Опіумних війн та з європейською інтервенцією в Китай. Формальне приєднання Амурської області до Російської імперії відбулося саме в 1858–1860 рр. (докл. про це див.: Bassin M. Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865. – New York, 1999).

²⁶ Ка-на. Мои воспоминания // Основа. – 1861. – №7. – С.48–49.

²⁷ Кулиш П. Поездка в Украину // Там же. – 1862. – №4. – С.93.

²⁸ Л.М. Талант. Физиологический очерк // Там же. – 1861. – №11/12. – С.78.

²⁹ Нелеста Ф. После поездки на Вольнь // Там же. – 1862. – №10. – С.47.

в цьому шинку народу всюди без ліку!.. Хто їде в Малоросію – зустріч справляє з вольницею; хто виїжджає в Росію – прощається з шинком, із хорошою вільною горілкою. Великоросіяни, що живуть нерідко за десять верст від кордону, також часто заходять погуляти в шинок. Адже шинок – не те, що кабаку»³⁰.

Відповідно, подорож виглядала найпростішим засобом для того, «щоб південний житель зрозумів усі принади своєї Батьківщини»; було достатньо змусити його

«проїхатися на північ, поглянути на бідні поля Великоросії, на луки, вкриті сухою осокою та бідними злаками, на болота, порослі очеретом та жовтою зеленню болотних рослин; лише після такої подорожі він усвідомить своє багатство; і в нього таким же чином пробудяться нові питання, і він схоче ближче познайомитися з природою свого краю»³¹.

Потрібно відзначити, що матеріали, які пропонувалися в «Основі», були чимось більшим від простого описування національного простору – автори змальовували території, якими вони начебто справді мандрували, а тому їх тексти претендували на найвищий ступінь достовірності для тих, хто мав би в майбутньому здійснювати уявні й не зовсім подорожі цими місцями³². Схожою стратегією редакції з представлення країни своїм читачам був друк невеликих історій із життя у різних місцевостях України, таким чином «інтерналізуючи націю»³³, тобто заглиблюючи ідею широкої Батьківщини (у кордонах, описаних М.Левченком та І.Марковичем) у конкретні локальності. Для цього, по-перше, в «Основі» виходили тексти про подорожі окремими регіонами України³⁴; по-друге, вони були тісно

³⁰ Якушкин П. Путевые письма // Там же. – 1861. – №11/12. – С.111.

³¹ Волокитин Н. Беседы о естествознании. – С.199.

³² Саме з цієї причини незнання України і змальовування її, не бувавши там, один із постійних авторів «Основі» – Л.Жемчужников – критикував окремих художників за їх роботи, представлені на виставці в Петербурзькій академії мистецтв (див.: *Жемчужников Л.* Несколько замечаний по поводу последней выставки в С.-Петербургской академии художеств // Основа – 1862. – №2. – С.140). Подібні зауваження висловлювалися на адресу «нестерпних, стомлюючих і нудотних» статей Г.Данилевського «З України», критикуючи їх автора за представлення всієї України, базуючись на враженнях лише від Харківської губернії (див.: *Чужбинский А.* Из Украины. Сказки и повести Г.П.Данилевского // Там же. – 1861. – №1. – С.298–306). Роком пізніше у розділі «Бібліографія» з'явилася критична стаття П.Куліша вже про «Поїздку в Південну Росію» самого А.Чужбинського, якого П.Куліш критикував за твердження, що «з часів Петра (*sic*) I-го Малоросія одужала й одностаїно усвідомила, що розлив її увійшов у своє нормальне русло, і тихо, щасливо тече за призначенням у величезний лиман Русі, який вливається в океан людства», резюмуючи загалом про книжку: «Шкода місця, яке вона займе на полиці, і часу, який треба вбити, щоб витиснути з неї її сутність» (див.: Там же. – 1862. – №1. – С.41–51). Про різницю між романтиком Г.Данилевським і модерністом та прихильником імперської інтеграції України О.Афанасьєвим-Чужбинським див.: *Clay C.* From Savage Ukrainian Steppe to Quite Russian Field: Ukrainian Ethnographers and the Imperial Russia in the Reform Era // *Ukrainian past, Ukrainian present.* – New York, 1993. – P.18–34.

³³ *Confino A.* Germany as a Culture of Remembrance: Promises and Limits of Writing History. – Chapel Hill, 2006. – P.48.

³⁴ Див., напр., статті про селян, їх життя, проблеми, місцеві ціни, вулиці, будинки, новий і зручний залізничний зв'язок між Санкт-Петербургом і Україною: *Надхін Г.* [Г.Данилевский]. Воспоминание о Новомосковске (из дорожных записок 1861 года) // Основа. – 1862. – №10. – С.12–37; *Дараган М.* После поездки на юг // Там же. – 1861. – №10. – С.106–125; *Переходовець О.* [О.Кониський]. Лист з дороги // Там же. – С.145–148; *Левченко М.* Степные письма // Там же. – №11/12. – С.1–9; *Павлов К.* О полевом хозяйстве в Бессарабии (г.Бендеры, 4 июня 1862) // Там же. – 1862. – №7. – С.58–62; *Шаповал К.* [П.Шохин]. «З подорожника» від Полтави на Харків // Там же. – 1861. – №8. – С.92–101; №11/12. – С.111–116.

пов'язані з новинами місцевих кореспондентів часопису – дописувачів розділу «Вісті». Хоча переважно їх статті стосувалися Полтавщини, усе ж протягом двох років існування журналу там з'являлися новини не тільки з усіх «українських» губерній, але й від українців з інших частин імперії – наприклад, із Сибіру, Саратовщини або Оренбурга³⁵. Цю ситуацію ще за кілька років до «Основи» (у 1859 р.) влучно описав П.Куліш, твердячи, що «Південна Русь чи Україна ніби втратила свої етнографічні межі й розкинулася колоніями від Південного моря до Північного і від моря Варязького до Східного океану»³⁶.

Слід підкреслити, що редакція журналу не просто розміщувала матеріали з «усіх кутків» України, але й за допомогою діалогу зі своїми авторами буквально витворювала її карту з топонімією. Так, наприклад, у своєму листі до В.Білозерського від 5 серпня 1861 р. Д.Пильчиков із Полтави вказував, що в українській мові річку Ворсклу в називному відмінку слід писати через [o], а не [a], адже «так називає цю річку тутешній народ... Напевне, російські географи минулого століття, вимовляючи українське “o” як “a”, переробили на “Ворскла”»³⁷. Більш того, вони намагалися цю карту опредметнити: саме в «Основі» починаються розмови про спорудження першого українського національного місця пам'яті – могили та пам'ятника Тарасові Шевченку, які сягли свого піку вже на зламі століть³⁸.

Крім своїх авторів подорожував і сам журнал, причому не лише Російською імперією, але й за її межі. Особливо потрібно відзначити, що «Основу» читали в Галичині – її намагалися передплатити місцеві українофіли³⁹, придбати часо-

³⁵ Українцы в Восточной Сибири // Основа. – 1862. – №10. – С.116–117; *Великороссиянин О.ов.* Украинцы в Саратовской губернии // Там же. – 1861. – №9. – С.185–188; *Ефименко П.* О малороссиянах в Оренбургской губернии // Там же. – С.189–193. Хочеться також відзначити присутність серед цих новин повідомлень із Бессарабської області (з Бендер та Кишинєва), а також увагу редакції до подій на Кубані. Так, у №11/12 за 1861 р. було видано п'єсу Я.Кухаренка «Чорноморський побит» (с.6–41), у лютому 1862 р. – статтю «Чорноморські козаки» (с.54–60), а у травні 1862 р. – «Вівці і чабани в Чорномор'ї» (с.29–39). Схожий матеріал Ю.Мохраниці стосувався «маловідомої гілки південноросійського племені, яку дехто зараховує до білорусів. Лише димна хата представляє різочу відмінність пінчуків від решти українців, яких так жахає подібне житло» (див.: *Мохраница Ю.* Несколько слов о пинчуках // Там же. – 1862. – №10. – С.125–127). Її автор, полемізуючи зі статтею М.Левченка з першого числа «Основи» за 1861 р., указував, що

«п. Левченко, котрий, очевидно, правильно помістив пінчуків у число русинів, говорить, що “під час визначення народності необхідно звертати увагу на чоловічий та жіночий одяг, головні убори і характер побудов”. Мені здається, що під час визначення народності чи не найголовніше місце займає саме нарідчя народу, а тому послушайте, як бають пінчуки»

(див.: Там же. – С.125–126).

³⁶ *Дудко В.* Статті для журналу «Основа» (1861–1862), заборонені цензурою // Київська старовина. – 1997. – №5. – С.76.

³⁷ Як зазначає В.Дудко, «відповідну примітку редакція “Основи” не подала», а у друкованому тексті В.Кулика «фігурують обидві форми – Ворскло і Ворскла» (див.: *Дудко В.* Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського // Київська старовина. – 1998. – №2. – С.164, 176). В іншому місці журналу редактори закликали до збирання народних назв різних рослин (див.: *Приглашение (от директора земледельческой школы и редактора журнала «Сельское хозяйство») // Основа. – 1861. – №5. – С.61 (прим.1)*).

³⁸ Див., напр.: *Максимович М.* Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга // Основа. – 1861. – №6. – С.13–37; *Вэрницький, Корейва В.* Благородное употребление своего имущества // Там же. – №8. – С.103; *Куліш П.* С того світу // Там же. – 1861. – №9. – С.50 (прим.).

³⁹ *Доманицький В.* Лист Ксенофонта Климковича до Марка Вовчка // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1909. – Т.87. – С.100. Цит. за: *Sereda O.* Shaping of a National Identity: Early Ukrainophiles in Austrian Eastern Galicia, 1860–1873: PhD dissertation. – Budapest, 2003. – P.70.

пис можна було у книгарні Ставропільського інституту⁴⁰, а деякі його матеріали, саме пов'язані з простором, використовувалися в місцевих виданнях. Так, для нашого дослідження важливо, що згадана вище стаття М.Левченка з першого числа «Основи», як видається, стала одним із джерел для нарису «Русини» (1862 р.), можливо, авторства М.Коссака, видавця календаря «Львовянини» і, вірогідно, автора першої етнографічної карти України, доданої до цього ж нарису⁴¹. Відповідно, згадка про Галичину потрапила до оновленої географії програми «Основи» на 1862 р.⁴², а наступного року їй навіть було присвячено кілька статей петербурзького журналу, зокрема з географії⁴³, історії⁴⁴, етнографії⁴⁵ та літератури⁴⁶ русинів, що підсумовувалися бібліографічним покажчиком за 1830–1861 рр.⁴⁷

Крім географії не менш важливим засобом творення української національної території була історія. За два роки існування «Основи» тут з'явилася низка статей, що віднаходили українців та «українську» територію в минулому⁴⁸, а найпродуктивнішим автором, який писав із цього приводу, був М.Костомаров. Саме просторове розташування українців було для нього одним із головних факторів, що відрізняло їх від сусідів на півночі та на сході. Так, у своїх «Думках

⁴⁰ Гординський Я. До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-х рр. XIX ст. // Збірник філологічної секції НТШ. – 1917. – Т.16. – С.169. Цит. за: Sereda O. Shaping of a National Identity... – Р.70.

⁴¹ Русини. Оурывкови выписы из большого до печатаня пригтовляющого ся исторично-етнографичного сочинения // Львовянин: приручный и господарский месяцеслов на рок звычайный 1862. – Л., 1862. – С.91–105 (для порівняння з М.Левченком особливо див. с.91–94). Н.Падюка, яка у своїй статті пише про можливі джерела карти з «Львовянина», перелічує праці П.Шафарика, Я.Головацького та В.Поля, але про можливий вплив статті М.Левченка не згадує (див.: Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.) // Записки Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаніка. – 2008. – Вип.1 (16). – С.437). У цьому контексті цікаво, як автор львівського видання, беручи з матеріалу М.Левченка відомості про реалії, що могли бути незнайомими місцевому читачеві, доповнював їх своїми поясненнями. Наприклад, описуючи за М.Левченком, хто такі «степовики», він додавав, що степи – це «рівнини широкі й далекі, котрі тягнуться тими губерніями аж до Чорного моря» (інформація, яка не потрібна була для читачів із Російської імперії, які знали, що собою являє степ).

⁴² Основа. – 1861. – №9. – С.3.

⁴³ Русини // Там же. – 1862. – №1. – С.78–80.

⁴⁴ Русини в 1848 году (памяти Т.Г.Шевченко) // Там же. – №4. – С.1–27. Щодо дискусійності атрибуції цієї, а також статті «Об отношении галицких русинов к соседям (Из Галичины)» Я.Головацькому див.: Дудко В. Яків Головацький і петербурзький журнал «Основа» (1861–1862) // Пашкевичіана: Нова серія. – Л.; Вінніпег, 2000. – Вип.3/4. – С.266–267. На думку В.Дудка, автором першої з них був М.Сухомлинов, а другої – І.Лашнюков (див.: Дудко В. Стаття Івана Лашнюкова... – С.371–383).

⁴⁵ Русинське весілля над Збручем // Основа. – 1862. – №4. – С.1–40. Як було зауважено в редакційній примітці:

«Хто ж тепер скаже, що ці народи не рідні між себе? Нехай поляки й німці скільки хочуть пишуть, що галичане – їх одріддя, їх перевертні, їх давній нащадок. Одна мова, одні пісні, одні звичаї в обох народів тільки того не вдарять, хто мови народної не знає, пісень не слухає, звичаїми гордує»

(див.: Там же. – С.1). Редакція обіцяла опублікувати цю статтю за кілька місяців до цього із завданням якраз довести ненімецькість галицьких русинів (див.: Там же. – 1861. – №8. – С.106).

⁴⁶ Основа. – 1862. – №7. – С.68–72. Як пише В.Дудко, вірші мали з'явитися ще в лютовому числі 1862 р., але через заборону цензорів їх удалося надрукувати лише в липневому і з купорами (див.: Дудко В. Стаття для журналу «Основа» (1861–1862), заборонені цензурою. – С.78). Про цензурні зміни в остаточному тексті див.: Його ж. Яків Головацький і петербурзький журнал «Основа». – С.263–273.

⁴⁷ Библиографический указатель галицко-русской литературы, составленный Вл. Изм. Межовым // Основа. – 1862. – №6. – С.104.

⁴⁸ Стверджуючи, як, напр., О.Гатцук, що «принаймні, типи даків на Траяновій колоні ясно говорять нам, що в I ст. існував уже цілковито особливий тип великоруса і тип малоруса» // Основа. – 1862. – №5. – С.63.

про федеративні основи в Давній Русі» він цілком у згоді з пануючим тоді в європейській науці географічним детермінізмом твердив, що

«географічна місцевість країни й обставини, під впливом яких склався побут східних слов'ян, виробили надовго в історії російського (“русского” – А.К.) народу поєднання єдності й цілісності землі з роздільністю частин її і зі своєрідністю життя в кожній із цих частин. [...] Російська земля була занадто великою для швидкого творення з себе єдинодержавного тіла; племена, що населяли її, були занадто різновидними, щоби швидко злитися в один народ [...], ані географія, ані клімат цих народів не сприяли зникненню їх народностей. Клімат і якість ґрунту підтримували місцеві особливості. Інших занять, іншого образу життя вимагали поля, населені полянами, родючі й водночас відкриті для нападу іншоплемінників, ніж ліси деревлян і болота дреговичів. Інакше діяв на організм та нахили людини теплий і здоровий клімат уличів, ніж холодний і рівний клімат Ростовської й Суздальської земель, чи вологий клімат батьківщини кривичів. Простори, на яких жили всі ці племена, були занадто великими, а шляхи сполучення занадто довгими і важкопрохідними. Непроглядні ліси, непролазні болота й широкі степи відділяли їх одне від одного. Маса народців мало знали один іншого; кожен складав собі поняття про сусідів або хибні, або ворожі, та надовго жвавився з ними. Очевидно, взаємна ворожнеча полян і деревлян належить таким віддаленим вікам, що будь-який пошук її слідів у наш час здається маячнею. А між тим і до сьогодні в погляді українця, нащадка полян (чи спадкоємця їх за землею), на свого сусіда поліщука, нащадка деревлян і спадкоємця їх імені, проглядає тінь ворожості. Поліщук для українця або чаклун, який здатний на лиху справу і перетворення людей на вовків, або дурень, якого висміюють у чудних анекдотах. Ще рельєфніше постає в уяві того ж українця литвин (під цим іменем розуміється народ не справді литовський, а білоруський), тобто нащадок кривичів і дреговичів, що позначається в нього під загальним іменем литвина. Земля литовська досі для українця – земля чудес і чародійства, як земля кривська була країною волхвів за Всеслава Полоцького»⁴⁹.

Водночас такий детальний опис території та її населення міг поставити під питання її «українськість». Це, наприклад, становило проблему і для Олександри Куліш, яка в описі своєї подорожі неподалік Ніжина привертала увагу читачів до контрасту між євреями з їх «підозрілим виразом обличчя, дивиться з-під лоба, маленького зросту, з потонулою серед широких плечей головою», що продавали горілку, та «нашими земляками [...] дуже приємної зовнішності, із кошиком, наповненим двома глечиками молока і теплими ще паляницями»⁵⁰; і для Пантелеймона Куліша, який відзначав, що «як пройдеш за

⁴⁹ Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в Древней Руси // Основа. – 1861. – №1. – С.121, 123–124. Більше про географічний детермінізм у працях російських істориків та етнографів див.: Лескинен М. Поляки и финны в российской науке второй половины XIX в. – Москва, 2010. – С.35–150.

⁵⁰ Нечуйвитель А. С дороги // Основа. – 1861. – №2. – С.188–197. Див. схожі думки щодо євреїв: Барвинок Г. С Вольни // Там же. – №1. – С.282–292; Нелеста Ф. После поездки на Вольнь // Там же. – 1862. – №9. – С.38–59; Шиманов А. О путешествии по Украине // Там же. – 1862. – №1. – С.76–78.

Київ верстов сто і почнеш ік Волині зближатися, зараз постережеш, що пішла перед тобою одмінна од нашої сторона»⁵¹. Відповідно, інтеграція українців на «їх» землі вела до вилучення з цієї ідентичності «інших»⁵². У 1860-х рр. цими «іншими», у порівнянні з якими можна було визначати власну ідентичність, у тому числі й територіальну, поряд з євреями виступили поляки.

Слід зазначити, що польські дослідники брали активну участь у науковому змаганні за правий берег Дніпра ще з початку ХІХ ст., зокрема, організовуючи тут численні філологічні, археологічні та етнографічні студії, локалізуючи таким чином Польщу в трикутнику Одра – Західна Двіна – Дніпро⁵³. Відтак у 1860-х рр. українські діячі, що розпочали активну діяльність лише наприкінці 1840-х рр., зіткнулися з уже підготовленим конкурентом. Як обурювався у 1861 р. один з авторів,

«ось перед нами лежить “Elementarz polski dla dzieci polskich obojej płci, wszelkich stanów, plemion i wyznań” J. Bańkowski. [...] У ньому читаємо наступне: судноплавні річки: Вісла, Сян, Німан і Дніпро; визначні міста: Варшава, Вільно, Краків, Львів, Познань, Ковно, Мінськ, Житомир та ін. [...] Знамениті польські громадяни: [...] Костянтин Острозький. І все це здійснюється на очах!»⁵⁴.

Із подібними заявами щодо «польськості» Галичини та Правобережної України на шпальтах «Основи» полемізували М.Костомаров, В.Антонович, Т.Рильський⁵⁵, указуючи, що

«живуть поляки в Україні давно і завжди були чужими для народу, тому що підкорювали його інтереси своїм власним. Поки вони не відречуться від імені польського і від папства, що мертвить усіяке життя, поки не назвуть себе українцями в нашому значенні слова, до тих пір вони будуть, в очах народу, прибульці, іноземці, одним словом – чужі, і долі наші не будуть їх долями»⁵⁶.

Маючи потужного союзника в особі імперської адміністрації, що у цей час почала активно працювати над деполонізацією Південно-Західного

⁵¹ Необачний П. Знайдений на дорозі лист // Основа. – 1861. – №1. – С.233. Сам текст стосувався 1847 р. і поїздки автора через Волинь в Європу.

⁵² Про творення образу «іншого» див., напр.: Нойманн И. Использование «Другого»: образы Востока в формировании европейских идентичностей. – Москва, 2004. – С.70.

⁵³ Остапчук О. Изменение государственных границ как фактор формирования языковой ситуации на Правобережной Украине в конце XVIII – первой половине XIX в. // Горизонтов Л. Регионы и границы Украины в исторической перспективе. – Москва, 2005. – С.91 (прим.124). Як приклади подібних досліджень авторка наводить праці: Giżycki F.K. Rys Ukrainy Zachodniej. – Krzemieniec, 1810; Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. – Т.1–3. – Wilno, 1820–1823; Gołębiowski L. Lud polski: jego zwyczaje, zabobony. – Warszawa, 1830; Przewdecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841.

⁵⁴ Погарский С. Мысли южнорусса // Основа. – 1862. – №7. – С.15.

⁵⁵ Костомаров Н. Правда полякам о Руси (по поводу новой статьи в Revue Contemporaine) // Основа. – 1861. – №10. – С.100–112; Его же. Ответ на выходы газеты Czas и журнала Revue Contemporaine // Там же. – №2. – С.121–135; Антонович В. Моя исповедь // Там же. – 1862. – №1. – С.83–96; Его же. Что об этом думать? Письмо к редактору из Киева // Там же. – 1861. – №7. – С.7–13; Рильский Ф. Несколько слов о дворянах правого берега Днепра // Там же. – №11/12. – С.90–99.

⁵⁶ Кулиш П. Полякам об украинцах // Основа. – 1862. – №2. – С.80–81. Цю статтю передрукувало львівське «Слово» (№80–83 за 1862 р.), що знову ж таки дає змогу говорити про безпосередній вплив «Основи» й на галицьку аудиторію.

краю⁵⁷, українські діячі доволі категорично стверджували, що «хата – наша, і ви в ній – чужі»⁵⁸. Зрештою, як писав М.Костомаров:

«За нашим спільним переконанням, міжнародні суперечки з поляками в наш час мають припинитися і не відновлюватися ніколи. Ані одруження Ягайла, ані Городлянський сейм, ані Люблінський із його політичною унією, ані Брестська церковна унія, ані деулінські, андрусівські, московські договори й ніякі історичні події, що служать польським патріотам доказами прав Польщі на Південно-Західну Русь, у наш вік не мають значення. Про все це можна писати історичні книжки, учені дисертації, читати лекції – багато з цього може знадобитися для картини, драми, повісті, опери [...] але все це рівно не годиться для практичного встановлення міжнародних наших відносин [...] Час, брати поляки, час залишити ваші старі погудки, час усвідомити повну, цілковиту відсутність у наш час усіляких прав польської народності на наш південно-російський (“южнорусский” – А.К.) край»⁵⁹.

Цікаво, що, крім поляків, «Основа» полемізувала навіть із «батьком чеської історіографії», заперечуючи у статті І.Лашнюкова «думку п. Палацького, який дивиться на Україну як на країну, колонізовану польським урядом, а на український народ – як на народ, який не має ані історії, ані легенд, ані навіть визначеного імені»⁶⁰. Останній пункт виглядає дуже важливим, оскільки саме під час цього протистояння з поляками, а також євреями та росіянами, на шпальтах «Основи» вперше відбулася і зміна в українській самоідентифікації. Як стверджував у своїй статті «Дві російські (“русские” – А.К.) народності» М.Костомаров (за визначенням М.Грушевського, «евангелії українського націоналізму»), «Україна, Малоросія, Гетьманщина» – це народні назви, що виникли для відокремлення себе від «Східної Русі» і тепер «мимоволі стали архаїзмами». З іншого боку, він назвав також «вигаданою» та «книжною» назву «південнорусів» («южнорусов» – А.К.), зауважуючи, крім того, що

⁵⁷ Не дивно, що у третьому числі журналу за 1861 р. вийшла стаття голови Київської комісії для розбору давніх актів М.Юзефовича, де він писав:

«Протягом деякого часу в закордонних польських журналах почали з'являтися статті з метою переконати загальну думку Європи, що Західноросійський край, по Дніпро, є краєм польським, і що ім'я русин зовсім не означає російську людину (“русского человека” – А.К.), а є провінційною назвою поляка, як мазур, краков'як, великопольнин [...] посягнувши таким чином на історичну й етнографічну правду».

Автор заперечував «політичність» комісії, запевняв у повазі до «польської народності» і «вирішував» питання статистикою: оскільки, за його твердженнями, римо-католиків у цьому краї було тільки 1/11, то «чи справедливо, чи законно і навіть, наважимося сказати, чи розсудливо одинадцятій частці населення домагатися панування своєї народності?» (див.: *Юзефович М.* Объяснение от председателя Киевской комиссии для разбора древних актов // *Основа*. – 1861. – №3. – С.3–8; див. також: *Иванишев Н.* Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной Руси // Там же. – С.9–40).

⁵⁸ *Кулиш П.* Полякам об украинцах. – С.76. Схожим чином у своїй статті для «Колокола» М.Костомаров указував, що «скринька відкривається просто: спірні землі належать ні тим, ні іншим – вони належать тому народу, який здавна їх населяє, населяє і обробляє» (див.: *Україна* (Письмо к издателю «Колокола») // *Колокол*. – 1860. – 15 января. – Л.61. – С.503).

⁵⁹ *Костомаров Н.* Правда полякам о Руси. – С.111–112.

⁶⁰ *Ъ [И.Лашнюков].* Мнение г. Палацкого о происхождении козаков (в сочинении его: *Dejini narodu Ceskeho, dil. IV, castka I*) // *Основа*. – 1862. – №4. – С.35. Подібним чином в іншому тексті ще один автор полемізував уже з російським сучасником, М.Погодіним, щодо його теорії неавтохтонності малоросів (див.: *Котляревский А.* Были ли малоруссы исконными обитателями полянской земли или пришли из-за Карпат в XIV веке? // Там же. – №10. – С.1–12).

«з усіх назв, які були вигадані для нашого народу, щоб відрізнити його від великоросійського (“великорусского” – А.К.), більше за всіх якось прийняла повне значення назва хохла, але не за своєю етимологією, а за звичкою, з якою засвоїли її великоруси. Принаймні, сказавши хохол, великорус розуміє під цим словом дійсно народний тип. Хохол для великоруса є людиною, що розмовляє відомим наріччям, має відомі прийоми домашнього життя і вдачі, своєрідну народну фізіономію. Дивно було б думати про можливість прийняття цього глузливого прізвиська за серйозну назву народу, – усе одно, якби англієць прізвисько Джона Буля зробив серйозним іменем свого племені. Але зі всіх існуючих прізвиськ і назв це чи не найбільш засвоєне у значенні народної особливості. Не лише великоруси називають південнорусів хохлами, але й останні нерідко вживають цю назву, не підозрюючи вже в ній нічого глузливого; утім, це лише у східному краю простору, заселеного південнорусами. Незасвоєваність її всім південноросійським (“южнорусским” – А.К.) народом не менш його глузливого походження не дозволяє шукати в ньому пристойної назви для народу»⁶¹.

Здається, що саме редакція та автори «Основи» вперше переосмислили традиційно поширене поняття «малорос» і почали систематично замінювати його націоналістичним і вже територіалізованим «українцем». Найяскравіше це засвідчує стаття П.Куліша «Климентій», що вперше побачила світ 1859 р. у журналі «Русская беседа», а у січні 1861 р. була передрукована й у першому числі «Основи» – її автор не просто розширив свій текст, але також послідовно змінив у новому варіанті все «малоросійське» на «українське»⁶². І хоча загалом на шпальтах часопису нарівні з «українським» як синоніми вживалися і «малоросійський» з «південноросійським», можна сказати, що саме «Основа» розпочала запровадження нової політичної української лексики.

Таким чином, головним завданням цієї статті було розглянути матеріали журналу «Основа» під новим кутом, а саме з погляду конструювання національного простору. Картографи вважають, що добра мапа варта тисячі слів, позаяк вона сама не тільки викликає їх появу (як це, можливо, сталося у випадку зі статтею М.Левченка та картою, виданою у Львові), але також породжує сумніви та питання, змушуючи шукати на них відповіді⁶³. Попри те, що в «Основі» так і не з'явилося жодного графічного зображення української національної території, її редактори систематично намагалися створити почуття географічної належності у своїх читачів за допомогою «неманіфестованих ментальних карт» (за Д.Блеком); належності до території, що долала локальні відмінності різних регіонів; більше того, належності до української національної території, яка була населена українцями і належала саме їм, незважаючи на польську та єврейську там присутність. Однак, крім конкурентних національних проєктів, потенційна небезпека таких територіальних послань «Основи» не проходила

⁶¹ Костомаров Н. Две русские народности // Основа. – 1861. – №3. – С.40–41.

⁶² Пор.: Кулиш П. Климентій. Украинский стихотворец времен гетмана Мазепы // Русская беседа. – 1859. – №5. – С.79–140 та Кулиш П. Климентій (поет часів Мазепи) // Основа. – 1861. – №1. – С.159–235. Як пише В.Дудко, такої зміни, порівняно з коректурою, зазнав і текст статті «Поїздка в Україну» (див.: Дудко В. Цензурна купюра у нарисі П.Куліша «Поїздка в Україну» (1857) // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Л.; Нью-Йорк, 2000. – С.235).

⁶³ Moretti F. An Atlas of the European Novel, 1800–1900. – London, 1998. – P.4.

непоміченою і цілком усвідомлювалася іншим важливим актором – російською імперською владою. Так, наприклад, 25 лютого 1861 р. товариш обер-прокурора Синоду та статс-секретар імператора С.Урусов писав обер-прокуророві Синоду О.Толстому:

«Такий надзвичайно очікуваний мною день 19 лютого був проведений у Чернігові. Усе пройшло вдало. Малоросійський дух, хоча вельми обережно і вельми хитро проявляється серед народу і поміщиків деяким відчуттям відчуження до всього російського. Існує особливий журнал, який видають, здається, у С.-Петербурзі під назвою “Основа”, за яким треба пильно наглядати; мені говорили, що в одному з номерів кордони Малоросії окреслено доволі широко»⁶⁴.

Звичайно, від подібного окреслення національної території до моменту її фактичного освоєння та привласнення було ще далеко, але зважаючи на вплив, що його справила «Основа» на наступних діячів українського національного руху, величезне значення подібних описів, завдяки яким і було сконструйовано існування української нації не лише у часі, але й у просторі, публікації у цьому часопису відіграли роль, яку не варто недооцінювати.

⁶⁴ Записки отдела рукописей Всесоюзной библиотеки им. В.Ленина. – Москва, 1939. – Вып.5: Т.Г.Шевченко. – С.26. Напевне, таку реакцію викликала згадувана вище (посилання 14) стаття М.Левченка «Места жительства и местные названия русинов в настоящее время» з першого числа «Основи» за 1861 р.

The article suggests to analyse the publications of the “Osnova” journal in the light of the so called new spatial history. It argues that the editor and the authors of the journal were actively pursuing the aim of constructing Ukrainian national territory by turning the attention of its readers to the “spatial problems”, such as the exploration of the territory supposedly inhabited by the Ukrainian nation, promoting of national tourism, or creating the first Ukrainian national lieux de mémoire. By emphasising this activity of “Osnova’s” activists, the author tries to bring attention to the spatial dimension of nationalism, usually ignored in the studies of nationalism.

І.А.Коляда*

ЦЕНЗУРНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА В «УКРАЇНСЬКОМУ ПИТАННІ» (ДО ІСТОРІЇ ВІДНОСИН М.КОЦЮБІНСЬКОГО З ОРГАНАМИ ЦЕНЗУРИ)

У статті розглянуто політику самодержавства в «українському питанні» крізь призму відносин М.Коцюбинського з цензурними органами Російської імперії, простежено вплив цього чинника на творчу діяльність та особисте життя письменника.

Протягом ХІХ – на початку ХХ ст. – періоду українського національного відродження – вітчизняна література перебувала під прискіпливим контролем царської цензури. Творчість українських письменників обмежувалася рядом відповідних нормативно-правових актів, що істотно впливало на жанрове розмаїття та тематику праць, скорочуючи спектр їх соціально-культурної й історичної проблематики. Лише надзвичайними зусиллями найбільш яскравих представників національно свідомої інтелігенції всупереч цензурним заборонам і переслідуванням готувалися та видавалися високохудожні літературні твори. Це своєю чергою живило розвиток «українського питання», сприяючи піднесенню національної культури.

Метою даної статті є з'ясування деяких аспектів діяльності цензурних органів Російської імперії щодо «українського питання» на прикладі літературної творчості й видавничих зусиль видатного письменника Михайла Михайловича Коцюбинського. Його життю і творчості присвячено значну кількість праць радянської й сучасної історіографії. Проте проблема відносин письменника із царською цензурою потребує подальшого дослідження. Цей науковий пошук вимагає акумуляції студій із політики самодержавства в «українському питанні» (розвідки О.Овсієнка, Н.Щербак, В.Савчинського¹), праць з історії життя і творчості М.Коцюбинського², ретельного вивчення його епістолярної спадщини³, аналізу документів цензурних органів з архівосховищ України. Єдиним спеціальним дослідженням зі спробою проаналізувати взаємини письменника з царською цензурою була стаття В.Федуна⁴, надрукована 1940 р. у журналі «Радянське літературознавство», автор якої залишався в полоні ідеологом історіографії сталінської доби.

---

* Коляда Ігор Анатолійович – доктор історичних наук, виконувач обов'язків професора кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ).

¹ Овсієнко О. Антиукраїнська цензурна політика // Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – ХХ ст.). – Ч.І. – К., 1999. – С.172–200; Щербак Н. Діяльність цензури в українських губерніях на початку ХХ ст. // Історичний журнал. – 2007. – №6. – С.58–64; Савчинський В. Цензурна політика російського самодержавства: історико-правові аспекти // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2008. – №15. – С.148–152.

² Грицюта М. Михайло Коцюбинський: Літературний портрет. – [2-ге вид., доп. і перероб.]. – К., 1961. – 143 с.; Жук Н. Михайло Коцюбинський про роль мистецтва і літератури в житті народу. – К., 1964. – 52 с.; Иванов Л. Михаил Коцюбинский: Критико-биографический очерк. – Москва, 1956. – 184 с.; Калениченко Н. Михайло Коцюбинський: Нарис життя і творчості. – К., 1984. – 189 с.

³ Листи до Михайла Коцюбинського: У 4 т. – Т.1–4. – К., 2002.; Твори М.Коцюбинського у 8 т. – Т.6: Листи. – К., 1962.

⁴ Федун В. М.Коцюбинський і царська цензура // Радянське літературознавство: Наукові записки. – К., 1940. – С.295–319.

Перші літературні спроби Михайла Михайловича з'явилися на початку 1880-х рр. Протягом 1884–1886 рр. він написав оповідання «Андрій Соловейко, або Вчення світ, а невчення тьма», «21-го грудня, на Введеніє», «Дядько та тітка». Ці твори він «призначав для народу», що визначило їх зміст і доступну форму. Рецензував ці проби пера ще недосвідченого письменника вінницький присяжний Ц.Нейман – людина освічена, прихильна до української ідеї, котра виявляла неабиякий інтерес до фольклору (співробітничав із «Киевской стариной»). Як не дивно, його присуд був досить категоричним. Він порадив М.Коцюбинському кинути цю справу, аби «не калічити святу нашу мову». Однак висновок Ц.Неймана не розвіяв творчого запалу молодого автора, і протягом наступних 2–3 років літератор продовжив працювати над розвитком та вдосконаленням професійного хисту, готуючи нові оповідання. Свою майстерність він відшліфовував також, перекладаючи українською мовою твори інших письменників – Ф.Достоевського, А.Чехова, А.Міцкевича, Е.Ожешко, Г.Гайне. «Щось сильне тягне мене до літературної праці, – писав Михайло Михайлович в автобіографічному листі, – і літературі я відданий цілою душею». Проте показувати ці спроби комусь чи подавати їх до друку він не наважувався, очевидно, через свій невдалий дебют⁵.

Уперше М.Коцюбинський виступив із друкованими творами у галицькому дитячому періодичному виданні «Дзвінок» (№8 за 1890 р.), де було вміщено його вірш «Наша хатка». Із того часу розпочалася продуктивна співпраця письменника-початківця з українською національно свідомою інтелігенцією Львова, де жили й творили І.Франко, М.Павлик, В.Шухевич, В.Левицький та ін. Молодому літераторові вдалося заприятелювати з багатьма діячами українського руху, редакторами галицьких журналів «Дзвінок», «Правда», «Зоря», де згодом видаватимуться його численні твори⁶.

Рішення опублікувати свої перші оповідання у Західній Україні Михайло Михайлович мотивував прагненням оминати цензурні лещата Російської імперії. Із жорстокістю їх норм письменникові довелося познайомитись у 1892 р. І хоча він ще не мав безпосереднього досвіду відносин із відповідними інституціями, але враження від цього були не найкращі. У тому році український бібліограф, етнограф, член одеської «Громади» М.Комаров запропонував М.Коцюбинському написати оповідання «П'ятизлотник». Воно мало ввійти до збірки «Запомога», укладачем якої був сам замовник. Кошти від її продажу планувалося переказати на допомогу голодуючим. У березні 1892 р., коли замовлення було виконане, укладач попросив в автора дозволу вилучити із «П'ятизлотника» сцену стягнення податків, щоб цензура не чіплялася ані до оповідання, ані до збірника у цілому. На жаль, це не допомогло, книжка так і не отримала відповідного дозволу. Письменник змушений був віддати свій твір до галицької «Зорі»⁷.

У часи, коли Михайло Михайлович розпочав свою активну літературну діяльність, у Російській імперії продовжувала діяти попередня цензура, норми якої протягом 1880–1890-х рр. постійно вдосконалювалися й спрямовувалися

⁵ Коцюбинська-Єфіменко З. М. М. Коцюбинський: Майстерність письменника. – К., 1959. – С. 29.

⁶ Куп'янський Й. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – К., 1965. – С. 24–27; Партолін М. Світогляд М. М. Коцюбинського. – Х., 1965. – С. 34–36.

⁷ Куп'янський Й. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – С. 34–36.

на унеможливлення потрапляння на сторінки книжок та шпальти часописів інформації, яка могла б «компрометувати» державну владу. Інститут цензури наприкінці XIX ст. перебував під контролем ревного захисника самодержавства, обер-прокурора Синоду К.Победоносцева. А з призначенням на посаду очільника Головного управління у справах друку (ГУД) Є.Феокистова радянський дослідник П.Зайончковський пов'язував посилення активності центрального апарату цензури, зокрема щодо контролю за закордонною літературою, до котрої належали й українські видання в Галичині⁸. Серед заборонених найбільшу частку становили рукописи, написані українською мовою, – 32,7%⁹.

Стосовно видань, що друкувалися у межах імперії, наприкінці XIX ст. проводилася витончена цензурна політика. До антиукраїнських норм її законодавства, які обмежували тематику творчості вітчизняних літераторів, забороняли використовувати правопис кулішівку, додавалися ще й спеціально розроблені заходи місцевих цензурних органів, спрямовані на дискредитацію художньої та культурної цінності українських книжок, витіснення їх із ринку і заміщення третьосортною друкованою продукцією. Так, циркуляром ГУД від 24 грудня 1889 р. цензорам заборонялося розглядати рукописи, написані «абеткою-кулішівкою», до повного їх виправлення згідно з нормами російського правопису¹⁰. Ще одним кроком, спрямованим на посилення контролю за україномовними виданнями, стало розпорядження начальника Головного управління у справах друку від 10 січня 1892 р., котрим наказувалося в разі виявлення у відповідних рукописах «відхилень» від загальноприйнятого російського правопису останні «в цілях чисто державних» забороняти, а не повертати авторам на доопрацювання¹¹.

У цілому ж імперська політика щодо вітчизняних видань кінця XIX – початку XX ст. характеризувалася: 1) продовженням практики посилення цензурних норм та скороченням загальної кількості дозволеної до друку україномовної літератури; 2) заборонаю вживання слів «козацька воля», «Запорозька Січ», «Січ», «козак», «Україна»; 3) дозволами на видання відповідних творів невисокої художньої цінності й заборонаю під різними приводами тих, де містилися бодай натяки на самостійне історичне минуле України¹².

До 1893 р. галицький журнал «Зоря», де друкувалася більшість творів М.Коцюбинського, з певними обмеженнями все ж поширювався на теренах підросійської України. Проте надалі це періодичне видання було заборонене цензурою, і письменникові доводилося отримувати його нелегально, часто ризикуючи набути собі зайвих неприємностей¹³. У червні 1894 р. Михайло Михайлович зробив другу спробу видрукувати свої твори на території Наддніпрянщини та подав до канцелярії київського окремого цензора з внутрішньої цензури оповідання «Харитя», «Ялинка» й «Маленький грішник»¹⁴. Після погодження із ГУД той у серпні

⁸ Зайончковский П. Российское самодержавие в конце XIX века. – Москва, 1970. – С.280–281.

⁹ Там же. – С.300–301.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.294. – Оп.1. – Спр.4 а. – Арк.304.

¹¹ Там само. – Арк.302–304.

¹² Там само. – Спр.227. – Арк.28, 41, 43–46; Дей О.І. Книга і друкарство на Україні. – К., 1965. – С.163.

¹³ ЦДІАК України. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.287. – Арк.3, 25, 56, 103.

¹⁴ Там само. – Спр.284. – Арк.32.

з певними зауваженнями дозволив рукопис до друку. У лютому 1895 р., після виходу сигнального примірника, згадані оповідання було передано цензорів на звірку з оригіналами рукописів і лише після цього відправлено для продажу до книжкових крамниць¹⁵. Отже, за таких обставин видання творів письменника мало затяжний характер та становило цілу епопею поневірянь по цензурних відомствах.

Прагнучи протистояти імперській політиці, яка сприяла насиченню ринку низькопробною друкованою продукцією, представники вітчизняної національно свідомої інтелігенції взялися до створення українських видавництв. Піонером у цій справі став Б.Грінченко. На початку 1890-х рр. він опублікував кілька україномовних книжок у Харкові (в тому числі під фірмою міського товариства поширення у народі грамотності), а в 1894 р., переїхавши до Чернігова й посівши посаду секретаря губернського земського управління, організував серійне друкування популярних наукових і художніх творів для народу. Свої публікації Б.Грінченко протиставляв «лубочній макулатурі», пригодницьким нісенітницям українською та російською мовами, котрі широко розповсюджувалися видавцями-комерсантами¹⁶. До такої діяльності долучився й М.Коцюбинський, який на прохання Бориса Дмитровича дав згоду видати свої дозволені цензурою оповідання «Харитя», «Ялинка» і зв'язався з тимчасовим присутством із внутрішньої цензури в Одесі з приводу надання дозволу опублікувати рукопис твору «П'ятизлотник». Відомство передало його на розгляд Санкт-Петербурзькому цензурному комітету, котрий 2 червня 1894 р. виніс резолюцію про те, що він не вбачає поданий на «розгляд текст таким, зміст якого суперечить нормам цензури, та беручи до уваги дотримання автором норм правопису, вважає за можливим дозволити рукопис до друку, про що, додаючи оригінал рукопису, має честь подати на затвердження Головному управлінню у справах друку»¹⁷.

Натомість іншому рукопису Михайла Михайловича не поталанило. Тоді ж Санкт-Петербурзький комітет заборонив видання повісті «На віру». Цензор навіть після переробки її героя Гната з бідного селянина на «заможного» не дозволив твір до друку. Обґрунтовувалося це тим, що «головна ідея автора, котру він прагне донести читачам, полягає в тому, що щастя між закоханими можливе також у співжитті без церковного освячення, а законний шлюб (церковне вінчання), який єднає людей назавжди, часто буває причиною страшних злочинних діянь». Цензор визначив цю ідею «тенденцією, шкідливою не тільки у творах народних, до котрих необхідно віднести малоросійські твори, а й у творах, призначених для інтелігентного стану». Із цих причин комітет, згідно з висновком, вирішив, що повість «підлягає забороні»¹⁸.

Отже, на початку 1890-х рр. у підросійській Україні вийшли друком лише поодинокі твори письменника. Складна процедура цензурного розгляду рукописів українською мовою, цілеспрямована обмежувальна політика щодо друкованого слова не сприяли реалізації видавничих ініціатив. Відтак більшість своїх творів М.Коцюбинський продовжував видавати в Галичині: вірші («Наша хатка», «Вечір», «Завидющий брат»), оповідання для дітей

¹⁵ Там само. – Спр.268. – Арк.79.

¹⁶ *Дей І*. Книга і друкарство на Україні з 60-х р. XIX ст. до Великого Жовтня. – К., 1964. – С.165.

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.268. – Арк.79.

¹⁸ Там само. – Спр.297. – Арк.51.

(«Харитя», «Ялинка», «Маленький грішник»), науково-популярні статті й нариси («Причинок до біографії Тараса Шевченка», «Шевченкова могила», «Життя українців по малих містах», «Вироби селянок з Поділля на виставці в Чикаго»), популярні біографії видатних людей («Нюрнберзьке яйце»), переклади українською мовою з А.Чехова («Івасик»), Рейне («Як красно на світі», «Зогрій мої груди недужі»), А.Міцкевича («Поворот тата», перша пісня «Пана Тадеуша»), Е.Ожешко («Тадейко»), Ф.Достоевського («Святий вечір у Христа»), І.Потапенка («Задля хазяйства»), Н.Вагнера («Люди та собаки»). Видавнича активність Михайла Михайловича за межами Російської імперії привернула увагу її адміністративних і поліційних органів та мала серйозні наслідки для долі письменника.

Після одруження М.Коцюбинський мав знайти постійне місце проживання для своєї родини. Він обрав Чернігів, який на кінець XIX ст. становив собою невелике провінційне місто, котре можна було об'їхати за півгодини. Однак поряд зі спокійним ритмом життя більшості містян стародавній Чернігів був осередком громадсько-інтелектуальної діяльності невеликої частини передової української інтелігенції. Літературне життя міста представляли Б.Грінченко, М.Загірна, В.Самійленко, І.Вороньківський, М.Вороний, М.Чернявський, М.Жук, Г.Коваленко. Сучасники називали Чернігів другою духовно-інтелектуальною столицею Наддніпрянщини.

Щоби влаштуватися у цьому місті на рекомендовану друзями посаду в місцевому земстві, Михайло Михайлович звернувся до чернігівської влади. Він зазначив, що з хворими ногами не у змозі продовжувати службу помічником експерта у Кримській філоксерній комісії, оскільки ця робота пов'язана з постійним ходінням¹⁹. Аби розвіяти упередження проти себе, письменник пояснив деякі сторінки своєї біографії місцевому поліційному начальству: «У 1884 р. я перебував під слідством у політичній справі, суті якої я й досі не знаю. Під час обшуку мого помешкання нічого, що могло б мене якимось чином скомпрометувати, знайдено не було. Через рік або півтора мені повідомили, що слідство щодо моєї особи припинено. Цим справа і завершилась»²⁰.

Перевірка «благонадійності» М.Коцюбинського, здійснена на прохання місцевого губернатора Є.Андрієвського жандармськими органами, зруйнувала плани літератора на розмірене й тихе життя у Чернігові. 30 червня 1897 р. відповідальний чиновник департаменту поліції на підставі зібраних свідчень повідомив начальника губернії, що хоча факти відносно письменника не достатньо повні та достовірні, однак вони дозволяють стверджувати про його належність до «крайніх українофілів», а тому він може поширювати серед населення Чернігівської губернії «тенденційні малоросійські видання». Відтак у призначенні на посаду завідувача книжкового складу йому слід відмовити²¹. Однак Михайла Михайловича врятувала місцева бюрократія. Поки чиновник готував свої висновки для подання Є.Андрієвському, письменник звільнився з Кримської філоксерної комісії й влаштувався на роботу до Чернігівського губернського земства.

¹⁹ Калениченко Н. Великий Сонцеклонник: Життя і творчість Михайла Коцюбинського. – К., 1967. – С.65.

²⁰ М.М.Коцюбинський як громадський діяч: Документи, матеріали, публікації. – К., 1968. – С.47.

²¹ Куп'янський Й. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – С.86–87.

14 липня 1897 р. він із родиною прибув із Вінниці до Чернігова і поселився в найманій квартирі. Переїзд не приніс М.Коцюбинському радощів. Адже незадовго до того, як він його планував, оформлюючи документи на нову роботу, жандарми розробляли його тісні зв'язки із Західною Україною й поквапилися доповіді про перехоплений твір Михайла Михайловича «Для загального добра» (Львів, 1896 р.). Тільки-но з'явився перший (авторський) примірник його окремого видання, як начальник губернського жандармського управління Таврії (письменник тоді ще перебував на роботі по боротьбі з філоксерою у Криму), перехопивши на пошті згадане оповідання, спішно доповів керівництву про те, що нещодавно на ім'я М.Коцюбинського зі Львова надійшов один авторський примірник книги «Для загального добра». Ця повість «занадто тенденційна» і, потрапивши до простого селянина, може викликати невдоволення селянства та навіть спричинити прямий спротив роботам з виявлення й знищення філоксери²². У день переїзду письменника в нове місто департамент поліції сповістив губернатора, «що призначення Михайла Коцюбинського завідуючим книжковим складом Чернігівського губернського земства небажане»²³. Після такого вердикту письменник опинився у геть невідповідній для себе ситуації: чуже місто, велика родина, відсутність постійного заробітку і тавро «неблагонадійного». Проте, незважаючи на розпач, він не здався.

16 серпня 1897 р. письменник надіслав до департаменту поліції звернення, де просив повідомити місцеву владу про зняття з нього клейма «неблагонадійного» та відсутності у жандармів застережень щодо призначення його на посаду в канцелярії Чернігівської губернської земської управи. У вересні того ж року віце-директор центрального органу поліції повідомив губернаторові, що до нього звернувся М.Коцюбинський із проханням дозволити йому працювати у Чернігівському земстві, адже служба для нього – єдине джерело заробітку. Він просив Є.Андрієвського запропонувати письменникові надати пояснення по суті тих фактів, які дозволили департаменту поліції зробити висновок, що його особа небажана на посаді завідувача книжкового складу земства²⁴.

У жовтні 1897 р. Михайло Михайлович подав на розгляд губернатора дві пояснювальні записки, повідомляючи його про те, що свої твори він друкував у закордонних періодичних виданнях, зокрема у львівській «Зорі», оскільки не мав коштів для їх публікації окремими книжками в Росії; у журналі опубліковано праці «лише художнього спрямування». На переконання М.Коцюбинського, його твори не шкідливі за змістом, про це свідчить їх публікація в російському перекладі на шпальтах періодичних видань імперії. У частині свого пояснення до «забракованого» цензурою оповідання «Для загального добра» письменник зазначав, що описане в ньому невдоволення селян роботою філоксерної комісії було викликане об'єктивними причинами. Михайло Михайлович висловив також сподівання, що влада після детального цензурного розгляду його творів змінить своє настроєне ставлення до них²⁵. Є.Андрієвський розглянув доповідні й переадресував їх віце-директорові департаменту поліції. Той, беручи до уваги у цілому схвальну характеристику на Михайла Михайловича від губернатора, не заперечував надати йому роботу в земстві, за винятком завідування книжковим складом²⁶.

²² ЦДІАК України. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.284. – Арк.215–216.

²³ Куп'янський Й. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського. – С.87.

²⁴ Там само. – С.88.

²⁵ Там само. – С.89–90.

²⁶ Там само. – С.90.

Доки тривали всі ці бюрократичні формальності М.Коцюбинському потрібно було утримувати родину. На початку листопада 1897 р. у пошуках заробітку він переїхав без сім'ї до Житомира, де спочатку завідував конторою місцевої газети «Вольнь», а згодом працював редактором її відділів «Хроника» та «Свет и тени русской жизни»²⁷. Наприкінці лютого 1898 р. письменник звільнився з часопису та повернувся до Чернігова, де завдяки клопотанням Б.Грінченка отримав посаду діловода у губернській земській управі й тимчасово почав завідувати «столом народної просвіти»²⁸.

Матеріальне облаштування в поєднанні з родинним затишком сприятливо позначилось і на літературній творчості Михайла Михайловича. Його талант високо цінили визначні українські прозаїки. Так, у травні 1898 р. П.Мирний писав М.Коцюбинському про оповідання «Харитя»: «Прочитав я її, та й нестямився!.. У такій невеличкій приповіді та такого багато сказано! Та як сказано? Чистою, як кринична вода, народною мовою; яскравим, як сонячний промінь, малюнком, невеличкими домірними нарисами, що розгортують перед очима велику – безмірно велику – картину людського горя, краси світової, виявляють безодню глибину думок, таємні поривання душі, забої невеличкого серця!.. Та так тільки справжній художник зможе писати! Несказанно зачарований Вашою «Харитею», я почав розпитувати своїх знайомих: де се взялося таке добро на нашій убогій ниві? Давно я нічого не читав такого доладного і з таким смаком»²⁹.

1899 р. з-під пера письменника вийшла новела «В путях шайтана». Того ж року Українсько-руська видавнича спілка у Львові розпочала друкування його творів. Перший том оповідань під такою ж назвою було опубліковано 1899 р., другий, під заголовком «По-людському», – через рік. Крім того, Михайло Михайлович узяв участь у впорядкуванні альманаху «Хвиля за хвилею», надрукованого 1900 р. Водночас у нього виник намір видати ще кілька альманахів, «маючи на меті популяризувати твори кращих галицьких та буковинських письменників серед нашої публіки»³⁰.

Окрім видання своїх творів у Західній Україні, М.Коцюбинський не залишив спроб подати на повторний розгляд царської цензури деякі свої оповідання. Незважаючи на заборону розповсюджувати твір «Для загального добра», Михайло Михайлович через 4 роки (в серпні 1900 р.) знову надіслав оповідання на розгляд до Санкт-Петербурзького комітету з метою випустити його окремою книжкою в Росії. У рапорті від 17 листопада 1900 р. зазначалося, що книга «не визнана була придатною для дозволу до друку». Але це не зупинило письменника. Того ж року він відправив твір ще раз на «суд» Санкт-Петербурзького комітету. Цензор, посилаючись на попередню заборону, також вирішив його до друку не дозволяти, оскільки в названому оповіданні змальовано «пагубні, хоча й випадкові», наслідки діяльності вповноважених урядом осіб, котрі борються з філоксерою, а його зміст може викликати в малоосвіченого (або пересічного) читача «недовіру до розпоряджень влади»³¹. Засмучений такою звісткою Михайло

²⁷ Калениченко Н. Великий Сонцепоклонник... – С. 64.

²⁸ Коцюбинська-Єфіменко З. М.М.Коцюбинський: Майстерність письменника. – С.87.

²⁹ Листи до Михайла Коцюбинського: У 4 т. – Т.4. – Ніжин, 2003. – С.462–463.

³⁰ Колесник П. М.Коцюбинський – художник слова. – К., 1964. – С.52.

³¹ Федун В. М.Коцюбинський і царська цензура. – С.299–300.

Михайлович писав до літератора Д.Мордовцева: «Український письменник, що віддає свої сили і здібності рідній літературі, повинен твердо пам'ятати, що йому не дозволено розробляти теми, які стосуються релігії, педагогіки, науки, що він, не ризикуючи витратити даремно час і працю, не може упорядкувати науково-популярної брошури, а також робити переклади європейських класиків. *Усі книги українською мовою не дозволяються до друку* (курсив авт. – І.К.)»³².

Тільки у грудні 1900 р., не знайшовши нічого невідповідного нормам законодавства, цензор серед решти творів М.Коцюбинського дозволив надрукувати й «Для загального добра» в першому томі вибраних оповідань (1903 р.). Користуючись дозволом, Михайло Михайлович випустив твір у 1904 р. у Чернігові окремим виданням. Паралельно ще у вересні 1900 р. львівську публікацію цього оповідання було заборонено для поширення в Російській імперії³³.

Звертався письменник і до історичної тематики. 1900 р. він працював над оповіданням «Дорогою ціною», яке кілька разів переробляв. Остаточно твір було завершено у листопаді 1901 р. та вперше надруковано у журналі «Киевская старина» (№1 за 1902 р.). Того ж року М.Коцюбинський написав новелу «Лялечка», яку сучасники (й серед них І.Франко) оцінили дуже високо. Особливість твору полягала в підході до зображення дійсності – глибокому проникненні у природу та передачі через неї людських почуттів³⁴. І.Франко писав про «нову генерацію» письменників, до котрих належав також М.Коцюбинський: «Вони, так сказати, відразу засідають у душі своїх героїв і нею, мов магичною лампою, освічують усе оточення»³⁵. Ішлося про новий стиль, близький до імпресіонізму.

Утім, як оповідання «Для загального добра», так і новела «Лялечка» довго розглядалися у цензурних інституціях та зазнали чимало правок. Другий твір надсилався до Санкт-Петербурзького комітету двічі. І хоч обидва рази його дозволяли до друку, проте саме у «Лялечці» залишилося найбільше свідчень втручання царської цензури³⁶. Основна ідея цієї новели розкривається найбільше художніми відступами, котрі цензор вирішив викреслити та переробити. Для ілюстрації наведемо два приклади порівняльного аналізу, що раніше у своїй публікації подав радянський дослідник В.Федун³⁷:

Оригінал	Після цензурної «обробки»
Тиха, лагідна постать Христа спускалась до неї. Сірі очі його променіли полум'ям і пестили ласкою. Він брав її на руки, таку бідну, таку маленьку, як пір'їнку, підіймав її – вона чула, що з дяком ніяк не поділять приносів.	Тиха, лагідна постать Христа спускалася до неї. Він підіймав її од землі, туди, високо, на своєму лоні.
Багатир великим хазяйством, а що в селі панів нема – нема де й заробити, то люди йдуть, за що дасть, до батюшки, а більш за гріхи йому одроблять...	Багатир великим хазяйством орудує, а що в селі панів нема – нема де й заробити, то люди йдуть до батюшки...

³² Твори М.Коцюбинського: У 8 т. – Т.6: Листи. – С.456.

³³ Федун В. М.Коцюбинський і царська цензура. – С.302.

³⁴ Колесник П. М.Коцюбинський – художник слова. – С.54–57.

³⁵ Кирієнко О. Роль Івана Франка у формуванні Михайла Коцюбинського як письменника // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIII. – К., 2007. – С.42–44.

³⁶ Федун В. М.Коцюбинський і царська цензура. – С.300–301.

³⁷ Див.: Там само. – С.301–302.

Наведені приклади наочно ілюструють, що цензор не тільки викинув слова з негативною характеристикою священнослужителя, але значно вплинув на створення його позитивного образу. Слід зазначити, що тогочасне цензурне законодавство містило норми, які забороняли «збурювати ненависть» між станами, критикувати дії чиновництва тощо. Зокрема у ст.96 «Статуту про цензуру і друк» зазначалося, що не допускаються до друку статті: 1) в котрих висловлюється неприязнь та ненависть одного стану до іншого; 2) які містять образливий сарказм на адресу суспільних станів або посадових осіб державної й цивільної служби³⁸. На наш погляд, цензурні причіпки до образу попа у творі Михайла Михайловича «Лялечка» були пов'язані насамперед із тим, що російські священники, будучи соціальною опорою царизму, виступали одним з інститутів підтримки стабільності у суспільстві, боротьби проти поширення радикальних, антисамодержавних настроїв. Основну увагу цензори звертали на викреслення слів «заборонені книжки», «нема Бога», «церква робила неприємне враження» та ін. Подібні фрази й словосполучення підпадали під дію основних статей «Статуту про цензуру і друк». Зокрема у ст.93 зазначалося про те, що в усіх друкованих творах слід не допускати «проявів неповаги» до християнського вчення та обрядів, потрібно неухильно охороняти недоторканність верховної влади і її атрибутів, повагу до осіб правлячої династії, не допускати порушень основних законів та норм суспільної моралі, унеможлилювати посягання на гідність і приватне життя кожної окремої особи, а у ст.94 – про те, що цензура зобов'язана вирізняти добропорядні судження й погляди, що у своїй основі мають пізнання Бога, людини і природи, від зухвалих та нерозсудливих мудрувань, які суперечать істинній вірі й офіційному віровченню. Вона має розрізняти дидактичні твори та вчення, котрими послуговуються науковці, від книг, що видаються для широкого загалу³⁹.

Проте не слід вдаватися до гіпертрофованого трактування дій цензорів, як це робилося у радянській історіографії. Вони діяли відповідно до чинного законодавства достатньо професійно. Інша справа в тому, наскільки службовці цього специфічного відомства були кваліфікованими, щоб визначити правомірність застосування тієї чи іншої статті «Статуту...» при оцінці художнього твору.

Посилена увага цензорів до україномовних видань сприяла тому, що вони виявили у «Лялечці» низку «порушень», а відтак письменник мав внести до рукопису певні правки. У грудні 1902 р. (через три місяці) він знову наважився надіслати новелу на розгляд цензури після врахування її зауважень⁴⁰.

Подібну «операцію» було пророблено й щодо історичної повісті «Дорогою ціною». Весь вступ і міркування головного героя Остапа щодо розповіді його діда про часи Коліївщини було викинуто (понад шість друкованих сторінок). Завдяки «старанням» цензора було перекроєно зміст, а водночас ідею повісті. Наприклад, утеча Остапа та Соломії «од пана і панщини» далеко за Дунай, котрі мріяли здобути собі те, «за що предки виймали шаблі з піхов або ставали до

³⁸ Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года: В 2 кн. – Кн.2. – Т.XIV. – Санкт-Петербург, 1911. – С.3349.

³⁹ Там же. – С.3349, 3351.

⁴⁰ Калениченко Н. Великий Сонцепоклонник... – С.170.

бою з кіллями та вилами», після «обробки» набрала характеру індивідуальних «поневірянь і лихих пригод», як зазначав цензор, «на кшталт пригодницького роману»⁴¹.

У 1900 р. М.Коцюбинський також не полишав спроб видати на території Російської імперії казку «Хо». Вона вперше була надрукована в галицькому журналі «Зоря» (№2 за 1894 р.). Того ж року вийшла окремим виданням у Львові. Проте ані у журналі, ані у вигляді окремої книжки не була допущена для поширення в Росії⁴². Незважаючи на заборону, Михайло Михайлович через 6 років послав казку у ГУД. Цензор, котрий розглядав її за завданням Санкт-Петербурзького комітету, у своєму рапорті до Головного управління у справах друку зазначав, що брошура ця написана «русинською мовою, цілком подібною до малоросійської». Однак «українофільське спрямування» казки, на думку цензора, не дозволяє допустити її до видання та поширення в Росії. Санкт-Петербурзький комітет схвалив це рішення, додавши таку резолюцію: «Правопис брошури не відповідає правилам, встановленим у Росії для творів на малоросійському наріччі»⁴³.

Приблизно з квітня 1900 р. М.Коцюбинський почав готувати до цензурного розгляду рукопис «В путях шайтана». Його друзі, зокрема В.Гнатюк, рекомендували подати твір безпосередньо начальникові ГУД М.Шаховському. Письменник прийняв таку пораду⁴⁴. Проте, як свідчать архівні матеріали, як окреме видання цей рукопис так і не було надіслано до цензури. Натомість у лютому – березні 1902 р. Михайло Михайлович підготував та подав на розгляд до Санкт-Петербурзького комітету досить велику збірку творів: «Лялечка», «На камені», «Дорогою ціною», «В путях шайтана», «На крилах пісні», «Полюдському», «Для загального добра», «Помстився», «Пе-коптьор», «Посол чорного царя», «Гнат і Настя» (змінена назва оповідання «На віру», котре було заборонене цензором 8 років тому), «П'ятизлотник», «Хо» й «Поединок»⁴⁵. При розгляді рукописів виникла обтяжлива ситуація: цензори виявили підшитий відбиток оповідання «Дорогою ціною» з «Киевской старины». Начальник ГУД обурився: «Яке мав право київський цензор без дозволу Головного управління дозволити рукопис до друку?» (за розпорядженням ГУД від 17 січня 1884 р. місцеві цензурні органи мали право перевіряти твори «на малоросійському наріччі» тільки на відповідність до загальноприйнятих норм, остаточний же дозвіл на видання української друкованої продукції мало давати Головне управління у справах друку)⁴⁶. Доки тривали службові перевірки, справа із розглядом решти оповідань затягувалася. Урешті-решт 5 грудня 1902 р. Санкт-Петербурзький комітет виніс свою постанову, згідно з котрою вважав за можливе дозволити до друку рукопис «Оповідання М.Коцюбинського»: «На камені», «Поединок», «В путях шайтана», «На крилах пісні», «Полюдському», «Для загального добра», «Помстився», «Пе-коптьор», «Посол чорного царя» та «П'ятизлотник»,

⁴¹ Федун В. М.Коцюбинський і царська цензура. – С.304.

⁴² Алфавитный каталог изданий, запрещенных к обращению и перепечатанию в России. – Санкт-Петербург, 1899.

⁴³ ЦДІАК України. – Ф.1680. – Оп.1. – Спр.79. – Арк.23.

⁴⁴ Твори М.Коцюбинського: У 8 т. – Т.6: Листи. – С.295–296.

⁴⁵ Калениченко Н. Великий Сонцепоклонник... – С.154–157.

⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.4 а. – Арк.284–285.

оскільки «у них не міститься нічого такого, що б не відповідало нормам цензури». В оповіданні «Дорогою ціною» він наполягав на вилученні вступу й окремих частин, про які вже раніше було зроблено висновки. Про твір «Гнат і Настя» («На віру») цензор зазначив, що оповідання може бути дозволене до друку за умови вилучення 20 рядків, у котрих розкрито роздуми Гната про мужицьке та панське життя і його висновок про те, що для простих людей «нема щастя на землі»⁴⁷. Щодо казки «Хо», яка знову опинилася у цензора, останній в унісон зі своїм попередником виніс вердикт, де зазначалося, що подане оповідання вже проходило розгляд у Санкт-Петербурзькому комітеті й за свою «українофільську спрямованість» було заборонене до поширення в Росії. З огляду на це він не вважав за можливе дозволити до друку оповідання і цього разу⁴⁸. У лютому 1903 р., після затвердження ГУД постанови Санкт-Петербурзького цензурного комітету, Михайло Михайлович отримав рукопис першого тому своїх оповідань та передав його до набору у видавництво «Вік»⁴⁹.

Протягом лютого 1903 – березня 1904 рр. письменник продовжував займатися літературною й громадською діяльністю. М.Коцюбинський разом із письменником М.Чернявським збирався випускати альманах «З потоку життя». Він мав бути незвичайним на тлі тогочасних літературних часописів. Завдання, які ставилися перед виданням, прозаїки сформулювали в листі до П.Мирного від 10 лютого 1903 р., що став своєрідним маніфестом молодих письменників. Такі листи було відправлено також І.Франкові, В.Стефанику, М.Старицькому, Л.Яновській, О.Кобилянській та ін. Альманах «З потоку життя» довгий час розглядався Санкт-Петербурзьким комітетом, котрий у жовтні 1904 р. вирішив дозволити його друк за винятком оповідань «Чужий», «Пенсія», «До п'ятого коліна», віршів «Хрещенська ніч», «Кепкували з мого слова», «Моя рідна» й місць, позначених червоним та синім олівцем⁵⁰. Про характер цензурних правок Михайло Михайлович у листі до І.Нечуя-Левицького писав: «Тяжко покалічила його цензура, багато зовсім викинула»⁵¹. Із великими труднощами збірник таки було впорядковано, він побачив світ у Херсоні 1905 р.

Із листа до П.Мирного випливало принаймні два важливих положення: 1) українська література не має обмежуватися тільки селянською тематикою (до речі, П.Мирний не погоджувався з цим пунктом); 2) вона повинна активніше завойовувати інтелігентного читача. Це була позиція нового покоління діячів українського національного руху наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Обидві проблеми, сформульовані у листі-маніфесті, стояли дуже гостро на порядку денному в «українському питанні», а відповідно й у вітчизняній літературі, яка мала два різновиди: одні твори призначалися для «народу» (селянства), інші – передусім інтелігенції. У перших переважала селянська тематика, мелодраматичні колізії, побутові, етнографічні сцени, у других – виводилися герої-інтелігенти та створювалися незвичні сюжети, нерідко у складних, недоступних читачеві з народу

⁴⁷ Калениченко Н. Великий Сонцепоклонник... – С.169; Федун В. М.Коцюбинський і царська цензура. – С.315.

⁴⁸ Федун В. М.Коцюбинський і царська цензура. – С.316.

⁴⁹ Твори М.Коцюбинського: У 8 т. – Т.6.: Листи. – С.149.

⁵⁰ Калениченко Н. Великий Сонцепоклонник... – С.223.

⁵¹ Твори М.Коцюбинського: У 8 т. – Т.6. – С.388–389.

художніх формах. Зруйнувати цей вододіл, повернути літературному організму цілісність було завданням украй актуальним. Тільки у світлі цих ідей і можна зрозуміти, чому М.Коцюбинський для назви твору із селянського життя вибирав латинські слова, недоступні та малозрозумілі народу: він розповідав про село, але не був призначений для селян, а адресований насамперед інтелігентному читачеві, «вихованому на кращих зразках європейської літератури», котрий на той час чекав від прозаїків уже не хронології подій, а історії людської душі з її драмами і катастрофами. Метафорична назва твору якнайкраще натякала на такий підхід письменника до зображення своїх героїв⁵².

Саме такій меті було підпорядковано задум першої частини повісті «Fata morgana». Завершивши її й поставивши дату – 12 січня 1903 р., Михайло Михайлович не збирався продовжувати цей твір. Однак відправляти повість до редакції він також не поспішав. Ще 20 грудня 1902 р. М.Коцюбинський сповістив свого видавця В.Гнатюка, що в нього готовий матеріал для четвертої книжки творів, куди він включив повість «Fata morgana». 18 жовтня 1903 р. письменник повідомив: «Написав ще з початку року оповідання для “Киевской старины” під заголовком “Fata morgana” – та й не маю часу переглянути його і одіслати, хоч мені вже редакція голову об’їла, що не присилаю». А 6 лютого 1904 р. додав: «За кілька день посилаю до “Киев[скої] старины” останнє оповід[ання] “Fata morgana”»⁵³. У березні того ж року на шпальтах згаданого журналу з’явилася перша його частина⁵⁴.

Будучи за своєю натурою людиною прямою й сміливою, письменник виступав проти свавілля чиновників цензурного відомства та скаржився на їх жорсткість не тільки у приватних розмовах і листах, а й відкрито протестував. Так, у грудні 1904 р. на ювілеї, присвяченому 35-літтю творчої діяльності І.Нечуя-Левицького, Михайло Михайлович разом з іншими літераторами підписав протест на ім’я міністра внутрішніх справ проти заборони української мови⁵⁵. А у січні 1905 р. письменник виступив на зборах членів «Товариства чернігівської громадської бібліотеки» з пропозицією звернутися до уряду з вимогою, «щоб цензура була скасована для всіх книг і видань без різниці язика», розповів присутнім про те важке становище, в яке вона поставила українську літературу, і про ті поневіряння, котрі доводиться пройти творам перш, ніж вони побачать світ, а також про історію зі своїм оповіданням «Лялечка»⁵⁶.

У травні 1905 р. М.Коцюбинський ще раз послав у Санкт-Петербурзький комітет казку «Х». У відповідь на нове подання цензор, який її розглядав, доповів, що твір уже неодноразово подавався на розгляд до комітету та через свою тенденційність щоразу заборонявся до друку. Зважаючи на це, він знову вважав за необхідне заборонити його⁵⁷.

Не менш важливим для письменника була участь у громадсько-політичному, соціально-економічному і культурному житті Російської імперії. Не винятком

⁵² *Партолін М.* Світогляд М.М.Коцюбинського. – С.305.

⁵³ *Калениченко Н.* Великий Сонцепоклонник... – С.170–171.

⁵⁴ *Див.* Киевская старина. – 1904. – №3. – Отд.1. – С.383–412.

⁵⁵ *Твори М.Коцюбинського: У 8 т. – Т.6: Листи. – С.388–189.*

⁵⁶ *ЦДІАК України. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.165. – Арк.17.*

⁵⁷ *Федун В.* М.Коцюбинський і царська цензура. – С.316–317.

була й дискусія, котра розгорнулася у суспільстві довкола змін цензурного законодавства, яка розпочалася ще до початку та значно посилилася після революції 1905–1907 р. Михайло Михайлович стежив за роботою комісії з реформування і висловлював сподівання, що, урешті-решт, буде скасовано указ від 1876 р. й цензурні обмеження з українського слова та літератури знімуть. Проте лише події революції 1905–1907 рр. змогли на деякий час послабити залізну хватку імперської політики. Нормативно-правові акти від 25 листопада 1905 р. про скасування попередньої цензури для періодичних, а також від 20 квітня 1906 р. – для неперіодичних видань разом з анулюванням адміністративних покарань за літературні твори дозволили українському друкованому слову вперше здобути таку бажану свободу. Однак фактично цензурні переслідування тривали у формі судових процедур і адміністративних стягнень⁵⁸. На щастя, М.Коцюбинському вдалося уникнути відповідних репресій. Відносини з цензурою перш за все мали видавці й розповсюджувачі творів письменника.

Протягом 1906–1913 рр. Михайло Михайлович, поєднуючи головування у чернігівській «Просвіті», роботу у статистичному бюро, громадсько-культурні турботи та час від часу перебуваючи на вимушеному лікуванні на острові Капрі, не полишав своєї літературної діяльності. За ці роки було написано новели «Сміх», «Він іде!», «Невідомий», «Persona grata», «В дорозі», «Intermezzo», «Як ми їздили до Криниці», «Дебют», другу частину повісті «Fata morgana», оповідання «Що записано в книгу життя», «Подарунок на іменини», «Коні не винні», «Хвала життю», «На острові» й повість «Тіні забутих предків»⁵⁹.

Зі скасуванням попередньої цензури та обмежень на українське книговидавництво твори М.Коцюбинського час від часу з'являлися на шпальтах новоутворених часописів. Українські видавництва часто не мали змоги платити письменнику гонорарів. У такому разі Михайло Михайлович ішов назустріч, погоджуючись передавати їм повісті й оповідання без грошових виплат. Водночас на початку ХХ ст. твори М.Коцюбинського активно перекладалися російською, польською, чеською, угорською та іншими мовами⁶⁰.

Попри проголошені владою свободи і значне пом'якшення відповідного законодавства, в імперії продовжувала діяти так звана цензура іноземних видань. Після 1906 р. галицькі публікації творів письменника неодноразово затримувалися нею. Часом до них (можливо, просто через певні непорозуміння) поштові установи передавали робочі коректури автора, що пересилалися зі Львова. Відомі також випадки, коли до жандармерії разом із донесеннями про закордонні контакти потрапляли й перевірені, адресовані Михайлу Михайловичу посилки з книгами та журналами⁶¹.

Яскравим прикладом пильного контролю зазначених інституцій було донесення київського окремого цензора у Центральний комітет іноземної цензури від 19 серпня 1909 р., де зазначалося, що задовольнити клопотання про дозвіл на поширення твору М.Коцюбинського «З глибини» (Львів, 1909 р.) він вважає неможливим, адже у змісті книги містилися «зухвала неповага до верховної

⁵⁸ Овсієнко О. Антиукраїнська цензурна політика. – С.186.

⁵⁹ Мороз М. Михайло Коцюбинський: Бібліографічний покажчик. – К., 1964. – 268 с.

⁶⁰ Колесник П. М.Коцюбинський – художник слова. – 536 с.

⁶¹ Калениченко Н. Великий Сонцепоклонник... – С.287, 412, 428.

влади в Росії», «хула на Христа Спасителя», «заклики російського народу до непокори закону і законним розпорядженням влади», а також тому, що автор вирізняється великою «ненавистю до російської влади»⁶². І хоча цензор допускав можливість дозволу твору за винятком 16-ї, 53-ї, 58-ї, 59-ї, 80-ї та 81-ї сторінок, Центральний комітет іноземної цензури на його рапорт наклав резолюцію: «Заборонити»⁶³.

У свідомості видавців і редакторів періодичних видань з'явився такий феномен, як самоцензура, або пересторога. Штрафи й адміністративні покарання за порушення тієї чи іншої статті «Статуту про цензуру і друк» чи «Кримінального уложення» були достатньо серйозними. Редакція цих статей у тодішньому законодавстві давала можливість репресивним органам підвести під їх дію будь-який невігідний владі абзац у книзі або навіть окреме словосполучення⁶⁴. Певною мірою такою пересторогою почали «страждати» й видавці творів Михайла Михайловича. У другий том творів у перекладі російською мовою (1911 р.), наприклад, перекладач Могилянський не захотів помістити оповідання «Невідомий» та «Він іде», адже вони з цензурного погляду становили «небезпеку». З викресленням другої новели письменник погодився. Про рішення ж щодо першого твору він писав: «Дуже прохав би Вас ще раз переглянути оповідання “Невідомий”, порадитись з ким-небудь і, коли тільки воно не зовсім небезпечно, перекласти... Коли б Ви все-таки прийшли до думки, що “Невідомого” містити не можна, бо небезпечно, то вже перекладайте “П'ятизлотник”, хоч мені не хотілось би поміщати його. Якщо Ви наважитесь перекласти “Невідомий”, то його можна помістити на кінці книжки, щоб була можливість одрізати од книжки на випадок потреби зробити се»⁶⁵. Однак обидва оповідання не були дозволені цензором до включення у видання. Про існування подібних прецедентів маємо неодноразові свідчення з інших листів М.Коцюбинського, де багато разів зазначалося про те, що тема твору «з цензурного боку дуже слизька», що цензура може «дуже покалічити» його й т.п.⁶⁶

Політика самодержавства в «українському питанні» в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. не дозволила повною мірою реалізувати видавничі плани Михайла Михайловича. У його творах цензурні органи різних рівнів, вивчаючи рукописи по декілька місяців, намагалися віднайти як «український сепаратизм», так і «намагання посіяти ненависть між станами», «підірвати авторитет влади та непорушність самодержавних засад» імперії. Багато із написаного й поданого до цензури зазнало істотних скорочень, численних зауважень і заборон. Такими діями відповідні інституції намагалися не допустити видання творів українською абеткою, посіяти недовіру у видавців до автора повістей та оповідань. На прикладі взаємовідносин між цензурними органами й письменником чітко простежується загальний курс і мета політики російського самодержавства – знівелювати значення української мови

⁶² ЦДІАК України. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.129. – Арк.40, 40 зв.; Спр.175. – Арк.34.

⁶³ Там само. – Спр.247. – Арк.24.

⁶⁴ Щербак Н. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст. – С.58–64.

⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.247. – Арк.36 зв., 76; Федун В. М.Коцюбинський і царська цензура. – С.296.

⁶⁶ Федун В. М.Коцюбинський і царська цензура. – С.296.

та дискредитувати ідею її запровадження для викладання, зокрема, у школі. Закордонні видання М.Коцюбинського через пильність відомства іноземної цензури також не могли вільно поширюватися серед української аудиторії.

Проте, незважаючи на це, постійна боротьба з відповідними інституціями не лише справляла негативний вплив на видавничі плани Михайла Михайловича, а й опосередковано сприяла еволюції його світогляду в напрямку пошуку новаторських художньо-образних прийомів та використання різноманітних композиційних сюжетів. Крім того, об'єктивна необхідність подолання опору цензурного чиновницького апарату сприяла налагодженню контактів письменника з іншими представниками літературного жанру, відомими громадськими діячами як Наддніпрянщини, так і Галичини. Така консолідація зусиль ішла на користь розвитку українського книгодрукування та газетно-журнальної публіцистики, особливо в умовах революційної ситуації 1905–1907 рр.

Долаючи всі цензурні перешкоди, талант М.Коцюбинського, розкрившись у літературній творчості, служив розвитку національної справи, сприяв пробудженню політичної самосвідомості не лише пересічних українців, а й урбанізованої інтелігенції, готуючи тим самим ґрунт для визвольної боротьби початку ХХ ст.

In the article the relationship with M.Kotsiubyns'kyi and censorship organizations of the Russian Empire was saw, the influence of the censorship policy of the autocracy in creative activities and personal life of the writer was traced.

П.А.СТОЛИПІН ТА УКРАЇНА

У статті розглядається вплив столипінських реформ 1906–1911 рр. на економічне, політичне, соціальне й культурне життя українських губерній Російської імперії. Значну увагу приділено також ролі предків П.А.Столипіна в історії нашої країни, значенню України в долі його дружини та дітей.

5 вересня 2011 р. виповнилося 100 років із дня смерті прем'єр-міністра Російської імперії Петра Аркадійовича Столипіна. У зв'язку з цією датою як в Україні, так і в Російській Федерації відбувся ряд заходів, метою яких було акцентувати увагу на постаті П.А.Столипіна, по-новому, з урахуванням досягнень сучасної історичної науки, проаналізувати проведені ним свого часу реформи та визначити можливість використання їх досвіду в наші дні. Зокрема, 20 червня 2011 р. в Києві відбулась організована українськими представництвами РІА «Новости» та Росспівробітництва науково-практична конференція «Столипінські реформи й сучасність», учасники якої з Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Саратова, Самари та інших міст намагалися довести, що перетворення, які проводив П.А.Столипін, стануть у пригоді й при вдосконаленні економік сучасних РФ та України. 18–19 вересня 2011 р. в Києві проходили урочистості, у ході яких наголошувалося на непересічному значенні столипінських ініціатив, а на фасаді будинку по вул. Олесья Гончара, 33, де він помер, було відкрито меморіальну дошку. І, нарешті, 14 жовтня 2011 р. в Москві, у приміщенні Російського інституту стратегічних досліджень, працювала міжнародна наукова конференція «Столипін і сучасність», понад сто учасників та гостей якої аналізували зміст, методи й наслідки тих соціокультурних змін, що їх традиційно пов'язують з ім'ям прем'єра Росії.

Така увага до особи П.А.Столипіна визначається, на наш погляд, як рельєфністю та неоднозначністю його постаті, так і розмахом задуманих ним заходів, що мали вивести тогочасну Росію на провідні позиції у світі. Що ж стосується теми «Столипін та Україна», то тут ми маємо реальну можливість наповнити її новим звучанням¹. Тим більше, що науковці України завжди

* Машкін Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ.

¹За попередні роки сформувалася величезна джерельна та історіографічна база: 1) мемуарна література: Бок М.П. Воспоминания о моём отце П.А.Столыпине. – Нью-Йорк, 1953; *Её же*. П.А.Столыпин. Воспоминания о моём отце. – Москва, 1992; Витте С.Ю. Воспоминания. – Москва, 1960; Гирс А. Смерть Столыпина: Из воспоминаний бывшего киевского губернатора. – Париж, 1927; Извольский А.А. Воспоминания. – Москва, 1989; Коковцов В.Н. Из моего прошлого: Воспоминания 1903–1919 гг. – Париж, 1933; Ознобишин А.А. Воспоминания члена IV Государственной думы. – Париж, 1927; 2) документальні публікації: П.А.Столыпин. Некролог // Новое время. – 1911. – 6 сентября; *Пожигайло П.А., Демидов И.И., Шелохаев В.В.* П.А.Столыпин: Биохроника. – Москва, 2006; Столыпин: Жизнь и смерть. – Саратов, 1991; *Столыпин П.А.* «Нам нужна великая Россия...»: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906–1911. – Москва, 1991; П.А.Столыпин: Программа реформ: Док. и мат.: В 2 т. – Москва, 2011; *Пожигайло П.А., Могилевский К.И., Шелохаев В.В.* П.А.Столыпин глазами современников. – Москва, 2008; *Пожигайло П.А., Демидов И.И., Соколов Р.И., Шелохаев В.В.* П.А.Столыпин: Переписка. – Москва, 2004; Последний витязь: Цитаты. – Саратов, 1997; П.А.Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – Москва, 2007; 3) видання до лютого 1917 р.: *Струве П. А.И.* Гучков и П.А.Столыпин.

приділяли неабияку увагу постаті П.А.Столипіна та процесу реалізації його реформ. Зокрема, ще в період ранньої сталінщини загальний перебіг столипінських перетворень саме на теренах Південно-Західного краю, Мало- та Новоросії вивчав О.Погребинський². У роки Великої Вітчизняної війни цим же проблемам присвятив свою монографію майбутній завідувач одного з відділів Інституту історії АН УРСР Ф.Є.Лось³. За умов розвінчання культу особи Сталіна та хрущовської «відлиги» з аналогічними працями виступили А.К.Буцик⁴ та П.Д.Індиченко⁵, перший з яких розглядав дану тему з погляду впливу ініціатив премер-міністра імперії 1906–1911 рр. на формування селянського пролетаріату Київщини, а другий, – крізь призму аграрного законодавства країни взагалі. У 1980 р. питання взаємозв'язків між тими змінами у соціально-політичному житті Росії початку ХХ ст., що їх провадив П.А.Столипін, та загальним рівнем зрілості капіталістичних відносин а аграрному секторі вітчизняної економіки опинилися у центрі уваги А.З.Барабой⁶. Тоді ж Л.І.Гайдай в одній зі своїх статей зупинився на окремих аспектах приватновласницької еволюції селянських господарств Правобережної України напередодні Першої світової війни⁷, А.В.Опрядоклав чималих зусиль для висвітлення ролі загальноросійського Селянського

Что такое государственной человек? Вопрос о русской конституции // Русская мысль (Москва). – 1909. – Кн.11. – С.148–156; *Кречетов П.И.* П.А.Столыпин: Его жизнь и деятельность. – Рига, 1910; *Вечев Я.* Министерская карьера П.А.Столыпина // Современник (Санкт-Петербург). – 1911. – №9. – С.300–322; *Вещий Олег [Башмаков А.А.]*. Последний витязь. – Санкт-Петербург, 1912; *Аксаков А.П.* Высший подвиг. – Санкт-Петербург, 1912; *Изгоев А.* П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – Москва, 1912; *Красильников Н.* П.А.Столыпин и его деятельность в первой, второй и третьей Государственной думе. – Санкт-Петербург, 1912; По распоряжению министра земледелия. – Санкт-Петербург, 1916; 4) емігрантська література: *Столыпин А.* П.А.Столыпин, 1862–1911. – Париж, 1927; *Горячкин Ф.Т.* Первый русский фашист Пётр Аркадьевич Столыпин. – Харбин, 1928; *Маевский В.* Борец за благо России. – Мадрид, 1962; 5) монографічні дослідження радянських і пострадянських часів: *Аврех А.Я.* Столыпин и Третья дума. – Москва, 1968; *Его же.* П.А.Столыпин и судьбы реформ в России. – Москва, 1991; *Батурицкий Д.А.* Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк. – Москва, 1925; *Баранов Г.* Столыпинская реакция. – Москва, 1938; *Бородин А. П.* Столыпин: реформы во имя России. – Москва, 2004; *Дубровский С.М.* Столыпинская земельная реформа. – Москва, 1963; *Зырянов П.Н.* Столыпин без легенд. – Москва, 1991; *Его же.* Пётр Столыпин: Политический портрет. – Москва, 1992; *Иванов Р.Н.* Кровь Столыпина. – Москва, 2000; *Казарезов В.В.* П.А.Столыпин: история и современность. – Новосибирск, 1991; *Карпов Н.* Аграрная политика Столыпина. – Ленинград, 1925; *Миндлин А.Б.* Еврейская политика Столыпина. – Москва, 1996; *Мошлевский К.И.* Столыпинские реформы и местная элита: Совет по делам местного хозяйства (1908–1910). – Москва, 2008; *Пожигаило П.А., Демидов И.И., Соколов Р.И., Шелохаев В.В.* П.А.Столыпин: Грани таланта политика. – Москва, 2006; *Пожигаило П.А.* Столыпинская программа преобразования России (1906–1911). – Москва, 2007; *Рыбас С., Тараканова Л.* Реформатор: Жизнь и смерть Петра Столыпина. – Москва, 1991; *Сидоровнин Г.* П.А.Столыпин: Жизнь за Отечество. – Саратов, 2002; *Степанов С.А.* Загадки убийства Столыпина. – Москва, 1995; *Столыпин А.П.* П.А.Столыпин. – Москва, 1991; *Убийство Столыпина.* – Рига, 1990; *Фёдоров Б.Г.* «Я верю в Россию»: биография П.А.Столыпина. – Москва, 2002.

² *Погребинський О.* Столипінська реформа на Україні. – Х., 1931. – 127 с.

³ *Лось Ф.Є.* Україна в роки столипінської реакції. – К., 1944. – 140 с. (перевид.: *Його ж.* Україна в роки столипінської реакції // Нариси з історії України. – К., 1994. – Вип.11. – 140 с.).

⁴ *Буцик А.К.* Селяни і сільський пролетаріат Київщини в період російської революції. – К., 1957. – 119 с.

⁵ *Індиченко П.Д.* Земельне законодавство поміщицько-буржуазної Росії (1861–1917 рр.). – К., 1959. – 100 с.

⁶ *Барабой А.З.* Аграрний капіталізм у Росії і столипінська земельна реформа // Український історичний журнал. – 1980. – №11. – С.86–96.

⁷ *Гайдай Л.І.* Деякі аспекти капіталістичної еволюції і селянських господарств Правобережної України (1906–1914 рр.) // Там само. – 1982. – №7. – С.116–123.

поземельного банку у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні⁸, а В.М.Волковинський та Ю.А.Левенець чи не вперше у вітчизняній історіографії відтворили основні моменти життя й державної діяльності реформатора⁹.

Проте особливого розмаху столипінознавчі студії набули в Україні після розпаду СРСР. Так, у 1992 р. побачила світ книжка Л.П.Новохацької, автор якої намагалася розібратися в обставинах смерті П.А.Столипін у Києві¹⁰. Із погляду аграрної історії української держави говорили про столипінські земельні перетворення П.П.Панченко та В.А.Шмарчук¹¹, а А.І.Доценко розглядав їх у контексті еволюції хутірського розселення¹². У 2003 р. М.А.Якименко видрукував монографію про переселення селян із тодішньої Східної Наддніпряни на Далекий Схід¹³, А.Бартош з'ясував, чому П.А.Столипін було поховано саме у Свято-Успенській Києво-Печерській лаврі¹⁴, В.М.Волковинський продовжував розплутувати домисли навколо останніх днів життя прем'єр-міністра, цілком слушно пов'язуючи замах на нього зі шквалом терористичних актів, що тоді прокотилися країною¹⁵. Згодом вийшли друком стаття В.Шевченка стосовно впливу реформ П.А.Столипін на еволюцію поземельних відносин передреволюційної України¹⁶, а також праця В.Каюна, присвячена становленню агрономічної служби на Полтавщині в період столипінських реформ¹⁷. Чільне місце займає вказана проблематика й в узагальнюючій «Історії України», випущеній у світ київським видавництвом «Знання» у 2008 р.¹⁸ Не можемо обійти увагою також статтю Л.В.Нізової, що містить детальний аналіз процесу утворення державно-монополістичного управління промисловістю, котре мало місце на початку ХХ ст.¹⁹ Було опубліковано монографію Д.В.Табачника і В.М.Вороніна, присвячену вбивству П.А.Столипін²⁰ та колективну «Економічну історію України», у другому томі якої вміщено змістовні нариси, присвячені столипінській земельній реформі та переселенському руху²¹. Упродовж 2003–2012 рр. по-

⁸ *Опря А.В.* Роль Крестьянского поземельного банка в проведении столыпинской аграрной реформы на Украине (1906–1916 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1982. – 24 с.

⁹ *Волковинський В.М., Левенець Ю.А.* П.А.Столипін: з життя та державної діяльності // *Український історичний журнал.* – 1991. – №2. – С.115–124.

¹⁰ *Новохацька Л.П.* П.А.Столыпін: две смерти – две загадки. – К., 1992. – 72 с.

¹¹ *Панченко П.П., Шмарчук В.А.* Аграрна історія України: Підручник. – К.; Тернопіль, 2000. – С.70.

¹² *Доценко А.І.* Розвиток хутірського розселення в Україні // *Економіка АПК.* – 2001. – №3. – С.94.

¹³ *Якименко М.А.* Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Полтава, 2003. – 130 с.

¹⁴ *Бартош А.* Поховання П.А.Столипін у Києво-Печерській лаврі // *Православний вісник.* – 2003. – №2. – С.82–89.

¹⁵ *Волковинський В.М.* Смерть П.А.Столипін у Києві: легенди й дійсність // *Історичний журнал.* – 2003. – №1. – С.24–38; *Волковинський В.М., Ніконова І.В.* Революційний тероризм в Російській імперії та Україна: Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. – К., 2006. – С.236–262.

¹⁶ *Шевченко В.* Реформа П.А.Столипін та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906–1916) // *Сіверянський літопис.* – 2007. – №4. – С.91–101.

¹⁷ *Каюн В.* Становлення агрономічної служби на Полтавщині в роки столипінських реформ // *Київська старовина.* – 2007. – №2. – С.98–109.

¹⁸ *Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.* Історія України: Навч. посіб. – К., 2008. – С.605–607.

¹⁹ *Нізова Л.В.* Столипінський етап створення державно-монополістичного управління // *Український історичний журнал.* – 2008. – №3. – С.101–123.

²⁰ *Табачник Д.В., Воронін В.Н.* Убийство Столыпина. – Х., 2010. – 119 с.

²¹ *Реєнт О.П., Молчанов В.Б., Шевченко В.В.* Земельна реформа П.Столипін в Україні // *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в двох томах.* – Т.2. – К., 2011. – С.32–41; *Реєнт О.П., Молчанов В.Б., Шевченко В.В.* Переселенський рух // *Там само.* – С.41–44.

стать П.А.Столипіна, його реформи та їх вплив на різні сторони соціально-економічного життя українських земель початку ХХ ст. плідно вивчає член-кореспондент Національної академії наук України О.П.Реєнт²².

Починаючи з 2000 р. значну роль у висвітленні регіональних аспектів реформ П.А.Столипіна почали відігравати наукові асоціації відповідного спрямування, що виникли тоді ж в Україні. Наприклад, львівська, чернігівська, черкаська й дніпропетровська школи аграрної історії регулярно аналізують питання стосовно передумов та перших кроків запровадження столипінської аграрної реформи: руйнування общин і закріплення за селянами землі у приватній власності; переселення селян; вплив аграрних перетворень на соціально-економічний розвиток Правобережної України у цілому тощо. Крім того, упродовж 1997–2008 рр. дослідження реформ П.А.Столипіна регулярно ведеться й на дисертаційному рівні²³.

***

Петро Аркадійович Столипін народився 2 (14) квітня 1862 р. у Дрездені (Саксонія)²⁴, де його вагітна мати перебувала тоді у своїх родичів. Через півтора місяці, 24 травня, він був охрещений у місцевому православному храмі, про що зберігся запис у відповідній церковній книзі²⁵.

Походив майбутній реформатор зі старовинного дворянського роду, відомого ще з початку XV ст. Перша документальна згадка про нього датується 1425 р., адже саме тоді писар на прізвище Столипін складав одну з договірних грамот для Троїце-Сергієва монастиря²⁶. Ще одну цікаву деталь знаходимо в літописах під 1566 р., коли «Второй Титович Столипін підписався під поручним (особистим – О.М.) записом бояр по князеві Охлябінину». Утім, сам «поколінний розпис» фамілії розпочинається з Григорія Столипіна (друга половина XVI ст.), якого більшість спеціалістів вважають засновником роду²⁷. Син його, Афанасій Григорович, та онук Сільвестр Афанасійович, були городовими дворянами,

²² Реєнт О.П. Україна в імперську добу. XIX – початок ХХ ст. – К., 2003. – С.330; *Його ж.* Перечитуючи написане. – К., 2005. – С.97–101; Реєнт О.П., Сердюк О.В. Столипінська аграрна реформа // Історія українського селянства: Нариси у 2 т. – Т.1. – К., 2006. – С.388–412; Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1814 рр.). – К., 2011. – С.16, 35–37, 54–56, 267–270, 294.

²³ Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1997; Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Житомир, 2000; Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906–1916 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001; Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А.Столипіна та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2002; Приймак О.М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002; Стрілюк О.В. Національна політика П.А.Столипіна: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернігів, 2008.

²⁴ Утім, окремі російські дослідники вважають, що це відбулося в підмосковному маєтку Середниковоє (див.: Рыбас С.Ю., Тараканова Л.В. Жизнь и смерть Петра Столыпина. – Москва, 1991. – С.7).

²⁵ Див.: Шилов Д.Н. Государственные деятели Российской империи. – Санкт-Петербург, 2002. – С.690; Кабытнов П.С. П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – Самара, 2006. – С.50–51; Столыпин П.А. Биохроника. – Москва, 2006. – С.10.

²⁶ Кабытнов П.С. П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.45.

²⁷ Аксаков А.П. Высший подвиг. – Санкт-Петербург, 1912. – С.8; Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – Москва, 1912. – С.5.

причому останній за участь у війні з Річчю Посполитою 1654–1655 рр. отримав садибу в Муромському повіті²⁸. Оскільки ж події тієї кампанії, крім власне білоруських і литовських територій, торкалися Львова, Білої Церкви на Київщині й річки Прип'ять, маємо всі підстави говорити про те, що вже у сиву давнину Столипіни зробили певний «внесок» в історію нашої країни²⁹.

І в подальшому, на межі XVIII–XIX ст., рід Столипіних був тісно пов'язаний з Україною. Так, учасник російсько-французької війни 1812 р. генерал-лейтенант М.О.Столипін (1781–1830 рр.), про якого один із сучасників писав як про «людину дуже розумну, безкорисливу, великого захисника інтересів свого рідного полку та честі мундира, барина за походженням і солдата за способом життя, справжнього джентльмена характером й уподобаннями», виконуючи наприкінці весни 1830 р. губернаторські обов'язки у Севастополі, був убитий учасниками антиурядового заклоту, що спалахнув тоді у цьому місті. Ще один зі Столипіних – Олексій Аркадійович (1816–1858 рр.) на прізвисько Монго, за активну участь у Східній (Кримській) війні отримав золоту зброю та чин майора. Нарешті, не варто ігнорувати і внесок в українознавство Д.А.Столипіна (1818–1893 рр.), який, обіймаючи посаду ад'ютанта військового міністра Російської імперії, здійснив інспекційну поїздку по тодішній Херсонській губернії, а також склав доповідну записку стосовно військових поселень Новоросії³⁰.

Причетними до Східної Наддніпрянщини були й найближчі рідні Петра Аркадійовича. Наприклад, його батько, російський письменник – А.Д.Столипін (1822–1899 рр.) – за все своє довге життя бував на території підросійської України щонайменше тричі: підпоручиком під час Угорського походу 1848 р., у період Східної (Кримської) та російсько-турецької 1877–1878 рр. воєн (після завершення останньої став губернатором Східної Румелії та Адріанопольського санджаку). Мати ж майбутнього прем'єра – Н.М. Горчакова – узагалі належала до роду Рюриковичів, що правили Руссю та Московським князівством (до 1598 р.)³¹. Цікавим видається й той факт, що по чоловічій лінії П.А.Столипін доводився троюрідним братом М.Ю.Лермонтову – російському поетові, який залишив про себе в їх сім'ї багато спогадів. «Рідні, – писала у своїх мемуарах одна з дочок прем'єра, М.П.Бок, – не любили його (Михайла Юрійовича – О.М.) за дуже важкий характер. Особливо ж одна з тіток мого батька настільки не могла його терпіти, що до самої своєї смерті не погоджувалась із тим, що з-під пера цього "невиправного хлопчиська" могло вийти щось путне»³².

Дитинство П.А.Столипіна проходило спочатку в родовому маєтку Середникове Московської губернії, а з 1869 р., – у виграній батьком у карти садибі

²⁸ Аксаков А.П. Высший подвиг. – С.8–9; Кабытнов П.С. П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.46–47.

²⁹ Флоря Б.Н. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). – Москва, 2010. – С.10.

³⁰ Див.: Столыпин Д.А. Из личных воспоминаний о Крымской войне. – Санкт-Петербург, 1874; Его же. Об упразднении военных поселений. – Москва, 1874; Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.6–9; Кабытнов П.С. П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.47–49.

³¹ Кабытнов П.С. П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.50.

³² Бок М.П. Воспоминания о моём отце П.А.Столыпине. – С.26; Зырянов П.Н. Пётр Столыпин: политический портрет. – Москва, 1992. – С.6–7.

Колноберже на Ковенщині³³. Початкову освіту він здобув удома³⁴, середню ж – у Віленській (1874–1879 рр.) та Орловській (1879–1881 рр.) чоловічих гімназіях, «виділяючись серед однолітків розсудливістю й характером»³⁵. Подібного роду неблизькі за відстанню переїзди з одного закладу в інший зумовлювалися переводом 9-го армійського корпусу, що ним командував тоді А.Д.Столипін, із Прибалтики до власне російських губерній³⁶.

31 серпня 1881 р. П.А.Столипін вступив на природниче відділення Санкт-Петербурзького імператорського університету, де провчився до 1885 р.³⁷ Один із випускних іспитів приймав у нього Д.І.Менделєєв, причому він «настільки зацікавився, слухаючи блискучі відповіді Столипіна-студента, що почав ставити йому питання, які не входили до навчальної програми». «Мій батько, – згадувала М.П.Бок, – котрий завжди читав із природничих предметів з особливим захопленням, відповідав на все так, що звичайний екзамен почав переходити в дещо, схоже на науковий диспут, коли професор Менделєєв раптом зупинився, схопився за голову і сказав: "Боже мій, що ж це я? Звичайно ж, достатньо, п'ять, п'ять, відмінно!"»³⁸. Крім того, на останньому курсі Петро Аркадійович написав випускну роботу «Тютюн (тютюнові культури Південної Росії)» (1885–1886 рр.), де детально проаналізував статистичні дані стосовно вирощування цієї технічної культури в Україні та на півдні Бессарабії³⁹. У жовтні 1885 р. вчена рада університету затвердила П.А.Столипіна кандидатом фізико-математичного факультету, що означало закінчену вищу освіту зі здобуттям ученого ступеня⁴⁰.

Ще в роки навчання П.А.Столипін одружився з прапраонурою російського полководця фельдмаршала О.В.Суворова – О.Б.Нейдгардт (1859–1944 рр.). Відзначимо, що майбутня дружина прем'єр-міністра Російської імперії була також пов'язана з Україною⁴¹. Зокрема, її прадіда по бітьківській лінії – князя П.О.Зубова, увічнено на пам'ятнику Катерині II в Одесі, а рідний брат – Д.Б.Нейдгардт (1861–1942 рр.), у 1903–1905 рр. обіймав посаду градоначальника «Південної Пальміри»⁴².

Створення сім'ї Столипіних збіглося у часі з початком кар'єри самого Петра Аркадійовича. У відповідності до «Формулярного списку про службу

³³ *Кабытнов П.С.* П.А.Стольшин: последний реформатор Российской империи. – С.50; Стольшин П.А. Биохроника. – С.10.

³⁴ У Колнобержі, де було збудовано просторий двоповерховий головний будинок у голландському стилі, кам'яний флігель та господарські будівлі, була бібліотека на 10 тис. томів, тут його виховували англійська гувернантка, а також французький та німецький учителі, завдяки чому П.А.Столипін уже підлітком вільно говорив на чотирьох європейських мовах (див.: *Бок М.П.* Воспоминания о моём отце П.А.Стольшине. – С.24–34).

³⁵ *Кабытнов П.С.* П.А.Стольшин: последний реформатор Российской империи. – С.50–52.

³⁶ *Сидоровнин Г.П.* Пётр Аркадьевич Стольшин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.59; *Фёдоров Б.Г.* «Я верю в Россию»: биография П.А.Стольшина. – Т.1. – С.78.

³⁷ Стольшин П.А. Биохроника. – С.11.

³⁸ *Бок М.П.* Воспоминания о моём отце П.А.Стольшине. – С.22; *Кабытнов П.С.* П.А.Стольшин: последний реформатор Российской империи. – С.53.

³⁹ *Кабытнов П.С.* П.А.Стольшин: последний реформатор Российской империи. – С.53.

⁴⁰ *Кабытнов П.С.* П.А.Стольшин: последний реформатор Российской империи. – С.57; *Сидоровнин Г.П.* Пётр Аркадьевич Стольшин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.33–78.

⁴¹ Стольшин П.А. Биохроника. – С.13.

⁴² Див.: *Кабытнов П.С.* П.А.Стольшин: последний реформатор Российской империи. – С.95–116; *Волков С.В.* Генералитет Российской империи: энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. – Т.II. – Москва, 2009. – С.534–535.

саратовського губернатора», П.А.Столипіна 27 жовтня 1884 р. було зараховано на службу до міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Проте перша «зустріч» із цим відомством тривала недовго, оскільки вже у жовтні наступного року ми бачимо його серед чиновників департаменту землеробства та сільської промисловості міністерства торгівлі й промисловості⁴³, у складі якого молодий П.А.Столипін до 1 січня 1888 р. просунувся щаблями «Табелі про ранги» від 14-го рівня до 5-го. При цьому слід зазначити, що робота зі статистичними матеріалами сприяла зародженню у 26-річного чиновника інтересу до проблем економічного розвитку, а документальне ознайомлення з тими негараздами, що мали місце у провінції, змушувало замислюватися над конкретними шляхами їх подолання⁴⁴.

Із другої половини 1889 р. П.А.Столипін почав працювати в місті Ковно (нині Каунас)⁴⁵. Прослуживши тут майже 13 років на посадах повітового предводителя дворянства та почесного мирового судді, здолавши шлях від колезького асесора до статського радника, отримавши перший орден Св.Анни й збагативши власну сім'ю доньками Наталею, Оленою, Ольгою та Олександрою, він уважно вивчав землеробство, умови життя й побуту місцевих селян, дбав про розвиток створеного з метою підвищення продуктивності праці аграріїв, ознайомлення їх із передовими методами господарювання та новими сортами зернових культур Сільськогосподарського товариства, набував адміністративного досвіду. Зайве й казати, що ковенський відрізок життя П.А.Столипіна мав непересічне значення для становлення його як реформатора, чиї заходи незабаром торкнуться й більшої частини території України⁴⁶.

31 червня 1902 р., достроково припинивши, за вимогою тодішнього голови МВС Російської імперії В.К. фон Плеве, відпочинок на водах в Ельстері (Німеччина), П.А.Столипін прибув у Гродно на посаду виконуючого обов'язки губернатора⁴⁷. Попри підпорядкування віленському генерал-губернаторові він, як новий начальник краю, відразу почав реалізацію цілої низки заходів, спрямованих на стабілізацію внутрішнього життя. Так, уже на початку липня 1902 р. влада ліквідувала місцевий Польський клуб, на засіданнях якого домінували відверто революційні настрої. Тоді ж за наполяганням П.А.Столипіна у самому адміністративному центрі губернії було відкрито єврейське двокласне народне училище та жіночу школу особливого типу, де окрім загальних предметів слухачкам викладалися малювання, креслення і рукоділля. Крім того, у повітах за його ж ініціативи розпочалася своєрідна сільськогосподарська реформа локального типу, що включала у себе розселення селян на хутори, ліквідацію через-смужжя, запровадження практики обробітку полів штучними добривами, використання на них вдосконаленої агрономічної техніки, багатопільних сівозмін,

⁴³ Стольшин П.А. Биохроника. – С.11–13.

⁴⁴ Кабытнов П.С. П.А.Стольшин: последний реформатор Российской империи. – С.58–61; Сидорович Г.П. Пётр Аркадьевич Стольшин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.33–78.

⁴⁵ Стольшин П.А. Биохроника. – С.14–30.

⁴⁶ Зеньковский А.В. Правда о Стольшине. – Нью-Йорк, 1956. – С.16; Кабытнов П.С. П.А.Стольшин: последний реформатор Российской империи. – С.60–65, 209.

⁴⁷ Изгоев А. П.А.Стольшин: Очерк жизни и деятельности. – С.7, 14–19; Кабытнов П.С. П.А.Стольшин: последний реформатор Российской империи. – С.67, 116, 129–134, 209.

меліорації, стимуляцію кооперативного руху серед землеробів, відкриття курсів практичної освіти тощо⁴⁸. Така політика губерньського очільника викликала зіткнення його з гродненською аристократією, котра вустами князя Святополка-Четвертинського заявила про те, що, мовляв, «нам потрібна робоча сила людини, потрібна фізична праця й здатність до неї, а не освіта. Освіта ж повинна бути доступною лише забезпеченим класам, а не масі». Відповідь губернатора була рішучою, твердою й безкомпромісною: «Боятися грамоти та освіти, боятися світла не можна. Народна освіта, вірно і розумно налагоджена, ніколи не призведе до анархії!»⁴⁹. Перебування у Гродно дало П.А.Столипіну можливість реалізувати свої аграрні плани (що через 6–7 років почнуть запроваджуватися в тому числі й у Подільській, Волинській, Київській, Чернігівській, Харківській, Полтавській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях) та спостерігати за їх суспільними наслідками в межах поки що однієї з областей самодержавної Росії. Крім того, наслідуючи традицію переважання імперських засад над вузьконаціональними, він учився приборкувати революційні настрої, представниками яких би народів вони не ініціювалися, а також давати відсіч адептам місцевих еліт у тих випадках, коли вони підносили власні майново-кланові, егоїстичні інтереси над загальносуспільними.

Упродовж 1904–1906 рр. П.А.Столипін потрапляє в Поволжя, куди його переводять за наказом того ж таки В.К. фон Плеве⁵⁰, котрий, до речі, саме з даної нагоди висловився наскільки жорстко, настільки й справедливо: «Мене, Петре Аркадійовичу, Ваші особисті та сімейні обставини не цікавлять і не обходять, і вони не можуть бути взяті до уваги. Я вважаю Вас належною кандидатурою для такої важкої губернії, як Саратовська, та чекаю від Вас будь-яких ділових міркувань, а не виважування сімейних інтересів»⁵¹.

Та попри окремі непорозуміння зі своїм безпосереднім керівництвом у Санкт-Петербурзі, П.А.Столипін і тут працював, що називається, не покладаючи рук. Маючи за взірєць розташований поблизу села Столипіно на річці Алаї родичів «дослідницький хутір», він намагався зробити настільки ж ефективним сільське господарство всієї Саратовської губернії, досягти становища, за якого прості аграрії були б не лише орендарями угідь в общини, а їх повноцінними власниками⁵². Дбаючи про поліпшення життя місцевих селян та охоплення їх обов'язковими щепленнями, П.А.Столипін водночас рішуче протидіяв місцевим чорносотенцям, котрі, як у випадку, що трапився в одному з сіл Балашовського повіту, намагалися вбити тамтешніх лікарів-земців⁵³. Приборкуючи революційний тероризм регіонального масштабу, що після 9 січня

⁴⁸ *Черепица В.Н.* П.А.Столыпин – гродненский губернатор // Православный вестник. – 1998. – №2/3; *Бородин А. П.* Столыпин: реформы во имя России. – Москва, 2004. – С.19; *Сидорович Г.П.* Пётр Аркадьевич Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.33–78.

⁴⁹ *Черепица В.Н.* П.А.Столыпин – гродненский губернатор; Столыпин П.А. Биохроника. – С.31–43.

⁵⁰ *Изгоев А. П.* А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.19–25; *Зеньковский А.В.* Правда о Столыпине. – С.17–18; *Кобытнов П.С.* П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.134–156.

⁵¹ *Степанов С.А.* Загадки убийства Столыпина. – Москва, 1995. – С.19; *Кобытнов П.С.* П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.116–117.

⁵² *Сидорович Г.П.* Пётр Аркадьевич Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.237.

⁵³ Там же. – С.79–149.

1905 р. набув масового, невмотивованого характеру (так звана «Малинівська різанина», у ході якої загинуло 42 особи; убивство в будинку самого Столипіна есеркою Баценко його друга, генерала Сахарова, та ще сотні аналогічних випадків лише по Саратовщині), Петро Аркадійович, навіть переживши чотири замаху на себе, продовжував чітко виконувати належні за посадою службові обов'язки⁵⁴.

У розпал весни 1906 р. імператор Микола II особистим листом викликав П.А.Столипіна до столиці й, не звертаючи уваги на його незгоду та побоювання, 26 квітня призначив Петра Аркадійовича міністром внутрішніх справ в уряді І.Л.Горемікіна⁵⁵. Коли ж на початку липня того ж таки року країну вразила політична криза й було розпущено першу Державну думу, П.А.Столипін, залишаючись очільником МВС, став ще й головою Ради міністрів (8 липня 1906 – 5 вересня 1911 рр.)⁵⁶, отримавши, нарешті, можливість провадити ті свої реформи, які задумувалися й були частково здійснені в Ковно, Гродно та Саратові, на просторах усїєї Російської імперії⁵⁷.

Першою важливою зміною, до якої вдався П.А.Столипін, уже перебуваючи при владі, стало часткове переформатування «свого» уряду. Зокрема, у результаті цих кроків Петра Аркадійовича портфелі втратили такі знані «реакціонери», як головноуправляючий землеустроєм та землеробством таємний радник О.С.Стишинський (який із липня 1906 р. регулярно отримував листи з попередженнями, що в нього кинуть бомбу; такі ж погрози лунали на адресу його дочки, причому, від неї вимагали, щоб вона «не жила зі своїм батьком») й обер-прокурор Святійшого Синоду князь О.Ширинський-Шихматов⁵⁸. Водночас до активної співпраці почали залучатися конституційні демократи й члени «Союзу 17 жовтня» (октябристи), зокрема колишній прокурор Сумського окружного суду й товариш прокурора Харківського суду, доктор карного права Харківського імператорського університету, «маленький, біленький та зленький до будь-якого порушення законів» О.Ф.Коні (1840–1927 рр.), управляючий київським «Товариством братів Терещенків» Д.М.Шипов (1851–1920 рр.), активний діяч у справі допомоги переселенцям у Сибір і на Далекий Схід князь Г.Є.Львов (1861–1925 рр.)⁵⁹. За ініціативи П.А.Столипіна значно активізувалася робота й у створеній ще 1904 р. Раді у справах місцевого господарства, на засіданнях якої представники земств та міст у тісній співпраці з чиновниками центральної адміністрації розробляли законопроекти, що їх уряд мав намір виносити на обговорення депутатів законодавчого корпусу (в тому числі й стосовно благоустрою Харківської, Катеринославської та інших губерній Східної Наддніпрянщини)⁶⁰.

⁵⁴ *Солженицын А.И.* Собрание сочинений в тридцати томах. – Москва, 2006. – Т.7: Красное колесо. Повествование в отмеренных сроках. – Кн.2. – С.142–224; *Казарезов В.В.* П.А.Столыпин: история и современность. – Новосибирск, 1991. – С.127; Столыпин П.А. Биохроника. – С.43–143.

⁵⁵ *Изгоев А.* П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.25–33; *Кабытнов П.С.* П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.118–119, 158–165.

⁵⁶ *Иванов Р.Н.* Кровь Столыпина. – Москва, 1994. – С.21–22.

⁵⁷ Див.: *Тюкавкин В.Г.* Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – Москва, 2001. – С.158–160.

⁵⁸ Три последних самодержца: Дневник А.В.Богданович. – Москва; Ленинград, 1924. – С.387–388.

⁵⁹ *Высоцкий С.А.* Кони. – Москва, 1988. – С.40–65, 66–88; *Иоффе Г.З.* Русский либерал: Премьер-министр Временного правительства – князь Львов // Наука и жизнь. – 2006. – №4.

⁶⁰ *Кабытнов П.С.* П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.196–197.

Замислювався П.А.Столипін і над необхідністю проведення кардинальних змін у державному апараті. Наприклад, у травні 1911 р. професор А.В.Зеньковський під диктовку прем'єра занотував його проект перетворення державного управління Росії, що передбачав докорінну реорганізацію всіх відомств; створення у країні міністерств охорони здоров'я, дослідження, використання та експлуатації природних багатств, сповідань, соціального забезпечення, праці тощо⁶¹. Для України ця реформа могла бути корисною, адже планувалося започаткувати роботу центральних органів щодо врегулювання національних відносин та проблем місцевого самоврядування⁶².

Не забарився П.А.Столипін і з внесенням певних змін у виборчу систему. Так, саме завдяки його наполяганням було вжито заходів для збільшення представництва в Думі, з одного боку, землевласників та заможних містян, а з іншого, – російського населення; зміцнено думські позиції представників «центру» – октябристів, що, за задумом ініціатора перетворень, мало полегшити ухвалення потрібних йому законопроектів; посилено вплив «фаворитів» прем'єра, – нечисельної фракції Всеросійського національного союзу⁶³. Утім, для політиків регіонального спрямування всі ці заходи особливо негативних наслідків, як видається, не мали, оскільки, скажімо, до тих же «українських фракцій» I та II Дум входило, відповідно, 44 й 47 депутатів, а в III Думі, де такої групи формально й зовсім не існувало, 37 свідомих українців ініціювали законопроект про надання рівноправності українській мові⁶⁴.

Саме П.А.Столипіну довелося вирішувати також питання, пов'язані з пристосуванням військового судочинства до нагальних потреб часу. Ще до призначення Петра Аркадійовича на вищі посади, 13 грудня 1905 р., з огляду на помітну активізацію революційного терору, уряд розглянув питання про створення військово-польових судів. Коли ж 13 серпня 1906 р. на пероні залізничної станції Новий Петергоф есерка З.В.Коноплянникова чотирма пострілами у спину на очах доньки й дружини вбила 50-річного генерала Г.О.Міна розлючений Микола II наказав ухвалити «винятковий закон, аж поки спокій в державі остаточно не відновиться»⁶⁵. Знаючи, наскільки імператор не любив змінювати власних рішень, а також спираючись на тверду, безкомпромісну позицію у цьому питанні військового прокурора Росії – начальника Головного військово-судового управління генерал-лейтенанта В.П.Павлова (1851–1906 рр.), уряд П.А.Столипіна вже 19 серпня «як засіб виняткової охорони державного ладу» ухвалив закон про військово-польові суди («Положення Ради міністрів від

⁶¹ *Зеньковский А.В.* Правда о Столыпине. – С.73–113, 139–140.

⁶² Там же. – С.74–81.

⁶³ *Изгоев А.* П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.56–58, 87, 89–94; *Красильников Н.* П.А.Столыпин и его деятельность в Первой, Второй и Третьей Государственной думе. – Санкт-Петербург, 1912. – С.33; *Зеньковский А.В.* Правда о Столыпине. – С.32; *Санькова С.М.* Русская партия в России: Образование и деятельность Всероссийского национального союза (1908–1917). – Орёл, 2006. – С.317; Государственная дума в России: Сб. док. и мат. – Москва, 1957. – С.273; Выборы в I–IV Государственные думы Российской империи: Воспоминания современников: Мат. и док. – Москва, 2008. – С.606–640, 718–725; *Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г.* Історія України: Навч. посіб. – С.605–607.

⁶⁴ *Бондаренко Д., Крестовская Н.* Украинский вопрос в Государственной думе (1906–1917 гг.) // Россия – XXI век. – 2001. – №6. – С.92–117.

⁶⁵ *Ершов Б.* Зинаида Коноплянникова – русская шахидка // Караван+Я (Тверь). – 2006. – 15 марта.

19.08.1906 р. про військово-польові суди»), у відповідності до якого у 82 (із 87) губерній європейської Росії, переведених на военний стан або режим посиленої охорони, тимчасово запроваджувалися особливі юридичні установи з бойових офіцерів, до компетенції яких переходили інциденти, пов'язані зі збройним опором представникам влади при затриманні, виявлення зброї при обшуках на місцях демонстрацій та несанкціоноване володіння нею, убивства, розбій, пограбування, напади на військовослужбовців, поліцейських, жандармів та інших посадових осіб⁶⁶. Передача винних до таких судів відбувалася протягом доби після скоєння злочину, розгляд справи мав тривати не більше 48 годин (при цьому підсудний позбавлявся можливості користуватися послугами адвокатів й посилатися на показання свідків), а на здійснення вироку відводилося (здебільшого це була страта на шибениці) не більше двох діб⁶⁷.

У відповідності до нового закону й керуючись словами прем'єра про те, що зараз потрібно «менше заарештовувати й більше стріляти», керівники регіонів, що перейшли на стан посиленої чи то надзвичайної охорони, розпочали справжнісіньку війну з бандитизмом. Так, якщо в 1905 р. на підлеглих їм територіях, котрі становили 75% загальної площі імперії, у тюрмах утримувалося 85 тис. осіб, то в 1909 р. – уже 170 тис. У 1906–1911 рр. за вироками військово-польових судів було страчено до 6 тис. чол. (із 26 281 адепта революції, що потрапили за ґрати), а 66 тис. вирушили на каторгу. Беручи до уваги різке зростання загальної кількості арештантів влада, окрім уже існуючих місць ізоляції, додатково обладнала Орловський каторжний централ та Шліссельбурзьку в'язницю⁶⁸. Уважаючи за необхідне публічно обстоювати такі методи протистояння анархії й терору, П.А.Столипін у своїй промові перед депутатами Думи 13 березня 1907 р. заявив: «Держава може, держава зобов'язана, якщо вона перебуває в небезпеці, ухвалювати найсуворіші, виняткові закони, щоб уберегти себе від розпаду. Трапляються, панове, моменти у житті держави, коли державна необхідність стоїть вище права й коли доводиться обирати між цілісністю теорії та цілісністю держави»⁶⁹.

Якщо ж говорити про вплив цього елемента заходів П.А.Столипіна на тодішню підросійську Україну, то, слід відзначити, що тут він мав неабиякий резонанс. Так, саме завдяки старанням прем'єра у стані посиленої охорони тривалий час перебували Катеринославська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Чернігівська та Херсонська губернії, а також міста Київ, Катеринослав, Кременчук, Суми, Феодосія, Ялта, Херсон, Керч, Павлоград, Новомосковськ, Олександрівськ, Єлизаветград, Бахмут, Маріуполь та Слов'яносербськ із повітами, де заборонялися будь-які збори, не дозволялося збиратися декільком особам на приватних квартирах тощо⁷⁰. Крім того, у межах Південно-Західного

⁶⁶ Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.42.

⁶⁷ Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.44–45, 48–49; Сидорович Г.П. П.А.Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.177–277.

⁶⁸ Сидорович Г.П. П.А.Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.177–277; Логинов В. Столыпинские итоги // Новая жизнь. – 2002. – №10.

⁶⁹ Столыпин П.А. Программа реформ: Док. и мат.: В 2 т. – Т.1. – Москва, 2003. – С.75.

⁷⁰ Див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3: 1881–1913 гг. – Т.XXVIII: 1907 г. – Санкт-Петербург, 1907. – №28754–29943; Т.XXVIII: 1908 г. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1907. – №29944–31329.

краю, Мало- та Новоросії вже з осені 1906 р. запроваджувалися військово-польові суди, центрами яких, за розпорядженням міністра юстиції, були Лук'янівська – у Київському судовому окрузі, Одеська, Харківська та Полтавська в'язниці – кожна в одноименому судовому окрузі, де й розпочалися прискорені процеси над революційними терористами⁷¹. Це дозволило врешті-решт приборкати численні селянські виступи (яких, скажімо, лише у 1907 р. відбулося 510), упоратися з 504 робітничими страйками, в яких брало участь близько 80 тис. осіб (свідчення 1907–1910 рр.), а також солдатськими заколотами в Києві, Харкові, Одесі, Полтаві, Херсоні⁷². При цьому було страчено: у Бахмуті – 13, у Липовці Київської губернії – 6, Луганську – 2, Одесі – 13, Катеринославі та губернії – 73, Єлизаветграді – 2, Києві – 2, у Таврійській губернії – 7 (у тому числі у Севастополі – 3 й Феодосії – 1) засуджених⁷³.

У центрі уваги П.А.Столипіна завжди були й національні питання. Зокрема, він виступав проти широкої автономії Великого князівства Фінляндського, яке мало конституцію, чотиристановий сейм, власну грошову одиницю тощо. П.А.Столипін намагався уніфікувати державний устрій цієї території відповідно до положень Повного зібрання законів Російської імперії. Маючи цілісну програму відповідних змін, він чотири рази виступав із промовами стосовно Фінляндії, доводячи, що відсутність координації в діях місцевих та загальноросійських властей, непідконтрольність багатьох установ у Гельсінґфорсі центральній адміністрації шкодить іміджу країни на міжнародній арені. Прем'єр-міністр виступав також за ревізію тих положень затвердженого Миколою II 7 (20) липня 1906 р. нового Сеймового статуту, де йшлося про створення у Фінляндії однопалатного парламенту. Саме П.А.Столипін у 1908 р. домігся того, щоби всі так звані «фінські справи», чий хід, на його думку, порушував імперські інтереси у цілому, розглядалися на Раді міністрів. 17 червня 1910 р. імператор затвердив нормативний акт столипінського уряду з красномовною назвою «Про порядок видання законів і постанов загальнодержавного значення, що стосуються Фінляндії», який посилював роль на території князівства представників самодержавної влади, значно скорочував повноваження місцевих урядовців, виводячи з їх безпосередньої компетенції проведення в регіоні мобілізаційних заходів, контроль над програмами викладання в гімназіях та університеті, питання мови, преси, митних тарифів, організації й проведення різноманітних зборів тощо⁷⁴. У 1910 р. парламент Фінляндії взагалі було розпущено, а його голову, П.Е.Свінгувуда, запроторено у Сибір. «Фінські проблеми» були перенесені П.А.Столипіним і на історичну Україну: так, уже лежачи на смертному одрі в Києві, він, перед тим, як перейти в інший світ, прошепотів: «Головне... щоб Фінляндія...», маючи на увазі, певне, необхідність і надалі утримувати той суворий північний край у зоні впливу романовського режиму⁷⁵.

⁷¹ Гернет М.Н. История царской тюрьмы: В 5 т. – Т.4. – Москва, 1962. – С.132.

⁷² Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. История України: Навч. посіб. – С.604.

⁷³ Гернет М.Н. История царской тюрьмы. – Т.4. – С.132.

⁷⁴ Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.123; Кабытнов П.С. П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.181.

⁷⁵ Три последних самодержца: Дневник А.В.Богданович. – С.439–440; Сидоровнин Г.П. Пётр Аркадьевич Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.412–437; Вихавайнен Т. Сталин ja финны = Stalin ja suomalaiset. – Санкт-Петербург, 2000. – С.6.

У руслі саме цих заходів слід розглядати й репресивну політику уряду П.А.Столипіна щодо тогочасного українського національного руху, котру можна узагальнити основними положеннями:

1) «Українофільство» кваліфікувалося як «австрійська інтрига», що загрожує національній безпеці Російської імперії.

2) Заборонялося введено ще 1905 р. викладання українською мовою у школах, скасовувався циркуляр міністра народної освіти від 1906 р., за яким учителям дозволялося «використовувати малоросійську мову для роз'яснення того, що учні не розуміють», обмежувалися розмови вчителів з учнями українською мовою навіть у позаурочний час, не дозволялося співати українських пісень, декламувати українські вірші, виконувати українські мелодії на музичних інструментах.

3) Закрилися Київська, Одеська, Чернігівська, Полтавська, Ніжинська та інші регіональні «Просвіти».

4) Обмежувався продаж українських книжок та передплата газет національною мовою.

5) Заохочувалася діяльність так званих «богданівців», тобто прихильників курсу Богдана Хмельницького на об'єднання Росії й України.

6) Набував чинності циркуляр від 20 січня 1910 р. про заборону реєструвати будь-які інородницькі («инородческие») товариства та клуби, в окремі інструкції пояснювалося, що це обмеження стосується перш за все українських організацій.

7) Заборонялося вживання у пресі слів «Україна» та «український народ» тощо.

Коментуючи всі ці кроки, П.А.Столипін в одній із промов у Державній думі 1911 р. говорив: «Історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішньому часі прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних національно-територіальних засадах»⁷⁶.

Чільне місце приділялося єврейській проблемі. Не будучи антисемітом⁷⁷, П.А.Столипін уже наприкінці 1906 р. виступав за надання юдеям рівних прав з іншими підданими імперії, причому тільки незгода Миколи II перешкодила цій ініціативі стати повноцінним юридичним документом⁷⁸. Починаючи з другої половини 1907 р. й до кінця столипінського прем'єрства у країні не відбулося жодного єврейського погрому. У 1909 р. набув чинності закон, у відповідності до якого порівняно, скажімо, з 1889 р. значно підвищувалися кількісні та процентні норми для студентів-євреїв при вступі їх у середні та вищі навчальні заклади

⁷⁶ Див.: Думский сборник: I Государственная дума первого созыва (27 апреля – 8 июля 1906 г.). – Санкт-Петербург, 1906. – С.123; *Грушевский М.* О зрелости и незрелости // Украинский вестник. – 1906. – №4. – С.203; Государственная дума: Второй созыв: Стенографические отчеты: 1907 г.: Сессия вторая. – Санкт-Петербург, 1907. – С.112, 146, 485, 1508; *Матушевский Ф.* Українська громада в другій Державній думі // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Кн.VII. – С.97–98; Государственная дума: Третий созыв: Стенографические отчеты: 1907–1908 гг.: Сессия первая. – Санкт-Петербург, 1908. – Ч.I. – С.136, 246; *Дорошенко В.* Українство в Росії. (Новіші часи). – Відень, 1917. – С.83–84; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – К., 1993. – Т.2: Від середини XVII ст. до 1923 р. – С.430.

⁷⁷ *Черепица В.Н.* П.А.Столыпин – гродненский губернатор.

⁷⁸ *Сидоровнин Г.П.* Пётр Аркадьевич Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.177–277, 679–682.

країни, а набір до шкіл здійснювався тепер фактично не за рівнем знань, а у відповідності до національної належності вступників. П.А.Столипін використав весь свій вплив на імператора, щоб не допустити участі представників державної влади у розповсюдженні так званих «Протоколів сіонських мудреців». Лише після 1910 р. російське законодавство почало дещо обмежувати громадянські права тих, хто народився в юдействі⁷⁹.

Звісна річ, подібні кроки уряду мали певний вплив й на становище регіонального єврейства. Попри те, що у ході столипінської аграрної реформи в окремих місцевостях підросійської України (де проживало майже 2 млн євреїв з 5-мільйонної їх кількості по всій країні та проходила так звана смуга осілості) представників даного етносу іноді позбавляли прав володіти землею й навіть подекуди зовсім витіснили з сіл, їх економічні позиції в місцевих торгівлі, ґендлярстві та промисловості залишалися стабільно міцними. Намагаючись відволікти єврейську молодь від участі в революційних виступах, П.А.Столипін, не вірячи в ритуальні жертвоприношення, віддав наказ керівництву Київського охоронного відділення «зібрати детальні свідчення у справі про вбивство хлопчика Ющинського» (так звана «справа Бейліса», що фактично розпочалася 20 березня 1911 р. – О.М.), повідомивши йому про причини цього злочину й винних у ньому. А менш, ніж за тиждень до своєї смерті він брав участь у зустрічі імператора Миколи II з представниками провінційного раєвнату (Київ, 30 серпня 1911 р.), у ході якої юдейські старійшини піднесли самодержцеві в дар сувої дорогоцінної Тори⁸⁰. Крім того, на 1920-й рік П.А.Столипін запланував повне вирішення «польської проблеми», що полягало у відділенні від Російської імперії Привіслінського краю та створенні на його теренах незалежної польської держави⁸¹.

Однак головною складовою всієї діяльності П.А.Столипіна була аграрна реформа, спрямована на те, щоби зруйнувати існуючу ще з епохи середньовіччя селянську общину («мир») та передати оброблювані угіддя в довічну власність тим, хто на них працює. Саме з цією метою урядовим розпорядженням від 4 березня 1906 р. започатковувалося створення у центрі й на місцях землевпорядних комісій, що мали стати провідниками нових підходів до вирішення поставлених завдань. Водночас у Санкт-Петербурзі постав державний комітет у земельних справах, який відігравав роль координаційного центру⁸². 9 листопада 1906 р. набув чинності указ «Про доповнення деяких постанов чинного закону, що стосуються селянського землеволодіння й землекористування», у відповідності до якого:

по-перше, у тих селах, де протягом тривалого періоду не було загальних переділів, общинний порядок землеволодіння вважався ліквідованим і селяни переходили до подвірного землекористування;

⁷⁹ Див., напр.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3: 1912 г. – Санкт-Петербург, 1915. – Т.XXXII, отд.1. – №38267.

⁸⁰ Гейфман А. Размах террора // Революционный террор в России 1894–1917. – Москва, 1997. – С.32; Черепица В.Н. П.А.Столыпин – гродненский губернатор; Фёдоров Б.Г. Столыпин как историческая личность // Лебедь: Альманах. – 2005. – 2 октября; Сидоровнин Г.П. П.А.Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.177–277.

⁸¹ Рыбас С.Ю., Тараканова Л.В. Жизнь и смерть Петра Столыпина. – Москва, 1991. – С.122.

⁸² Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.74–80.

по-друге, кожен домогосподар, який володів землею на основі общинного права, міг у будь-який час вимагати закріплення за собою у приватну власність належної йому частини землі;

по-третє, домогосподар мав право вимагати виділення відрубів або хутора, тобто зведення всіх окремих наділів в одне місце («відруб») і перенесення туди садиби («хутора»), що забезпечувало створення незалежних від общини міцних селянських господарств;

по-четверте, обмежувався принцип сімейної власності: відтепер власниками землі, закріпленої за двором, ставали одноосібно «домогосподарі», тобто глави сімей, а не двір загалом, як було раніше⁸³.

У травні 1906 р., за розпорядженням МВС Російської імперії, розпочалося законодавче врегулювання питань концентрації надільних земель в одних руках. 12 серпня 1906 р. Селянський банк ініціював продаж селянам частини удільних земель на досить вигідних для сільськогосподарського виробника умовах, визначивши терміни погашення взятих для цього позичок у 13, 10, 28, 41 і 55,5 років⁸⁴. 15 жовтня 1908 р. було прийнято Тимчасові правила про виділення надільної землі, причому рекомендувалося братися до межування селянських господарств, якщо з общини виходило не менше 1/5 її членів. Розвиваючи вказану тенденцію, закон від 14 червня 1910 р. передбачав додаткові заходи для прискорення виходу селян з общини; одноосібниками ж займалися в останню чергу. Циркуляром П.А.Столипіна від 3 вересня 1910 р. губернаторам наказувалося стежити за точним виконанням клопотань аграріїв щодо закріплення наділів в особисту власність, а Положення від 29 травня 1911 р. встановлювало порядок, у відповідності до якого в разі проведення заходів із ліквідації черезсмузжя всередині общини її члени й надалі вважалися власниками землі, навіть якщо вони про це й не просили. Основним провідником реформи стало Головне управління землеробства й землеустрою, чий кадровий склад зріс від 200 (1907 р.) до 6 тис. (1914 р.) межових чиновників, а загальні витрати впродовж 1907–1913 рр. становили 664,6 млн руб.

Узагальнимо позитивні наслідки столипінських перетворень у цілому по країні: 1) з общини вийшло понад 3084 тис. дворів, або 32,5% загальної їх кількості; 2) майже 6 млн домогосподарств (з наявних 13,5 млн) надіслали у відповідні інстанції клопотання про закріплення належних їм земель у приватну власність; 3) на колишніх надільних землях постало до 3 млн самостійних господарів, причому половина з них вийшла на індивідуальні хутори й відрубів; 4) селяни отримали від держави у вигляді позик понад 1 млрд 40 млн руб., з яких 46,6 млн пішло на придбання сільськогосподарських знаряддь та машин (дані на 1911–1914 рр.)⁸⁵. Серед негативних моментів відзначимо: 1) повне розорення поміщицьких господарств, що призвело до того, що на 1916 р. селяни засівали вже 89,3% угідь імперії та володіли 94% поголів'я худоби; 2) наростання

⁸³ Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України: Навч. посіб. – С.609. Див. також: Зеньковский А.В. Правда о Столыпине. – С.273–284; Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – Москва, 1980. – С.115–119, 192–214; Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – С.190.

⁸⁴ Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.51.

⁸⁵ Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: В 6 т. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1911. – С.247.

тенденцій безладу в землекористуванні, оскільки задля виділення навіть одного домогосподаря можна було вимагати регулярного переділу всіх земель в общині (що ускладнювало, приміром, проведення посівних кампаній); 3) труднощі в облаштуванні «нових» індивідуалів, адже за 1908–1912 рр. в 36 губерніях 28,2% вихідців з общини продали свої землі, а 20% селян закріпили їх за собою лише для того, щоби зберегти зайві наділи необробленими; 4) складнощі у землеустрої, оскільки тих, хто виділив землю в одне місце, було менше, ніж тих, хто вийшов з общини. У багатьох місцях хуторська форма вочевидь не прижилася, оскільки на старих і нових хуторян припадало лише 2% селянських дворів, їх господарі часто залишалися жити у селі, майже 180 тис. хуторян і відрубників на надільних землях повністю або частково продали свої ділянки, а в багатьох щойно створених ділянкових господарствах почалися сімейні розподіли, які відновлювали хронічне черезсмузжя⁸⁶.

Історичні особливості суто українського землеволодіння й землекористування, у відповідності до яких, скажімо, у 1865 р. 96,5% селянських господарств Правобережжя, 82% Полтавської й 68% Чернігівської губерній були приватними та передавалися їх володарями у спадок, зумовили те, що Східна Наддніпрянина стала тим регіоном Російської імперії, де земельні перетворення П.А.Столипіна реалізувалися чи не найкраще⁸⁷. Уже на 1907 р. тут було створено 138 повітових землевпорядних комісій, кожна з яких очолювали губернатори або губерньські предводителі дворянства. Обробивши 1 450 223 заяви майже тримільйонної маси колишніх общинників краю, органи влади сприяли створенню 434 736 одноосібних господарств. При цьому кількість угідь нового типу з посівною площею 9–15 десятин зросла з 19 030 у 1889 до 22 970 одиниць у 1916 рр., площею у 25–50 десятин – із 1819 до 3000, а площею 50 і більше десятин – з 298 до 660 (тобто, в останньому випадку приріст становив 121%; дані на 1907–1911 рр.). Протягом 1906–1913 рр. в Україні було створено 226 тис. хуторів, площа яких сягала 3 817 838 десятин. У 1907–1915 рр. на Правобережжі з общини вийшло 48% селян, на Півдні – 42%, на Лівобережжі – 16,5%, і ці показники були значно вищими, ніж в інших місцевостях європейської Росії, де з общини загалом виділилося 24% селянських господарств, а переселилося на хутори всього лише 10,3% господарів. Правом виходу з громади скористалися, в основному, дві категорії селян: бідняки та заможні, причому питома вага перших була переважаючою. Кількість же проданих та куплених земель розподілялася приблизно однаково: на 100 селян-продавців припадало 96,6 селян-покупців. Після 1910 р. в індивідуальну власність «розобщиненого» селянства перейшло в такий спосіб від 48% до 51,7% земель на Поділлі, Волині та Київщині, від 34,2% до 42% – у Степовій та від 13,8% до 16,5% – Лівобережній

⁸⁶ Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України: Навч. посіб. – С.607–611. Див. також: Батури́нський Д.А. Аграрна́я політика́ царського́ правитель́ства і Крестья́нський земле́льний банк. – Москва, 1925; Карпов Н. Аграрная политика Столыпина. – Ленинград, 1925; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. – Москва, 1963; Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина: Учеб. пособие. – Москва, 1973; Аврех А.Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России; Аграрная реформа П.А.Столыпина в документах и публикациях конца XIX – начала XX в. – Москва, 1993; Токавкин В.Г. Великоорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа.

⁸⁷ Див.: Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – С.180–182.

Україні. Загальна земельна площа хуторів і відрубів на 1 січня 1916 р. була найбільшою в Таврійській (374 тис. десятин), Катеринославській (642 тис. десятин), Волинській (626 тис. десятин), Херсонській (614 тис. десятин) і Подільській (103 тис. десятин) губерніях⁸⁸.

Завдяки цим трансформаціям значно ефективніше почав працювати сільськогосподарський сектор регіональної економіки. Так, з 1910 до 1913 рр. посівна площа в українських губерніях зросла на 900 тис. десятин. У 1913 р. тут було досягнуто найбільшого валового збору зернових – 1200 млн пудів. Як і скрізь по імперії, місцеві селянські господарства засівали вже 16,3 млн десятин землі, тоді як поміщицькі – тільки 3,7 млн. Активізувався кооперативний рух, причому якщо на початку реформ уряд через Державний банк посилено стимулював створення й розвиток даного типу осередків, то вже після 1909–1910 рр., нагромадивши певні фінансові резерви, вони не просто почали існувати цілком автономно, але й сприяли розвитку на селі виробничих та збутових товариств (артільних молочних заводів, маслобійних артілей дофабричного типу, асоційованих, споживчих крамниць тощо). Селянам надавалася широкомасштабна економічна допомога, створювалися агропромислові служби, організовувалися навчальні курси з тваринництва, молочного господарства, упровадження прогресивних форм виробництва. Багато уваги приділялося також налагодженню системи професійної агрономічної освіти: зокрема, якщо в 1905 р. такі школи відвідувало всього 2 тис. осіб і ще 32 тис. були слухачами спеціалізованих сільськогосподарських читань, то в 1912 р. дані показники склали, відповідно, 58 тис. і 1 млн 046 тис. осіб⁸⁹.

З аграрними перетвореннями П.А.Столипіна було тісно пов'язано й новаторські заходи в переселенській політиці уряду. Уже в березні 1906 р. побачила світ інструкція «Про порядок застосування закону від 6 червня 1904 р.», що не лише заохочувала селян до переселення, але й створювала для цього всі необхідні умови у вигляді кредитів, різного виду пільг для користування переселенцями залізничним транспортом, збільшення земельного фонду для них у Сибіру, Туркестані, на Далекому Сході. 31 березня 1908 р., виступаючи на одному із засідань Державної думи, прем'єр-міністр, використовуючи літературні алегорії та порівняння, закликав депутатів усіляко сприяти економічному розвитку Приамур'я як шляхом виділення коштів на будівництво залізниці, так і створенням умов для переїзду туди на постійне проживання вихідців із центральних губерній⁹⁰. Наслідками цих зусиль було те, що, попри різного типу зловживання й негаразди, лише у Сибіру 3 млн нових переселенців освоїли до 3,4 млн десятин раніше незайманих земель й сприяли прогресу тамтешнього тваринництва, а у

⁸⁸ Див.: *Погребинський О.* Столипінська реформа на Україні; *Лось Ф.Є.* Україна в роки столипінської реакції; *Столипінська аграрна реформа: історіографія проблеми* // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту: Економічні та гуманітарні науки. – 1997. – №6. – С.117–120.

⁸⁹ *Майстренко В.С.* Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1997; *Власюк І.М.* Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Житомир, 2000; *Бочаров В.В.* Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906–1916 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001; *Ігнатова Л.Р.* Аграрна реформа П.А.Столипіна та її здійснення в Україні (1906–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2002; *Пріймак О.М.* Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2002.

⁹⁰ *Зеньковський А.В.* Правда о Столыпине. – С.35–37.

Середній Азії завдяки їх наполегливій праці посівні площі під зерновими культурами збільшилися на 62% (при нормі 6,2% на інших землях імперії)⁹¹.

В Україні, де завжди давався взнаки земельний голод, відтік частини працездатного населення у східні регіони держави був дієвим засобом поліпшення майнового становища багатьох сімей⁹². Саме тому попри всі труднощі, пов'язані зі зміною традиційних умов проживання, недостатнім рівнем матеріального забезпечення в дорозі й кліматичним дискомфортом, у період з 1906 по 1912 рр. звідси за Урал виїхало понад 1 млн осіб, котрі широкими смугами розселилися по всій території азійської Росії⁹³. Зокрема, в українській колонії на півночі Казахстану (так званий Сірий Клин) облаштувалося 150–170 тис. українців. У 1906–1916 рр. на Далекий Схід, у регіон, відомий під поетичною назвою Зеленого Клину, прибуло 259 522 особи, з яких 166 787 (або 64,27%) були українцями. 102 618 осіб осіло у Приморській області, причому 21,57% новоприбулих походили з Чернігівщини, 47 125 особа – з Подільської, Волинської та Київської губерній, 7202 – зі Степової України⁹⁴. У 1907–1908 рр. у далекому Харбіні виник Український клуб, а у Владивостоці, при тамтешньому Східному інституті, засновується Студентське товариство українців, при міському театрі ставиться опера М.М.Аркаса «Катерина», працюють культурні діячі (Ю.К.Глушко-Мова та ін.). У 1910 р. у місті Нікольськ-Уссурійський міщанин П.Хоменко, купець С.Ніжинецький, селянин Й.Переверзев-Розсуда, поштово-телеграфний чиновник З.Шевченко й телеграфіст І.Кривоніс подали військовому губернаторові офіційне прохання затвердити статут товариства «Просвіта», котре б сприяло «розвитку української культури, а головним чином, – просвіті українського народу його рідною мовою. Для досягнення цієї мети товариство має на увазі: а) видавати книжки, брошури, часописи, газети й інше українською мовою; б) відкривати свої читальні, бібліотеки, музеї, торгівлю книжками й ін.; в) улаштувати публічні лекції, читання, загальноосвітні курси, вистави, літературно-музичні вечори, концерти, виставки й ін.; г) засновувати стипендії, школи, притулки, ясла, бюро праці й т.ін., просвітні та благодійницькі установи; д) закладати конкурси та премії за кращі твори літератури й мистецтва»⁹⁵.

Плідний вплив на соціально-економічне життя мали також й інші суспільні перетворення П.А.Столипіна. Зокрема, реформа волосного управління, чії основні моменти було втілено в офіційних проектах 1906–1908 рр., а також у розробленому навесні 1911 р. новому «Положенні про управління повітом», декларувала відхід від станового принципу керівництва на низових ланках місцевого самоуправління, передбачала заміну повітового предводителя дворянства урядовим чиновником та опору на заможне, «міцне» селянство, що сформувалося в результаті аграрних перетворень уряду⁹⁶. Розпочата тоді ж реформа повітової

⁹¹ Див.: *Кара-Мурза С.* Столыпин – отец русской революции. – Москва, 2003. – С.82; *Тюкавкин В.Г.* Великоорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – С.249–256.

⁹² *Тюкавкин В.Г.* Великоорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – С.229–230.

⁹³ *Сидельников С.М.* Аграрная политика самодержавия в период империализма. – С.250–272.

⁹⁴ Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – Т.6. – С.256; *Сидельников С.М.* Аграрная политика самодержавия в период империализма. – С.216, 223; 228; *Макарук С.А.* Етнографія України: Навч. посіб. – Л., 2004.

⁹⁵ *Попок А.* Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході в ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С.54–68.

⁹⁶ Див.: *Столыпин П.А.* Программа реформ: Док. и мат. – Т.І. – С.252–308.

та губернської адміністрації мала на меті об'єднати всі гілки цивільної влади, організувати адміністративну юстицію, координувати співпрацю урядових інституцій із провінційними установами обліку та контролю⁹⁷. З іншого боку, у процесі реформування місцевого судочинства ліквідовувалися селянський волосний суд, судові функції земських начальників та відновлювався інститут обраних земством мирових суддів⁹⁸.

Частково реформувалася й гуманітарна сфера. Наприклад, перетворення в галузі шкільної освіти, будучи затвердженими законом від 3 травня 1908 р., вводили обов'язкове початкове безкоштовне навчання для дітей з 8 до 12 років. «Я бачу, – аргументуючи ці кроки, зазначав сам прем'єр, – розвал сучасної "старої" школи, я знаю російського революціонера, мрійника та неука, який думає швидко досягти вищої досконалості, замість довгого та важкого шляху виховання розуму й волі, одним стрибком, із бомбою в руках по відношенню до влади. І я думаю, я впевнений, що врятувати нашу молодь, урятувати Росію може тільки відповідна часові реформа школи, неблаганна, як сама логіка навколишнього життя!»⁹⁹. Із 1908 по 1914 рр. витрати держави на потреби народної освіти збільшилися втричі, було відкрито 50 тис. нових шкіл, із них понад 5 тис. – в Україні. Саме тоді постали Перше міське чотирикласне училище в Києві, Благодатівське двокласне училище в Маріупольському повіті на Катеринославщині, реальне училище в місті Бар, сільськогосподарська реміснична школа імені М.С.Іванініна у селі Чоботарка на Поділлі тощо¹⁰⁰. Реформа віровизнання скасувала низку обмежень, пов'язаних із мішаними шлюбами, становищем старообрядців (зокрема Чернігівської губернії) та православних (виключаючи юдеїв і поляків-католиків)¹⁰¹. Упроваджувалися окремі новації в культурному житті: так, 28 серпня 1911 р. було врочисто освячене приміщення нового Педагогічного музею імені цесаревича Олексія Миколайовича в Києві, ставилося питання про збільшення кількості місцевих театрів тощо¹⁰².

Чималий вплив на долю українських шахтарів, металургів, машинобудівників, цукро- та пивоварів, представників інших професій мала й реформа П.А.Столипін в робітничому питанні. У 1906–1907 рр. цією проблемою займалася Особлива нарада, на порядок денний якої було винесено 10 законопроектів, що включали у себе питання про страхування працюючих у разі хвороби, нещасних випадків та інвалідності, створення ощадних кас для робітників, правила найму їх на мануфактури, фабрики та заводи, тривалість робочого дня, заохочення підприємців до будівництва дешевих помешкань для працівників¹⁰³.

⁹⁷ Столыпін П.А. Програма реформ: Док. и мат. – Т.І. – С.325–352; Кабытнов П.С. П.А.Столыпін: последний реформатор Российской империи. – С.200.

⁹⁸ Столыпін П.А. «Нам нужна великая Россия...»: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906–1911. – С.154–217.

⁹⁹ Столыпін П.А. Мысли о России. – Москва, 2006. – С.122.

¹⁰⁰ Див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3: 1881–1913 гг. – Т.ХХVII: 1907 г. – №29262–29263, 28754–29943; Т.ХХVIII: 1908 г. – Ч.1. – №29944–31329, 30637, 30649.

¹⁰¹ Изгоев А. П.А.Столыпін: Очерк жизни и деятельности. – С.52; Столыпін П.А. «Нам нужна великая Россия...»: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906–1911. – С.53, 105, 107–139.

¹⁰² Столыпін П.А. Биохроника. – С.423.

¹⁰³ Див.: Столыпін П.А. «Нам нужна великая Россия...»: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906–1911. – С.78–99.

Не менш важливою була й земська реформа 1911 р.¹⁰⁴ Будучи зініційована П.А.Столипініним безпосередньо в рік своєї смерті, вона ледь не коштувала йому кар'єри й пройшла тільки завдяки активній підтримці Миколи II, який, розпустивши на три дні Державну думу, легітимізував цей захід свого прем'єра за допомогою 87-ї статті Повного зібрання законів Російської імперії, що давала імператорові право особисто ухвалювати юридичні акти в період, коли парламент не діяв¹⁰⁵.

Для українських губерній ці кроки П.А.Столипіна означали поширення на Правобережжя «Положення про губернські та повітові заклади» від 1864 р. й Земського положення від 1890 р., обмеження на території Київської, Волинської та Подільської губерній виборчих прав польського населення, зменшення майнового цензу при виборах, залучення до участі в них представників середньої й дрібної буржуазії, заможного селянства. Саме тоді тут постали повноцінні земства, до компетенції яких входило: «I. Завідування майном, капіталами та грошовими зборами земства. II. Улаштування й утримування будівель, інших споруд, шляхів сполучення, що належать земству та утримуються за його рахунок. III. Заходи забезпечення народного продовольства. IV. Завідування земськими лікарнями та благодійними закладами; опіка бідних, невиліковно та психічно хворих, а також убогих і калік; способи припинення злиденності; піклування про будівництво церков. V. Управління справами взаємного земського страхування майна. VI. Турбота про розвиток місцевої торгівлі та промисловості. VII. Участь, переважно в господарському відношенні й у межах, законом визначених, в опікуванні народною просвітою, народним здоров'ям та в'язницями. VIII. Сприяння запобіганню пошесті серед тварин, а також збереженню хлібних посівів та інших рослин. IX. Турбота про підготовку вчительських кадрів, організацію недільних шкіл, книговидавничої справи, створення бібліотек, про перехід до безоплатної освіти і безоплатного забезпечення учнів навчальними посібниками; відкриття для бідних учнів при навчальних закладах гуртожитків різних типів»¹⁰⁶. У Києві планувалося й проведення урочистостей, присвячених успішному завершенню новацій в тій сфері, де повноваження органів центральної влади перетиналися з проявами місцевої ініціативи¹⁰⁷.

¹⁰⁴ *Зеньковський А.В.* Правда о Столыпине. – С.285–302.

¹⁰⁵ *Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности.* – С.94–96, 100, 111–112; *Статистический ежегодник России: 1913 г.* – Санкт-Петербург, 1914. – С.60–63; *Полное собрание законов Российской империи.* – Собр.3. – Санкт-Петербург, 1914. – Т.XXXI. – Отд.1. – №34899; *Зеньковський А.В.* Правда о Столыпине. – С.62–72, 151–160, 167–175, 191–221; *Кокцов В.Н.* Из моего прошлого: Воспоминания 1903–1919 гг. – Кн.1 – Москва, 1992. – С.392–395; *Степанов С.А.* Политический портрет председателя Совета министров России Петра Аркадиевича Столыпина // *Вестник Российского университета дружбы народов.* – 2000. – №2. – С.88–100; *Кабитнов П.С.* П.А.Столыпин: последний реформатор Российской империи. – С.182–183; *Сидоровнин Г.П.* Пётр Аркадьевич Столыпин: Жизнь за Отечество: Жизнеописание (1862–1911). – С.487–491.

¹⁰⁶ *Лещенко М.Н., Сесак І.В.* Земські установи на Правобережній Україні (1904–1917 рр.) // *Український історичний журнал.* – 1986. – №5. – С.104–112; *Власюк І.М.* Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.); *Верховцева І.Г.* Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Ізмаїл, 2004; *Козинець І.* Економічний розвиток Волині на початку ХХ ст. // *Вісник Київського національного лінгвістичного університету: Серія «Історія, економіка, філософія».* – 2005. – №10.

¹⁰⁷ *Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности.* – С.102.

Думав П.А.Столипін також і про необхідність покращення роботи спецслужб. Зокрема, уже у другій половині 1906 р. було проведено певні зміни у складі палацової охорони (в тому числі в таврійській Лівадії) та органів, що відповідали за безпеку вищих посадових осіб¹⁰⁸. 1 січня 1907 р., у зв'язку з відкриттям нових станцій Київ-Товарна й Харків-Сортувальна, було збільшено штати Київського, Кременчуцького та Харківського жандармських управлінь на залізницях, до штату Севастопольської жандармської фортечної команди було додано 8 унтер-офіцерських посад¹⁰⁹. За глибоким переконанням П.А.Столипіна, давно на часі було реформування поліції, слід було розробити проект кардинальних нововведень у збройних силах, де солдати повинні були служити відтепер по 3 роки, переозброїти Чорноморський флот, подбати про створення системи транспортного сполучення в містах, активізувати міжміський телефонний зв'язок, розпочати будівництво шосейних доріг останнього покоління тощо¹¹⁰.

Якщо ж говорити про ставлення сучасників до реформ П.А.Столипіна, то слід зазначити, що, наприклад, більшість правих діячів їх критикувала¹¹¹. Так, уже саме призначення Петра Аркадійовича на посаду голови МВС Російської імперії викликало спротив із боку окремих впливових осіб¹¹². Ще більш скептично оцінювали вони прем'єрство майбутнього реформатора, називаючи його «шляхом лише зовнішньої твердості, насправді ж, – однією суцільною поступкою лібералізму»¹¹³. Більшість правих (окрім, хіба що, членів Союзу російського народу на чолі з М.Є.Марковим) рішуче виступала проти ліквідації селянської общини, загравання уряду «з персонами а-ля Гучков», схильності самого П.А.Столипіна до союзу з кадетами, введення громадянського рівноправ'я, постановки й методів вирішення так званого «єврейського питання», перетворень у сфері місцевого самоврядування¹¹⁴. Саме вони провалили проект про надання Сенату функцій адміністративного суду й контролю за діями високопосадовців, бойкотували новації у судовій системі, заперечували доцільність реформи віровизнання, вважаючи дані кроки такими, що руйнують підвалини самодержавства.

Помітну роль у цьому песимістичному «оркестрі» відігравали й вихідці з українських губерній Росії. Так, правий депутат Держдуми волинянин Микитюк відкрито заявляв про «недолугість» указу від 9 листопада 1906 р., який

¹⁰⁸ Тайна убийства Столыпина. – Москва, 2003. – С.10–12.

¹⁰⁹ Див.: Полное собрание законов Российской империи. – Собр.3: 1881–1913 гг. – Т.ХХVII: 1907 г. – Санкт-Петербург, 1907. – №28754–29943; *Кара-Мурза С.* Столыпин – отец русской революции. – С.84–86.

¹¹⁰ *Изгоев А.* П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.117–123; Три последних самодержца: Дневник А.В.Богданович. – С.389, 429.

¹¹¹ *Зеньковский А.В.* Правда о Столыпине. – С.223–233.

¹¹² Див.: Три последних самодержца: Дневник А.В.Богданович. – С.381, 384–389; Источник. – 1996. – №6.

¹¹³ *Еропкина А.* П.А.Столыпин и указ 9 ноября. – Санкт-Петербург, 1912. – С.14; Правые партии: Док. и мат.: В 2 т. – Т.1: 1905–1910. – Москва, 1998. – С.349–351.

¹¹⁴ Труды Третьего съезда уполномоченных объединённых дворянских обществ 32 губерний. – Санкт-Петербург, 1907. – С.13, 17, 20, 27, 129, 131; *Пасхалов К., Шаранов С.* Землеустройство или землерозорение? – Москва, 1909. – С.30; *Щечков Г.А.* О понижении размера земельного дворянского ценза. – Санкт-Петербург, 1909. – С.6–7; Три последних самодержца: Дневник А.В.Богданович. – С.464, 477; Из дневника Льва Тихомирова. 29 мая 1908 г. // Красный архив. – 1935. – №5 (72). – С.151; *Наумов А.Н.* Из уцелевших воспоминаний. – Кн.2. – Нью-Йорк, 1955. – С.133–134.

«служить задоволенню майнових потреб» суто заможних верств села¹¹⁵. Свою незгоду «з ліберальними методами проведення аграрних перетворень, що ініціювалися здебільшого лівою частиною думських фракцій», висловив 1 грудня 1908 р. обранець від Катеринославщини – консервативно налаштований селянин В.О.Образцов¹¹⁶. Проти руйнації общини («миру») рішуче виступав інший чорносотенний делегат, один з ідеологів правоконсервативної справи поміщик із Подільської губернії Балаклеєв, котрий стверджував, що цей, «здійснюваний поспіхом», захід не має нічого спільного з декларованою урядом турботою про поліпшення економічного становища місцевого селянства¹¹⁷. Особливе ж незадоволення правих кіл завжди викликали столипінські перетворення у суспільному житті Правобережної України, які вони називали не інакше, як «відходом від імперських принципів управління окраїнними територіями».

Ще рішучіше проти дій П.А.Столипіна виступали різноманітні ліві – від «миролюбця» й ідеолога теорії невчинення спротиву злу шляхом насильства, «еретика Л.М.Толстого»¹¹⁸ до більшовиків В.І.Леніна та Й.В.Сталіна¹¹⁹. Саме ліберали не бажали заснування інституту адміністративної юстиції, їх більшість у II, III и IV Думах так і не спромоглася обговорити столипінський законопроект стосовно «єврейського питання», оскільки для опозиційних партій вигіднішим виявилось його проігнорувати. Кадети негативно сприймали як соціальні цілі всіх реформ П.А.Столипіна, так і методи їх реалізації.

Саме з цих кіл походив і вислів «столипінська краватка», датою народження якого можна вважати 12 листопада 1907 р. У той день на засіданні Державної думи, коментуючи промову чорносотенця В.М.Пуришкевича, в якій оратор, захищаючи столипінські військово-польові суди, патетично звертався до зали: «А де вбивці-революціонери, чи всі вони запроторені у зашморги й отримали свої муравйовські комірці?» (натяк на генерала М.М.Муравйова (1796–1856 рр.), який жорстоко придушив польський національно-визвольний рух 1863 р. – *О.М.*), один із лівих депутатів – кадет Ф.І.Родичев, заявив: «У той час, як російська влада перебуває в боротьбі з ексцесами революції, тільки один засіб усі ми бачили, одну панацею, один паладіум у тому, що пан Пуришкевич називає муравйовським комірцем і що нащадки, можливо, назвуть столипінською краваткою»¹²⁰.

Проявом ліберально-демократичної критики тогочасних реформ слід уважати також вислів «столипінський вагон» – гострий, дотепний, але позбавлений конструктивізму. Річ у тому, що справжні столипінські вагони, котрі почали серійно випускатися з 1908–1910 рр. із метою доставки селян-переселенців у Сибір, являли собою звичайнісінькі «теплушки», частина яких була виділена в

¹¹⁵ Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – Москва, 1980. – С.123.

¹¹⁶ Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина: Учеб. пособие. – Москва, 1973. – С.256–260.

¹¹⁷ Изгоев А. П.А.Столыпин: Очерк жизни и деятельности. – С.113; Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – С.153.

¹¹⁸ Див.: Толстой Л.Н. Собрание сочинений в 22 т. – Т.19/20. – Москва, 1984. – С.502, 673; Кара-Мурза С. Столыпин – отец русской революции. – С.82.

¹¹⁹ Див.: Столыпинская реакция // История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. – Москва, 1938; Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т.20. – С.324–333; Либеральный консерватизм: история и современность: Мат. Всерос. научно-практ. конф. – Москва, 2001. – С.51; Аврех А. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России. – С.262–263.

¹²⁰ Государственная дума: Третий созыв: Стенографические отчёты. – Сессия первая. – Ч.1.

окреме приміщення для інвентаря та худоби¹²¹. Ці вагони не мали жодного стосунку до етапування людей на заслання, тим більше, що спеціальні транспортні засоби для цього (інші за внутрішнім устроєм) з'явилися вже за часів радянщини, коли виникла потреба даставки в ГУЛАГ мільйонів політичних в'язнів, сотні тисяч з яких були українцями¹²².

Маємо й окремі факти критики реформ П.А.Столипіна «знизу». Так, за даними 1906–1907 рр., жителі майже всіх волостей Черкаського повіту Київської губернії рішуче бойкотували вибори до місцевих землевпорядчих комісій, уважаючи їх для себе непотрібними й навіть шкідливими¹²³. Окремі українські аграрії були незадоволені тими засадами, на яких здійснювалися перетворення. «Із повагою просимо, – читаємо у відповідній телеграмі жителів села Собківка Уманського повіту на Київщині, звідки на 1 січня 1911 р. до Санкт-Петербурга надійшло загалом 67 скарг на передачу колишніх общинних земель у руки багатіїв та заїжджих осіб, – Державну раду і всіх панів міністрів не затверджувати законопроект про землеустрій, прийнятий Державною думою. Закон від 9 листопада погубить селянське землеволодіння. Селяни це бачать, відчувають, заявляють начальству, але воно не слухає, силою примушує підписувати угодовські договори; тих, хто не хоче, кидають за ґрати і тримають, поки вони не згодяться підписати. Тих, хто відмовляється, ув'язнюють і етапом висилають із губерній на 2 роки... Сльози, горе в кожному селі. Відчуваємо, відруби не збережуться, їх розпродадуть, хто зп'яна, хто через бідність, більшість у зв'язку з сімейними сварками. Скуповуватимуть селянську землю сільські куркулі та різноплемінні чужинці, залишиться селянство безземельним і безробітним, а це не приведе до добра. Рятуйте землеробів і разом з ними православну Русь, поки ще не пізно»¹²⁴. Аграрні виробники Волинської губернії висловлювали також своє незадоволення тим, що реформа веде до пауперизації села, оскільки указ від 9 листопада 1906 р. не передбачав наділення землею бідняків, а також тих, хто її зовсім позбавлений¹²⁵. Відомі й окремі скарги на тяжкі умови життя, з якими багатьом переселенцям довелося зіткнутися на сході імперії. «Від продажу, – писав саме з цього приводу один із переселенців-харків'ян, – з хати, ґрунтця тощо я виручив 350 руб. По чугунці їхати було дешево; та як прибув в Омськ, то треба було пароплавом їхати по річці, то тут уже біда. Мене з великим майном не взяли, хоч чекав я черги тижнів три, і довелося мені 700 верст їхати кіньми. А прибувши на місце я придбав сяку-таку хатину та пару коней і зосталося в мене грошей тільки 80 руб. Заробітків тут немає»¹²⁶.

¹²¹ Тюкавкин В.Г. Великоорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – С.240–249.

¹²² Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ. 1918–1956: Опыт художественного исследования: В 2 т. – Т.1. – Ч.2: Вечное движение. – Екатеринбург, 2006. – С.445.

¹²³ Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – С.274.

¹²⁴ Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина: Учеб. пособие. – С.138–141, 252–254, 264–265; Его же. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – С.277–278, 280; Тюкавкин В.Г. Великоорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – С.180–182.

¹²⁵ Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – С.123.

¹²⁶ Див.: Тюкавкин В.Г. Великоорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – С.260.

Багато місцевих селян були незадоволені виборами суддів діючими земствами, активно протестували проти виділення на хутори своїх односельців та намагалися повернути землю заможних селян в общину. Частина аграріїв сприйняла реформу як насилля, у зв'язку з чим поліція фіксувала численні скарги мешканців окремих сіл різних губерній України стосовно суті перетворень та методів їх проведення, звернення у пресу, прямі протести та заколоти.

***

Останні дні життя П.А.Столипіна були напряму пов'язані з Україною. Проти нього вже було скоєно до 18 замахів¹²⁷, фатальною, однак, виявилася рана, завдана прем'єрові терористом Дмитром Григоровичем (Мордко Гершкович) Богровим 1 вересня 1911 р. під час вистави в Київському оперному театрі¹²⁸. Пролежавши декілька днів у хірургічній клініці С.С.Маковського по вул. Мало-Володимирській, 33 під наглядом академіків Рейна, Регіна й професора Цейдлера, П.А.Столипін 5 вересня о 22-й годині 12 хвилин на 50-му році життя помер і був, згідно з власним заповітом, похований на території Києво-Печерської лаври¹²⁹.

Наш край був тією частиною тодішньої єдиної держави, чиї мешканці найповніше вшанували пам'ять П.А.Столипіна. Зокрема, уже за рік після загибелі прем'єра, 6 вересня 1912 р., у Києві, біля міської думи на Хрещатику, за рахунок коштів, зібраних як самими думцями, так і земством, П.А.Столипіну було відкрито пам'ятник роботи італійського скульптора Е.Ксіменеса, прикрашений написом: «Петрові Аркадійовичу Столипіну – російські люди» (на передній стороні п'єдесталу) та його відомим висловом: «Вам потрібні великі потрясіння – нам потрібна велика Росія». Знесений революціонерами, за одними даними, 26 лютого (спогади генерала П.М.Врангеля), а за іншими – 16 березня 1917 р. (на цьому місці у 1921 р. більшовики встановили монумент Карлові Марксу), він був одним із трьох пам'ятників, які з'явилися на теренах Російської імперії практично відразу після загибелі П.А.Столипіна¹³⁰.

Українська земля дала притулок Столипінінцям уже й після того, як пішов із життя сам Петро Аркадійович. Так, у 1912–1916 рр. його вдова постійно проживала в Києві. Після революції 1917 р. Столипіни мешкали в одному з українських маєтків чоловіка середньої дочки реформатора – Олени Петрівни – князя

¹²⁷ Див.: *Зеньковський А.В.* Правда о Столыпине. – С.23–24.

¹²⁸ До міста П.А.Столипін прибув ще 28 серпня й устиг побувати на відкритті пам'ятника імператорові Олександрові ІІ, прийняти декілька земських депутацій і групу місцевих селян, що стали хуторянами саме завдяки його аграрній реформі, запланував робочу поїздку в Уманський повіт для ознайомлення з ходом землевпорядних робіт (див.: *Столыпін П.А.* Біохроніка. – С.423–425).

¹²⁹ *Изгоев А.* П.А.Столыпін: Очерк жизни и деятельности. – С.103–105; *Зеньковський А.В.* Правда о Столыпине. – С.223–225, 233–238, 247–248; *Тайна убийства Столыпина.* – С.14–16; *Волковинський В.М., Ніконова І.В.* Революційний тероризм в Російській імперії та України. Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. – С.236–262; *Столыпін П.А.* Біохроніка. – С.426–428.

¹³⁰ *Кабитнов П.С.* П.А.Столыпін: последний реформатор Российской империи. – С.213–216; *Дружбинський В.* Скільки пам'ятнику стоять? // *Зеркало недели.* – 2006. – 2 мая.

Володимира Щербатова (вбитий у 1920 р.). Під час однієї з облав у 1920 р. чекісти до смерті забили її сестру, 23-річну Ольгу Петрівну Столипіну (яка померла на руках наймолодшої доньки покійного прем'єра – Олександри Петрівни Столипіної). Єдиний син подружжя Столипіних – Аркадій Петрович, залишився живим лише завдяки тому, що сховався в якомусь рівчаку. Саме з цієї садиби, рятуючись від більшовицького терору, уцілілі діти П.А.Століпіна назавжди покинули межі своєї Вітчизни¹³¹.

---

¹³¹ Рыбас С.Ю., Тараканова Л.В. Жизнь и смерть Петра Столыпина. – С.168–170.

The article highlights the influence of Stolypin reforms of 1906–1911th to the economic, political, social and cultural life of the Ukrainian provinces in the Russian Empire. Special attention is paid to the role of his ancestries in history of our country and to the importance of the Ukraine in the fate of his wife and children.

І.Г.ПЕРЕДЕРІЙ*

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
У БЕРЛІНІ ТА В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ
(до 130-річчя від дня народження)

У статті висвітлено історію співпраці В'ячеслава Липинського з Українським науковим інститутом у Берліні. Показано його роль в організаційному становленні інституції, досліджено перебіг наукової діяльності вченого в берлінський період, його зв'язки з діячами установи, а також окреслено початок формування наукової школи В.Липинського.

Однією з цікавих та актуальних сторінок наукового й політичного життя української міжвоєнної еміграції є історія заснування та діяльності Українського наукового інституту в Берліні (УНІ-Б), яка й досі привертає увагу українських та зарубіжних дослідників¹. Ця установа, як відомо, не була суто науковою. Заснований у 1926 р. з ініціативи та за активної участі гетьмана П.Скоропадського як філія Берлінського університету Фрідріха Вільгельма, за матеріальної й організаційної підтримки німецьких урядових кіл, інститут мав виконувати й певні політичні завдання. Фактично він репрезентував один з організаційних центрів українського гетьманського руху в еміграції, а тому, за влучним визначенням німецького дослідника К.Кумке, весь час балансував «між наукою та політикою»².

Недостатньо дослідженою сторінкою історії УНІ-Б залишається співробітництво з цією установою видатного українського вченого, ідеолога гетьманського руху В'ячеслава Казимировича Липинського (1882–1931 рр.), 130-річчя від дня народження якого минуло у квітні цього року. Більшість дослідників його життя, діяльності та творчості лише побіжно згадують цей факт. Інколи ж він і взагалі залишається поза увагою істориків. Так, наприклад, відома дослідниця по статі В.Липинського Т.Осташко у своїй розлогій статті, присвяченій 125-річчю з дня його народження, зовсім оминає берлінську добу³. В іншій своїй розвідці історик обмежується короткою згадкою про співпрацю вченого з УНІ-Б та його

* *Передерій Ірина Григоріївна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії Росії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
E-mail: iryna1006@yandex .ru*

¹ *Потульницький В., Сидорчук Т.* Гетьманська еміграція у міжвоєнній Німеччині і Український науковий інститут (1926–1945) // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р.: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 р. – К., 1998. – С.101–102; *Бурім Д.* Науково-організаційна діяльність Д.І.Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931 рр.) // Наукові записки: Збірник праць молодих учених та аспірантів. – К., 1997. – Т.2. – С.491–511; *Песчаній О.О.* Український науковий інститут в Берліні // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип. 5/6. – К., 2001. – С.152–162; *Кучер В.І.* З історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні та Українського вільного університету в Мюнхені // Історія науки і біографістика. – 2006. – №1 [Електронний ресурс]: <http://www.nbu.gov.ua/E-Journals/INB/2006-1/06kvinib.html> ; *Voigt G.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. – Jena, 1969. – S.118–156.

² *Kumke C.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbuecher fuer Geschichte Ostruropas (Berlin). – 1995. – №43. – S.220.

³ *Осташко Т.С.* В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби // Український історичний журнал. – 2007. – №2. – С.113–130.

науковим впливом на своїх учнів – Домета Олянчина й Василя Кучабського (щоправда, цю статтю присвячено політичній діяльності В.Липинського в еміграційний період)⁴. Так само побіжно згадає берлінську добу в житті теоретика українського монархізму й К.Галушко – автор монографії, присвяченої консервативним поглядам мислителя⁵.

Стисло про роботу В.Липинського на посаді очільника кафедри історії української державності в УНІ-Б пише у своїй праці В.Потульницький⁶. Однак він помилково зазначає, що той працював у Берліні «неповних два роки», тоді як насправді – менше року (із листопада 1926 до жовтня 1927 рр.). Також неточним є твердження, що саме під час роботи в Берліні йому вдалося видати окремою книжкою свої «Листи до братів-хліборобів»⁷, адже згадана праця побачила світ ще перед від'їздом В.Липинського до Німеччини. Зазначені огріхи монографії В.Потульницького зрозумілі з огляду на те, що видана вона була 1992 р., коли перед вітчизняними науковцями тільки-но відкривалися недоступні раніше джерела, зокрема й архівні.

Саме тому нашою метою стала спроба реконструкції цієї сторінки життя й діяльності видатного мислителя. Відповідно до мети ми поставили такі головні завдання: з'ясувати роль В.Липинського в організаційному становленні УНІ-Б, визначити його вплив на формування характеру інституту не лише як академічно-наукової, а й громадсько-політичної установи, дослідити перебіг наукової діяльності вченого в берлінський період, його зв'язки з діячами УНІ-Б після від'їзду з Берліна, а також окреслити процес формування наукової школи вченого.

Отже, із листопада 1926 до жовтня 1927 рр. життя В.Липинського було пов'язане з Берліном, куди він перебрався з Австрії, з міста Райхенау, де мешкав від початку своєї еміграції. Причиною переїзду стало заснування Українського наукового інституту, куди його було запрошено очолювати кафедру. УНІ-Б поряд з Українським вільним університетом, Українським високим педагогічним інститутом (Прага) та Українською господарською академією (Подебради) швидко став впливовою науковою установою української еміграції. Керувати інститутом запросили колишнього міністра Української Держави і близького друга В.Липинського – професора Д.Дорошенка, який обіймав цю посаду з моменту відкриття й до 1931 р. Його кандидатура певний час «конкурувала» з кандидатурою С.Томашівського, до якої спочатку схилився П.Скоропадський. Однак саме В.Липинський відстояв Д.Дорошенка, котрий багато зробив для організації УНІ-Б та в перші роки його діяльності⁸.

Ідея інституту визрівала протягом кількох років. У листі до В.Липинського ще від вересня 1924 р. Д.Дорошенко писав: «Скільки я зрозумів, ті, що

⁴ *Осташко Т.С.* В.Липинський – чільний діяч українського монархічного руху [Електронний ресурс]: <http://hetman-ua.org/history/lypynsky-diaych.html>

⁵ *Галушко К.Ю.* Консерватор на тлі доби: Вячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». – К., 2002. – С.78.

⁶ *Потульницький В.* Історія української політології. Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці. – К., 1992. – 232 с.

⁷ Там само. – С.38.

⁸ *Листи Д.Дорошенка до В.Липинського // В.Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: Серія «Архів».* – Т.6. – Філадельфія, 1973. – С.108–109.

погоджуються підтримувати інститут матеріально, хотіли б бачити в ньому філію чи секцію російського інституту»⁹. Ішлося про погляди німецьких урядових кіл на формат цієї установи, які вони висловлювали під час проведення підготовчої роботи з її заснування. В.Липинський відстоював категоричну позицію, що «на українську філію в російському інституті ми ніяк не можемо пристати», оскільки така поступка була б убивчою, адже «ніхто поважно не рахується з чиймись "філіями"». Він був переконаний, що це згубило б авторитет гетьманців як серед українців, так і в міжнародному середовищі. На його думку, необхідно було наполягати на заснуванні окремого українського інституту. Єдиною можливою поступкою у цій справі могла бути установа (приміром, Східний інститут), в якій російський та український відділи були б «абсолютно рівноправні й рівновартні»¹⁰.

Український науковий інститут мав виправдовувати свої назву та завдання, адже за критерій діяльності його співробітників передусім бралася науковість. УНІ-Б повинен був «служити розвитку та поглибленню дослідів над життям українського народу в його минулому і сучасному, а також допомагати нав'язанню духовних взаємин між українськими та західно-європейськими науковими кругами»¹¹. Офіційно інститут ставив собі за мету «знайомити чужі наукові кола – німецькі, англійські, французькі та ін. – з розвитком і досягненнями українських наукових дослідів, що ведуться як на українській землях, так і за кордоном»¹².

Засновникам та очільникам інституту треба було зважати і на згаданий аналогічний Російський науковий інститут. Відтак гостро постала кадрова проблема майбутньої установи. Д.Дорошенко часто обговорював її у листуванні з В.Липинським. Так, на думку першого, кандидати на посади викладачів УНІ-Б мали бути насамперед фаховими людьми, котрі б одночасно ставилися прихильно до гетьманського руху. Інакше, як писав він в одному з листів, «матимемо тільки двох кандидатів – Вас і мене»¹³. Однак В.Липинський не згоджувався з таким «академічним» підходом до кадрової проблеми. На його переконання, «академізм» не забезпечить конструктивного начала в діяльності інституту, що він пов'язував із поширенням та подальшою реалізацією гетьманської ідеї. «Мусимо робити всі зусилля, щоб зібрати людей нашої ідеї і згідних працювати в рядах нашої організації», – писав він Д.Дорошенкові¹⁴. Щоправда, В.Липинський розумів: провести цю ідею до кінця не вдасться. Тому слід прагнути провадити її в якнайширшій мірі. І давав пораду Д.Дорошенку: «При оцінці людей треба керуватись не тим, чи даний кандидат уже зовсім восприяв нашу ідею, а тим, чи він її хоче і може восприяти»¹⁵. Та все ж Д.Дорошенко мав

⁹ Там само. – С.103.

¹⁰ Листи В.Липинського до Д.Дорошенка // В.Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів»: Листування / Ред. Я.Пеленський, Р.Залуцький, Х.Пеленська та ін. – Т.1 (А–Ж). – К., 2003. – С.611–612.

¹¹ Український науковий інститут в Берліні // Тризуб. – 1926. – №50. – 24 жовтня. – С.23 // Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ). – Ф.15. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.108.

¹² Центральний державний історичний архів України, м.Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф.360. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.2–3.

¹³ Листи Д.Дорошенка до В.Липинського. – С.209.

¹⁴ Листи В.Липинського до Д.Дорошенка. – С.618.

¹⁵ Там само.

виходити з існуючих реалій. Він розумів, що академічний критерій неможливо повністю відкинути при доборі наукових кадрів інституту. До того ж зважав на загальний брак відповідних наукових сил в еміграції. Ще в лютому 1926 р. він повідомляв В.Липинському, що О.Лотоцького, І.Огієнка та В.Заїкіна, яких він перед цим бачив реальними претендентами на заміщення посад завідувачів кафедр в УНІ-Б, запросили викладати до Варшавського університету¹⁶.

У листах Д.Дорошенко обговорював із В.Липинським не лише характер майбутнього інституту, його кадрове забезпечення, а й організаційні проблеми функціонування установи, зокрема її статут. Так, у листі від 3 листопада 1924 р. він надіслав В.Липинському проект розробленого ним самим документа. Однак адресат був твердо переконаний, що «ніякі писані статuti не в стані замінити суті всякого поважного громадського діла: ідейності, взаємної вірності і навіть дози героїзму»¹⁷. Крім того, В.Липинський пропонував Д.Дорошенкові по відкритті інституту провести складення присяги його дійсними членами гетьманові П.Скоропадському¹⁸. Отже, він розглядав майбутню інституцію насамперед як установу громадсько-політичного, а вже потім – академічно-наукового значення.

Спочатку передбачалася співпраця В.Липинського з УНІ-Б як «іногороднього» його співробітника, що є повноправним членом колегії інституту¹⁹. При цьому історик мав посісти одну з кафедр. Д.Дорошенко пропонував утворити кілька кафедр з обсягу української минувшини, зокрема історії Правобережної України (завідувач – В.Липинський) та Лівобережної й Слобідської України (завідувач – Д.Дорошенко). Або й узагалі, першу з пропонованих поділити на дві: кафедри давньої історії Правобережної України (під керівництвом С.Томашівського) та історії Правобережної України від XVII ст. до сьогодення (керівник – В.Липинський). Обґрунтовуючи цю думку, Д.Дорошенко зауважував: «Історія України така важна для нас річ, що можемо створити й три катедри»²⁰.

Пізніше, навесні 1926 р., Д.Дорошенко вже обговорював із В.Липинським варіант очолення останнім кафедри історії державного устрою²¹. Із Берліна майже в той самий час В.Липинському пропонували посісти кафедру польсько-українських відносин, однак цієї пропозиції він не прийняв категорично. І взагалі на той час був переконаний, що для справи гетьманського руху йому краще було б залишатися осторонь інституту²². Мотивами, які стримували В.Липинського від участі в роботі УНІ-Б, крім того, були надзвичайно слабкий стан здоров'я, а також недостатнє знання ним німецької мови (що для вимогливого до себе вченого було серйозним контраргументом)²³, адже частину лекцій передбачалося виголошувати саме німецькою.

¹⁶ Листи Д.Дорошенка до В.Липинського. – С.204–205.

¹⁷ Там само. – С.109.

¹⁸ Там само. – С.237.

¹⁹ Там само. – С.107.

²⁰ Там само. – С.111.

²¹ Там само. – С.201.

²² Листи В.Липинського до Д.Дорошенка. – С.618.

²³ Листи В.Липинського до Вільгельма Гренера // В.Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: Серія «Архів»: Листування. – Т.1 (А–Ж). – С.432.

Однак гетьманський центр у Берліні остаточно вирішив, що наукова коле́гія інституту має складатися з чотирьох учених, причетних до гетьмансько-монархічного руху, – Д.Дорошенка, В.Липинського, В.Залозецького та І.Мірчука. Останні сумніви В.Липинського щодо переїзду Д.Дорошенка намагався розвіяти в листі від 27 червня 1926 р., зазначаючи: «Виходить, що будуть поки що чотири катедри, і одна з них пропонується Вам. З цього приводу можу тільки гаряче Вас прохати і благати, щоб Ви не відмовлялись, бо уявіть собі: з погляду однодумності кращої коле́гії як нас четверо: Ви, я, Мірч.[ук] і Зал.[озецький] – й вигадати не можна. Тільки в таких разі можна говорити, що коле́гія інституту, хоч і маленька, уявляє собою моноліт. Усякий інший, замість Вас, цю гармонію порушить»²⁴. Отже, ці аргументи таки переконали вченого переїхати до Берліна. Останнє слово тут було за гетьманом П.Скоропадським. Саме на його «категоричне бажання», щоб В.Липинський «од професури в Інституті не одмовлявся» останній урешті дав свою згоду²⁵.

Власне, гетьманові П.Скоропадському не так ішлося про керівництво В.Липинським кафедрою в УНІ-Б, як про присутність цього ідеолога Українського союзу хліборобів-державників (УСХД) у Берліні, адже консолідація всього гетьманського проводу в одному місці мала сприяти розвитку гетьмансько-монархічного руху в еміграції. Отже, заради цього він і зважився на переїзд. На посаду ж в УНІ-Б погодився лише тому, що не мав матеріальних засобів для життя в німецькій столиці. Ось як В.Липинський писав про це у листі до І.Кревецького 28 вересня 1926 р.: «Жити в Берліні на свої скромні засоби, які мені тут на селі вистачають, я не міг би. Тому мушу на бажання пана гетьмана взяти цю посаду в наук[овому] інституті, хоч не почуваю себе до неї в силах і хоч всіма силами старався я, щоб для політичної історії України був покликаний до Берліну хтось інший. І для легких моїх цей переїзд – це теж катастрофа. Але це ще найменше. Скажу Вам по щирості, мій давній, високоповажаний і дорогий друже, що почуваю себе вже так змученим безнадійним стуканням до глухої стіни, що перспектива сну мене зовсім не лякає»²⁶. Можна сказати, що В.Липинський фактично приносив себе у жертву заради головної мети – поширення ідеї класократичної гетьманської трудової монархії.

Передбачалося, що інститут буде не стільки українською високою школою, скільки такою собі невеличкою академією наук, де на членів покладался б насамперед обов'язок працювати за власним науковим фахом. На цьому аргументі Д.Дорошенко робив особливий наголос у листах до В.Липинського, котрий переживав, що слабкий стан здоров'я не дозволить йому систематично займатися викладацькою діяльністю²⁷. При цьому він підкреслював, що раз згодившись на працю в інституті, хотів би «виконувати свої обов'язки по змозі найкраще», а для цього мав знати про них усе заздалегідь²⁸. Директор майбутньої установи переконував вченого, що в Берліні той матиме найкращі можливості

²⁴ Листи Д.Дорошенка до В.Липинського. – С.228–229.

²⁵ Листи В.Липинського до Вільгельма Гренера. – С.432.

²⁶ Листи В.Липинського до І.Кревецького // В'ячеслав Липинський та його доба / Упор. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – Кн.2. – К., 2010. – С.268.

²⁷ Листи Д.Дорошенка до В.Липинського. – С.234.

²⁸ Листи В.Липинського до Д.Дорошенка. – С.623–624.

та умови для роботи як історика, а напрями досліджень визначатиме лише він сам. Д.Дорошенко, зокрема, писав: «Ви, як укр.[аїнський] історик, працюєте над синтезом філософії укр.[аїнської] історії, пишете Ваші "Листи": ось і є Ваша праця в інституті! Розуміється, час від часу Ви, коли схочете, можете прочитати щось з написаного, у формі доповіді на науковому засіданні ін-та, очевидно не перед аудиторією різних невігласів, а перед зібранням людей тямущих і компетентних – Ваших колег по ін-ту і запрошених гостей. Очевидна річ, з доповідями нема чого спішити, бо писати філософію історії – не блини пекти. Коли спокійно докінчите свою працю, тоді й ознайомите нас із нею»²⁹.

У зв'язку з переїздом до Німеччини В.Липинський мав прискорити роботу над завершенням головної своєї політологічної праці – «Листи до братів-хліборобів». Протягом серпня – жовтня 1926 р. він написав ґрунтовну, значну за обсягом передмову, пояснюючи це власним розумінням того, що завершити працю у тому вигляді, як це було задумано попередньо, навряд чи вдасться, тож волів забезпечити цілісність сприйняття вже готового тексту змістовною та вичерпною вступною частиною³⁰. Через це переїзд було відкладено до початку листопада.

Зміна місця проживання хворому на туберкульоз легень В.Липинському далася нелегко, адже в Райхенау, де він до того мешкав протягом семи років, йому, за власним твердженням, «удалось [...] налагодити умови відповідні для праці»³¹. Розуміючи всю небезпеку зміни кліматичних умов проживання, В.Липинський усе ж наважився на переїзд, сподіваючись досягнути головної мети – справжнього розвитку гетьмансько-монархічного руху. Про це він так писав у листі до Д.Антоновича: «Дійсно цей переїзд для мене дуже тяжкий, але не почуваю себе у праві відмовитись від своєї скромної участі в праці, яка може, дасть Бог, принесе якусь користь»³².

В.Липинський приїхав у Берлін саме в день урочистого відкриття УНІ-Б, яке відбулося 10 листопада 1926 р. У церемонії, крім представників німецької науки, міністерства освіти, ректора Берлінського університету Фрідріха Вільгельма, була присутня вся українська колонія столиці Німеччини, у тому числі колишній гетьман та українське студентство. Захід мав урочистий характер, виголошувалися промови, зачитувалися привітальні листи, телеграми та реферат (німецькою мовою) директора інституту Д.Дорошенка «Історія взаємин України і Німеччини від старих віків княжої доби по нинішній день»³³.

Наукова корпорація УНІ-Б, відповідно до статуту, складалася з членів звичайних (дійсних), які посідали одну з дослідницьких кафедр при інституті та вели в ньому постійну наукову роботу, а також членів надзвичайних, котрими могли бути не лише українські вчені, а й зарубіжні, які займалися проблемами українознавства або слов'янознавства взагалі³⁴. УНІ-Б мав представляти в Німеччині українську науку, слугувати розвитку та поглибленню відповідних досліджень. Діяльність інституту полягала насамперед у науковій праці його

²⁹ Листи Д.Дорошенка до В.Липинського. – С.235.

³⁰ Листи В.Липинського до Д.Дорошенка. – С.626.

³¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.269. – Оп.2. – Спр.13. – Арк.73 зв.

³² Там само. – Арк.73.

³³ Український науковий інститут в Берліні // Тризуб. – 1927. – Ч.7 (65). – С.12–15.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф.360. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.3–4.

членів, кожного – в обсязі його фаху; у читанні доповідей і рефератів на засіданнях наукової колегії, на які запрошувалися всі, хто цікавився роботою установи; у викладанні спеціальних лекцій і підготовці курсів німецькою мовою для ознайомлення наукових кіл та громадськості Німеччини зі станом досліджень українського життя в його сучасному й минулому; нарешті, у читанні курсів з українознавства для української студентської молоді, яка здобувала освіту у німецьких вищих навчальних закладах³⁵. Провід інституту намагався викликати зацікавлення українськими справами німецької інтелектуальної еліти, знайомити її з досягненнями українських учених. Завданням інституту було й опікування українською молоддю, що студіювала в Німеччині – у містах великих студентських колоній (Берлін, Мюнхен, Данциг) УНІ-Б налагодив і надавав їй матеріальну й академічну допомогу. В.Липинський від початку роботи інституту дуже сподівався, що «спільними силами удасться поставити як слід цю експозитуру української науки за кордоном»³⁶.

Першими дійсними членами інституту та його наукової колегії стали В.Липинський, професор І.Мірчук та доцент В.Залозецький³⁷. Першими надзвичайними членами УНІ-Б було обрано професорів: хіміка І.Горбачевського (Прага), мовознавця С.Смаль-Стоцького (Прага), історика української літератури, на той час ректора Українського вільного університету (Прага) О.Колесса, історика українського мистецтва Д.Антоновича (Прага), археолога В.Щербаківського (Прага), фахівця в галузі фінансового права О.Одарченка (Прага), історика літератури, відомого письменника та літературного критика Б.Лепкого (Краків), а також історика І.Крип'якевича (Львів) та ін. Усього наукова колегія УНІ-Б 10 грудня 1926 р. обрала 15 надзвичайних своїх членів³⁸.

Серед звичайних (або дійсних) членів інституту обирався постійний професор, який очолював певну кафедру й організовував наукову працю звичайних і надзвичайних її співробітників, добирав кандидатів на стипендії серед молодих українських дослідників. В інституті було створено чотири кафедри: української історії (завідувач – Д.Дорошенко), історії української державності (завідувач – В.Липинський), релігійних відносин (завідувач – І.Мірчук), історії матеріальної культури (завідувач – В.Залозецький)³⁹.

Наукова колегія УНІ-Б збиралася не рідше, ніж раз на тиждень, а за потреби й частіше. Особливий резонанс мали засідання, на яких слухалися наукові доповіді та реферати звичайних і надзвичайних членів інституту – на них запрошувалися студенти та науковці німецьких вищих навчальних закладів відповідного профілю. Вони відбувалися щоп'ятницю⁴⁰. При нагоді прочитати лекцію запрошувалися й ті вчені, котрі не належали до УНІ-Б. Наприклад, кілька разів тут виступав один із фундаторів течії російського євразійства, відомий географ, економіст і філософ П.Савицький, реферати якого було присвячено українській тематиці – «Українські пам'ятки» («Die ukrainischen

³⁵ Нова Зоря: орган Української християнської організації (Львів). – 1926. – 24 жовтня. – С.1.

³⁶ Листи В.Липинського до І.Кревецького // В'ячеслав Липинський та його доба: Кн.2. – С.271.

³⁷ Український науковий інститут в Берліні // Тризуб. – 1927. – Ч.7 (65). – С.12.

³⁸ Там само. – С.13.

³⁹ Український науковий інститут в Берліні // Там само. – 1926. – №50. – 24 жовтня. – С.23 // ЦДАЗУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.108.

⁴⁰ Листи Д.Дорошенка до В.Липинського. – С.323.

Baudenkmalen») та «Українське зодчество у середовищі мистецтв сусідніх країн» («Украинское зодчество в среде искусств соседних стран») ⁴¹. Тут слід зазначити, що евразійці уважно стежили за творчістю В.Липинського і навіть умістили у своєму друкованому органі (призначеному суто для внутрішнього користування) статтю, присвячену «Листам до братів-хліборобів» ⁴².

Безпосередньо П.Савицький встановив періодичні контакти з директором УНІ-Б Д.Дорошенком. Під час зустрічей обидва діячі обговорювали особливості ідеологій, сповідуваних евразійцями та гетьманцями, знаходячи досить багато точок дотику ⁴³, адже відомо, що теорія евразійства мала певну суголосність із концептуальними ідеологемами В.Липинського. Зокрема, П.Савицький убачав стрижень державного життя Росії в організації панівної еліти, утвореної на ідеократичних началах і наділеної певними конституційними правами ⁴⁴. Для В.Липинського ж українське державотворення могло бути успішним і тривким лише за умови утвердження класократії, яку він розумів як «законом обмежену і законом обмежуючу» конституційну монархію у формі спадкового гетьманату. Справжніми ж будівничими такого устрою він уважав національну аристократію, яку в Україні представляє хліборобський клас. Звідси стає зрозумілим, чому між гетьманцями та евразійцями виник взаємний інтерес. Утім, українські історики державницького напрямку добре усвідомлювали й суттєві відмінності власних наукових поглядів від евразійської теорії, убачаючи в останній своєрідну «еманацію передреволюційного російського великодержавництва й націоналізму», а тому постійно полемізували з її апологетами ⁴⁵. Факт наукової співпраці з представниками евразійської течії, на наш погляд, ще раз засвідчує, що УНІ-Б був не просто науковою установою, а виконував, як і передбачалося керівниками УСХД, ще й певні функції політичного характеру, пов'язані з розвитком концептуальних та організаційно-практичних питань гетьмансько-хліборобського руху в емігрантському середовищі.

Досить часто засідання наукової колегії УНІ-Б відбувалися в помешканні В.Липинського в Нойє-Фінкенкрус (західне передмістя Берліна), що зумовлювалося слабким станом його здоров'я ⁴⁶. На таких зборах наукові доповіді не читалися, натомість вирішувалися поточні питання діяльності інституту. Одне з подібних засідань відбулося на початку лютого 1927 р. До В.Липинського з'їхалися всі члени наукової колегії (І.Мірчук, Д.Дорошенко, В.Залозецький). Розглядалися питання вступу УНІ-Б до Українського академічного комітету (був заснований 1924 р. при Українському історико-філологічному товаристві у Празі з ініціативи О.Шульгина, мав сприяти співпраці українських вищих навчальних закладів та наукових товариств за кордоном), видання бюлетеню інституту, а також виборів нових надзвичайних членів ⁴⁷. Отже, незважаючи

⁴¹ Там само. – С.299.

⁴² Там само. – С.296.

⁴³ Там само. – С.403.

⁴⁴ Івахів О. Концепція евразійства та її відображення в теоретичній спадщині П.М.Савицького // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2007. – Вип.19. – С.32.

⁴⁵ Андреев В. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал. – 2007 – №4. – С.113.

⁴⁶ Листи Д.Дорошенка до В.Липинського. – С.247–248.

⁴⁷ Там само. – С.251.

на хворобу, В.Липинський брав активну участь у діяльності наукової колегії УНІ-Б завдяки відповідній організації її роботи, про що, певно, подбав директор установи – Д.Дорошенко.

Захворювання В.Липинського, котре ще до переїзду в Німеччину набуло загрозливої форми, у Берліні прогресувало дедалі більше. Гетьманська родина спеціально подбала про помешкання для вченого в передмісті, щоб забезпечити йому якнайкращі умови життя та праці. Однак місцевий клімат характеризувався високим рівнем вологості, що для вражених туберкульозом легенів В.Липинського було надзвичайно шкідливо. Через місяць після переїзду він писав у листі до І.Кревецького, що недуга робить його «повним інвалідом», але тут же додавав, що від наступного дня розпочинає приватні (у власному помешканні) семінарські заняття з кількома студентами⁴⁸.

Як згадував М.Базілевський, В.Липинського дуже пригнічували найменші публічні прояви співчуття до його стану здоров'я: «Тут страждала його гордість, він гнітуче переживав те, що хвороба переводила його в категорію меншевартної людини». У зв'язку з цим М.Базілевський наводив красномовний епізод, коли одного разу, чекаючи на приїзд В.Липинського до інституту на чийсь лекцію, комусь у голову прийшла «милосердна думка» занести його у кріслі до аудиторії (приміщення, відведені УНІ-Б, знаходилися на горішніх поверхах). М.Савур-Ципріянович, особистий секретар В.Липинського, який у той час працював завідуючим канцелярією інституту, прекрасно знав наслідки такого вчинку, але не встиг протидіяти йому. Відтак коли В.Липинський побачив студентів із кріслом, він розвернувся й поїхав додому⁴⁹.

Учений працював надзвичайно напружено, оскільки звик це робити завжди, і прагнув, щоб його хвороба ніяким чином не позначилася на діяльності очолюваної ним кафедри української державності, яка в результаті виявилася найактивнішою в науковому плані структурною одиницею УНІ-Б. Крім звичайних членів кафедри – В.Липинського, Д.Оляччина, її надзвичайними членами було обрано професорів С.Томашівського, який мешкав у Львові, і В.Старосольського, який на той час жив у Празі. Сам В.Липинський кілька разів провадив наукові виклади німецькою мовою, тематика яких визначилася у середині січня 1927 р. і відповідала профілю очолюваної ним кафедри⁵⁰. Так, серед наукових лекцій-довідей, виголошених ученим, була, зокрема, така: «Змагання України до незалежності»⁵¹.

Протягом року роботи в інституті В.Липинський підготував лекційний курс «Основи теорії форм держави та уряду» (це було й темою його науково-дослідницької роботи відповідно до затвердженої в УНІ-Б наукової програми), керував роботою семінару з питань історії боротьби України за державну самостійність⁵². Через стан здоров'я часто був змушений проводити консультації та семінарські заняття у себе вдома⁵³.

⁴⁸ Листи В.Липинського до І.Кревецького. – С.273.

⁴⁹ *Базілевський М.* Вячеслав Липинський (із циклу «На грані двох епох») // *Гришко В., Базілевський М., Ковалів П.* Вячеслав Липинський і його творчість. – Нью-Йорк, 1961. – С.53–54.

⁵⁰ Листи Д.Дорошенка до В.Липинського. – С.249.

⁵¹ Там само. – С.250.

⁵² Український науковий інститут в Берліні // *Тризуб.* – 1927. – Ч.7 (65). – С.14.

⁵³ *Базілевський М.* Вячеслав Липинський (із циклу «На грані двох епох»). – С.51.

Він сам та члени його кафедри читали лекції, присвячені різноманітним темам з обсягу політичних наук, зокрема: «Теорії форм держави та уряду», «Монархічні традиції на Україні» (В.Липинський), «До питання про форми держави», «Б.Кістяківський і його становище щодо російської соціологічної думки» (В.Старосольський), «З матеріалів про німецько-українські політичні стосунки» (Д.Оляничин), «Епохи української історії» (В.Кучабський)⁵⁴. За свідченням Я.Пеленського, у Берліні вчений підготував працю «Теорія правління» (В.Ісаїв подає іншу назву цього твору – «Теорія влади»), яку, на жаль, досі не вдалося віднайти⁵⁵.

Також у Берліні В.Липинський продовжив роботу над своєю монографією «Україна на переломі», яка, за його задумом, мала розростися до чотиритомного видання під назвою «Історичні студії та монографії». У тематичному аспекті тут мали домінувати проблеми становлення, функціонування та загибелі української козацької державності. Проте вчений планував приділити значну увагу і наскрізній темі національної еліти – від руської шляхти обох віросповідань до козацької старшини часів денационалізації⁵⁶. У листах берлінського періоду до І.Кревецького В.Липинський кілька разів згадував про це своє дослідження, а також просив адресата допомогти йому знайти для опрацювання реферат професора І.Крип'якевича «Держава Богдана Хмельницького», що був виголошений на Українському науковому з'їзді у Празі восени 1926 р.⁵⁷ На жаль, цей задум реалізувати так і не вдалося.

Від 1927 р. УНІ-Б видавав два періодичних збірники: «Mitteilungen des Ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin» («Вісти з УНІ-Б») та «Abhandlungen des Ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin» («Записки УНІ-Б»). Перший мав інформаційний характер, а другий – науковий, адже саме тут друкувалися розвідки вчених, котрі працювали в інституті. Перший випуск «Вістей» анонсували у червні 1927 р. Спочатку було заявлено 9 статей українською та німецькою мовами, серед яких і україномовна розвідка В.Липинського «До питання про Переяславську угоду з 1654 р.»⁵⁸, яка мала стати відповіддю на працю російського історика В.М'якотіна «Нариси соціальної історії України XVII–XVIII ст.» («Очерки социальной истории Украины XVII–XVIII в.»), що побачила світ 1925 р. у Празі, а також статтю на тему Переяславського договору 1654 р., опубліковану у журналі «Le Monde Slave» в 1926 р.

У своїх працях автор відстоював думку, що Переяславська угода була формою вассальної залежності України від Московської держави, а отже, ніяких державницьких устремлінь Б.Хмельницький не мав. В.Липинський, як відомо, дотримувався протилежної думки, уважаючи угоду 1654 р. тимчасовим військовим союзом між Московією та Україною, необхідним у тодішніх умовах для досягнення кінцевої мети – державної незалежності. Отже, свою статтю В.Липинський задумав не так із науковою, як політичною метою. Історіософська полеміка з

⁵⁴Тризуб. – 1927. – №30/31 (88/89). – 17 липня. – С.44//ЦДАЗУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.217 зв.

⁵⁵Потульницький В. Історія української політології. – С.38.

⁵⁶Масненко В. Роль В.Липинського у становленні державницького напрямку української історіографії // Молода нація. – 2002. – №2. – С.51.

⁵⁷Листи В.Липинського до І.Кревецького. – С.271–273.

⁵⁸Тризуб. – 1927. – №25 (83). – 12 червня. – С.30//ЦДАЗУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.138 зв.

В.М'якотіним повинна була служити подальшому обґрунтуванню і поширенню гетьмансько-монархічної ідеології, тому й вирішено було вмістити матеріал не у «Записках», а у «Вістях УНІ-Б». Однак урешті-решт перший випуск було видано вже після від'їзду вченого з Берліна, і без його статті. Проте Д.Дорошенко не втрачав надії, що студія таки побачить світ у другому випуску «Вістей», неодноразово порушував це питання у листах до В.Липинського й навіть притримував друк видання⁵⁹.

Однією з причин, через яку статтю так і не було надруковано, очевидно, стало різке погіршення самопочуття вченого взимку – навесні 1927 р. У листі до А.Жука від 21 квітня 1927 р. В.Липинський так описував стан свого здоров'я в той період: «Цілу цю зиму, дословно, як каже приказка, "день біжу, а три лежу"»⁶⁰. Але головним чинником, котрий вплинув на практичну відмову В.Липинського від полеміки, став конфлікт між ним та іншими представниками гетьманського центру, насамперед С.Шементом, що розпочався ще в Берліні. Як пояснював В.Липинський у листі до Д.Дорошенка від 17 травня 1928 р., за останні роки в нього з'явився сумнів щодо існування в українців «хотіння власної держави». А останнього удару завдав саме С.Шемент своїм небажанням підпорядковуватися раді присяжних – керівному органу УСХД. Про це В.Липинський писав: «Коли один з найкращих українських типів по стількох літах оказується на державницьку ідеологію і державницьку тактику абсолютно сліпий і глухий, значить, українці посідають якийсь вроджений дефект, якусь вроджену нездатність до власного державного життя. Значить, мали слухність Костомаров, Куліш, Антонович, Драгоманов, які державництво українське вважали утопією. Значить, має слухність і Мякотін, коли зве фантазією мою державницьку інтерпретацію планів козацької старшини»⁶¹. Отже, нерозуміння з боку партійних соратників відбивало у вченого бажання й до полеміки з представниками табору супротивників. Д.Дорошенко все ж наполягав не відкладати розпочату статтю «до шухляди», а завершити її, нехай і пізніше, обіцяючи надрукувати вже у «Записках УНІ-Б»⁶². Однак праця так і не побачила світ.

Як вже зазначалося, при УНІ-Б під керівництвом професорів готувалася до своєї майбутньої наукової кар'єри група стипендіатів. Для їх утримання інститут, німецькі міністерства і фінансисти виділяли відповідні кошти. До привілейованої категорії стипендіатів належали молоді люди, що вже мали закінчену вищу освіту й були здатні самостійно навчатися та займатися дослідницькою працею. На початку діяльності інституту таких було лише четверо, пізніше – дещо більше. Серед них: Д.Оляничин, К.Чехович, І.Лоський, М.Гнатишак, М.Базілевський, П.Вергун, В.Кучабський, Б.Крупницький, Р.Диминський. Друга категорія стипендіатів складалася з «обдарованих і старанних студентів української національності», які були зараховані до університетів

⁵⁹ Листи Д.Дорошенка до В.Липинського. – С.287, 289.

⁶⁰ Листи В.Липинського до А.Жука // В.Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії: Серія «Архів»: Листування. – Т.1 (А–Ж). – С.819.

⁶¹ Листи В.Липинського до Д.Дорошенка. – С.628.

⁶² Листи Д.Дорошенка до В.Липинського. – С.292.

Німеччини – у Берліні, Кілі, Кенігсберзі, Ляйпцигу, Геттінгені⁶³. На 1 січня 1927 р. таких нараховувалося сімнадцять⁶⁴.

Під керівництвом В.Липинського працювали стипендіати першої категорії (з закінченою вищою освітою). Одним із його учнів був Д.Оляничин, який у Прусському таємному державному архіві вивчав матеріали з вітчизняної історії, досліджував питання господарських зв'язків українських та німецьких земель у XVII ст., друкував праці, присвячені зовнішньоекономічним зв'язкам України з Бреслау, Ляйпцигом, Прибалтикою, Кримом⁶⁵. До речі, як стверджує Н.Полонська-Василенко, Д.Оляничин власне став істориком під впливом В.Липинського та С.Томашівського. Ще навчаючись у Берлінському університеті на філософському факультеті (педагогічний відділ), він розпочав архівознавчі студії і в перший же день роботи в архіві йому пощастило віднайти оригінали невідомих до того часу листів Богдана Хмельницького (1657 р.) та Івана Виговського (1658 р.) до бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма. Ці матеріали зацікавили В.Липинського й С.Томашівського і згодом були видрукувані з передмовою Д.Оляничина у кн. V «Хліборобської України» за 1924–1925 рр. Цей успіх молодого дослідника надихнув його на перехід до історичного відділу філософського факультету, визначивши майбутню наукову долю⁶⁶. Перед опублікуванням листів навесні 1925 р. Д.Оляничин зв'язався з В.Липинським, який дав кілька цінних порад та виправив деякі помилки молодого початківця⁶⁷.

Основані на сумлінному вивченні архівного матеріалу наукові розвідки Д.Оляничина є кращими зразками праць з історії торгівлі України⁶⁸. Кілька своїх досліджень він присвятив періоду повстання Б.Хмельницького. Перше з них – «Із матеріалів до українсько-німецьких політичних зносин другої половини XVII ст.» – готувалося під безпосереднім науковим керівництвом В.Липинського. Робота розпочалася взимку 1926–1927 рр., тобто саме під час перебування В.Липинського в Берліні. Д.Оляничин спеціально кілька разів їздив до свого наукового керівника в Нойе-Фінкенкрут для консультацій. Як він згадував, В.Липинський уважно читав рукопис, робив помітки, давав слушні поради («Так він мені передавав свій багатющий досвід історика»). Д.Оляничин зазначав, що найбільш цінними для нього виявилися такі рекомендації В.Липинського: історичні джерела подавати у своїх працях такими, як вони є; усі свої оригінальні праці друкувати не у чужій, а у рідній мові; дотримуватися

⁶³ Мірчук І. Зенон Кузеля в Берліні: Збірник на пошану Зенона Кузелі. – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. – С.64.

⁶⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.777. – Арк.85 зв.

⁶⁵ Український науковий інститут в Берліні // Тризуб. – 1927. – Ч.7 (65). – С.14.

⁶⁶ Полонська-Василенко Н. Пам'яті Домета Оляничина, 1891–1970 // Український історик. – 1970. – №4 (28). – С.84.

⁶⁷ Оляничин Д. З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 рр. Причинок до української історіографії // Наукові записки: Український вільний університет: Філософський факультет (Мюнхен). – 1965–1966. – Ч.8. – С.138–140.

⁶⁸ Див.: Оляничин Д. Торговельні зносини України з Бреславом у XVIII ст. // Наша культура (Варшава). – 1935. – Ч.8. – С.21–28; Його ж. Торговельні зносини України з Лейпцигом у XVIII ст. // Там само. – 1936. – Ч.10. – С.34–39; Його ж. До історії торгівлі з Балтикою, зокрема Стародуба з Кенігсбергом у XVII і на початку XVIII ст. // Записки НТШ. – Т.II. – Л., 1931. – С.12–13; Його ж. До історії торгівлі України з Кримом 1754–1758 рр. // Там само. – Т.III. – Л., 1932. – С.193.

виразності, логічної чіткості висловлювань. А ще досвідчений історик радив учневі бути дуже ретельним у дослідницькій роботі, не лінуватися кілька разів переписати працю, перш ніж її друкувати, щоб усунути всі можливі огріхи⁶⁹. Роботу над згаданою розвідкою Д.Оляничин завершив восени 1928 р. Про це він згадував у своєму листі до С.Томашівського від 30 листопада 1928 р., висловлюючи прохання вмістити студію у «Записках НТШ». До того часу, як відомо, В.Липинський уже виїхав із Берліна, однак, очевидно, Д.Оляничин продовжував радитися з ним щодо своїх наукових вправ листовно, оскільки С.Томашівському він прямо писав, що свою працю готував «під керівництвом нашого заслуженого історика В.К.Липинського»⁷⁰.

Деякі наступні розвідки молодого науковця з історії XVII ст. також готувалися «під наглядом» В.Липинського. Наприклад, рукопис праці «Участь німців у війні Польщі з козаками» Д.Оляничин надсилав для рецензування видатному історикові восени 1928 р.⁷¹ Автор підготував три її розділи: «Від Жовтих Вод», «Під Зборовом», «Під Берестечком», які В.Липинський схвалив, зазначивши у своєму листі: «Як в оперованні матеріалами, так і в стилі, значно вже простішому і тому більше ясному, видно у Вас значний поступ. Від щирого серця бажаю і далі йти в цьому напрямі та збагачувати нашу державницьку історичну науку»⁷². Перші два розділи цієї праці було опубліковано у львівському «Поступі». Що ж до третього, то Д.Оляничин виголосив його у вигляді наукової доповіді в УНІ-Б 25 січня 1929 р., яка мала назву «Бій під Берестечком по новим архівним джерелам»⁷³. При пересиланні цього розділу для друку до Львова його текст було вилучено польською цензурою, а відтак – втрачено. На жаль, Д.Оляничин не завершив цієї своєї праці (передбачався ще один розділ), котра, безперечно, збагатила б українську історіографію державницького напрямку.

Під орудою В.Липинського працювали також інші молоді науковці – І.Лоський, В.Кучабський, М.Базілевський. Останній розробляв науково-дослідницьку тему «Можливості організації хліборобського класу в українській консервативній державі». Пізніше він згадував про надзвичайний хист В.Липинського як наставника малодосвідчених своїх учнів: «Дбайлива увага Липинського, його короткі критичні зауваження і обширні поради, з чим треба докладніше ознайомитись, як треба підійти до тієї чи іншої проблеми, скеровували працю в одне русло, не дозволяли ще нездисциплінованій думці розбиватись на дрібні побічні проблеми»⁷⁴. Отже, не викликає сумніву той факт, що В.Липинський на час роботи в УНІ-Б був авторитетним українським ученим, що починав формувати власну наукову школу, адже під його науковий вплив потрапив цілий ряд дослідників (Д.Оляничин, М.Базілевський, В.Кучабський, І.Лоський), котрі вслід за В.Липинським представлятимуть саме державницький напрям української наукової думки.

⁶⁹ Оляничин Д. З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 рр. – С.143.

⁷⁰ ЦДАЛ України. – Ф.368. – Оп.1. – Спр.183. – Арк.5 зв.

⁷¹ Листи Д.Дорошенка до В.Липинського. – С.323.

⁷² Листи В.Липинського до Д.Оляничина // Наукові записки. – Ч.8. – С.144.

⁷³ Тризуб. – 1929. – №6 (162). – 3 лютого. – С.31 // ЦДАЗУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.125. – Арк.91.

⁷⁴ Базілевський М. Вячеслав Липинський (із циклу «На грані двох епох»). – С.55.

Уже після від'їзду В.Липинського з Берліна назад до Австрії при УНІ-Б організувалося Українське академічне товариство – науковий гурток молодих українських учених – докторів наук і студентів. Функціонувало воно з 1928 по 1931 рр., займаючись переважно вивченням політології, зокрема політичної історії України, а очолювали його учні В.Липинського – доктори наук В.Кучабський та Д.Оляничин. Основні завдання товариства визначалися статутом: допомагати своїм членам в організації наукових досліджень та конференцій, а кінцевою метою проголошувалася підготовка молоді до праці щодо вирішення завдань державного будівництва в Україні, зміцнення співробітництва між студентами та випускниками університетів Галичини і тими, що перебували в еміграції, з одного боку, та Українським науковим інститутом у Берліні – з іншого⁷⁵. До участі в роботі товариства запрошувалися молоді українські вчені та студенти, які навчалися в інституті або продовжували тут свої наукові студії. Перед тими, хто хотів бути членом товариства, ставилися високі вимоги. Це стосувалося передусім рівня політичної та професійної підготовки як необхідної умови активної участі у справах державного будівництва в Україні⁷⁶. Така вимогливість до підбору членів товариства суголосна з надзвичайною вимогливістю В.Липинського до представників гетьмансько-монархічного руху, від яких він вимагав «внутрішнього переродження, а не лише формального сприйняття гетьманської ідеї, формальної активності та формальної розбудови організації»⁷⁷.

На засіданнях товариства читалися наукові доповіді та реферати І.Лоського («До історії української політичної думки на Правобережжі в ХІХ ст.»), Д.Оляничина («Українство у світлі демократично-соціалістичної та гетьманської ідеології»), «Повстання Б.Хмельницького 1648 р.»), В.Кучабського («Західна Україна в боротьбі з Польщею і більшовизмом»), М.Демковича-Добрянського («Становлення нації»), О.Батя («Завдання української політики»), З.Пеленського («Українська політика»), П.Ісаєва («Ідеологія українського Пласту»)⁷⁸. Уже назви більшості згаданих доповідей свідчать про вплив на їх авторів історичних та політологічних студій В.Липинського. Зокрема, за свідченням архівних документів, 7 лютого 1929 р. Д.Оляничин виступав на засіданні товариства з рефератом «Поняття імперіалізму». Автор розвинув розуміння слова «імперіалізм» із погляду «модерних філософів та розгорнув перспективи імперіалістичної політики для України, посилаючись головню на цитати з "Листів до братів-хліборобів" В.Липинського»⁷⁹.

Академічне товариство підтримувало листовний зв'язок із В.Липинським, про що свідчить журнал його вхідної та вихідної документації. До речі, коли управа товариства на свята (Різдво, Великдень) розсилала привітання, ім'я В.Липинського незмінно стояло першим у списку, і лише після нього йшли решта діячів науки та політики, зокрема й П.Скоропадський⁸⁰. Це свідчить про надзвичайно високий авторитет, що його мав В.Липинський у колах

⁷⁵ ЦДАВО України – Ф.4158. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.1.

⁷⁶ Там само. – Арк.2.

⁷⁷ *Базілевський М.* Вячеслав Липинський (із циклу «На грані двох епох»). – С.44.

⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф.4158. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.1–3, 6, 14, 53; Тризуб. – 1928. – №50 (156). – 23 грудня. – С.45 // ЦДАЗУ. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.291.

⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф.4158. – Оп.4. – Спр.3. – Арк.53; Спр.8. – Арк.6.

⁸⁰ Там само. – Спр.9. – Арк.1–2.

української наукової та політичної еміграції. Сам же він у молодих науковцях убачав майбутніх будівничих української державності. В одному із привітань Академічного товариства з Новим 1929-м роком, надісланому навзаєм, В.Липинський сердечно дякував за «дорогі» для нього «поздоровлення» та щиро бажав товариству «розцвіту його праці», «щоб росла і кріпла в ньому українська ідея державна»⁸¹. Зв'язок із товариством визначний історик і теоретик підтримував практично до самої своєї смерті – останній його лист датовано 17 квітня 1931 р.⁸²

Після від'їзду В.Липинського з Берліна він ще певний час уважався дійсним членом УНІ-Б. Учений брав листовну участь у розгляді всіх питань, що винеслися на порядок денний наукової колегії та потребували голосування⁸³, одержував поштою необхідні йому для роботи книги⁸⁴. УНІ-Б надсилав ученому належну йому, як дійсному члену інституту, платню. Щоправда, 2 серпня 1929 р. на засіданні кураторії установи окремо розглядалося питання форми, в якій ця плата має надалі провадитися, адже, зрозуміло, що на цей час В.Липинський залишався співробітником майже формально⁸⁵. Певно, це питання постало тоді через фінансову скруту, в якій опинився інститут (справа ледве не закінчилася його закриттям). Урешті-решт усе владналося, однак, як свідчить епістолярій мислителя, у жовтні 1929 р. В.Липинський уже не вважався дійсним членом УНІ-Б і, відповідно, платня на його адресу вже не надходила⁸⁶.

Після від'їзду на вимогу лікарів В.Липинського з Берліна його захворювання все ж продовжувало швидко прогресувати і він уже до кінця життя не мав змоги брати активну участь у діяльності наукових установ та товариств. Утім, на той час його ім'я вже міцно ввійшло в науку як фундатора державницького напрямку в українській історіографії, видатного політолога та соціолога, що започаткував власну наукову школу.

Про надзвичайно високий міжнародний науковий авторитет В.Липинського свідчить, зокрема, той факт, що навесні 1930 р. він одержав листовне запрошення від редколегії німецького журналу «Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte» («Журнал східноєвропейської історії») бути його співробітником⁸⁷. Це видання виходило в Німеччині ще до початку Першої світової війни, однак потім було на певний час призупинене. На початку 1930 р. ініціативна група на чолі з відомим німецьким ученим, знавцем історії Східної Європи О.Гетчем відновила часопис⁸⁸. Отже, В.Липинського було запрошено до співпраці в ньому ще до його виходу. Причому, він виявився єдиним із провідних істориків УНІ-Б, кого запросили до співпраці письмово, а отже – офіційно. В.Липинський радився у цій справі з Д.Дорошенком⁸⁹. Однак регулярно журнал почав виходити лише з 1931 р., коли недуга В.Липинського, увійшовши в кульмінаційну фазу, унеможливила участь ученого у цьому виданні.

⁸¹ ЦДАГО України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.425. – Арк.28.

⁸² Там само. – Арк.145.

⁸³ Листи Д.Дорошенка до В.Липинського. – С.316, 331.

⁸⁴ Там само. – С.342.

⁸⁵ Там само. – С.346.

⁸⁶ Листи В.Липинського до І.Кревецького. – С.284.

⁸⁷ Листи Д.Дорошенка до В.Липинського. – С.375.

⁸⁸ Барвінська П. Формування образу Східної Європи у працях істориків Веймарської республіки // Історична панорама (Чернівці). – 2009. – Вип.9. – С.144.

⁸⁹ Листи Д.Дорошенка до В.Липинського. – С.393.

Як бачимо, у 1920-х рр. В.Липинський був не лише засновником та ідеологом консервативного монархічно-гетьманського руху, а й видатним представником української еміграційної науки. Причому особливо яскраво він проявив себе у цій царині саме у період роботи в Українському науковому інституті в Берліні, відігравши одну з провідних ролей у становленні інституції, визначенні її характеру як установи академічно-наукового та громадсько-політичного значення. Крім того, він зарекомендував себе не лише «кабінетним ученим», а й талановитим педагогом та науковим керівником, що почав формувати власну історичну та соціологічну школу державницького напрямку.

In the article history of collaboration of Viacheslav Lypyns'kyi with the Ukrainian scientific institute in Berlin is reflected. His role in the organizational becoming of institute is well-proven, investigational motion of scientific activity of scientist in a Berlin period, his connections with the figures of establishment, and also the process of forming of scientific school of V.Lypyns'kyi is outlined.

Г.Г.ЄФІМЕНКО*

КОМУНІЗМ vs. УКРАЇНСЬКЕ НАЦІЄТВОРЕННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1917–1938 рр.): СПРИЯННЯ, ПОБОРЮВАННЯ ЧИ ВИМУШЕНЕ ЗАМИРЕННЯ?

У статті аналізується проблема українського націєтворення в радянській Україні в міжвоєнний період. Автор наголошує на відмінності гасел і програмових засад Комуністичної партії від практичної діяльності її вождів та дає пояснення причин цього, відзначаючи модернізаційну складову політики Кремля як один із чинників успішності комунізму та вагомий фактор націєтворення. Особлива увага звертається на кардинальну зміну у ставленні більшовицького центру до України, уперше означену наприкінці 1920 р. На прикладі української діаспори РСФФР простежується ставлення Кремля до «українського питання» за умов, коли українці не становили титульну націю.

Останнім часом поширюється теза про те, що «Україну створили більшовики». Цьому сприяє недооцінка аналізу впливу комунізму на націєтворчий процес у радянській Україні. Поза увагою залишаються кардинальні зміни у ставленні комуністичного центру до «українського питання», що відбулися протягом 1920 р. Тим часом ці зміни, сприяючи перемозі більшовиків у громадянській війні, значною мірою зумовили зигзаги в національній політиці Кремля, які існували як у міжвоєнний період, так і пізніше.

Різні погляди на одну й ту ж подію – закономірне явище. Однак дискусії не мають змістовного характеру, якщо не домовитися про однаковий підхід до термінології. Тож перед тим, як приступити до аналізу проблеми, доцільно визначити основні поняття, що використовуватимуться у статті. Перше й ключове з них – *націєтворення*. Ми розглядаємо націю як модерне утворення, але таке, що має коріння в домодерній (аграрній) добі. Хронологічний період, який аналізується у цій статті, є найбільш насиченим етапом у націєтворенні. Слушним видається судження Е.Сміта: «Якщо нації модерні, принаймні як масові явища, легітимізовані націоналістичною ідеологією, вони великою мірою завдячують своєю теперішньою формою і характером етнічним узам, які існували до того, і які тягнуться від раніших етносів на відповідній території»¹. У цьому дослідженні увага зосереджується тільки на українському націєтворенні. Такий наголос – далеко не зайвий, оскільки дії компартійної влади в УСРР/УРСР міжвоєнного періоду дають підстави досліджувати вплив (чи спроби впливу) комунізму на націєтворення не лише українців, а й інших, менш чисельних етнічних спільнот республіки: молдаван, болгар, євреїв, поляків.

Друге поняття – *комунізм*. У «Маніфесті комуністичної партії» К.Маркс та Ф.Енгельс відзначали: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»². Ця ідея була засадничою і для більшовицького керівництва. На практиці вона проявилася у знищенні

* Єфіменко Геннадій Григорійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

¹ Сміт Е. Нації та націоналізм в глобальну епоху. – К., 2006. – С.85.

² Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест комуністичної партії // *Іх же*. Вибрані твори в 2 т. – Т.1. – К., 1955. – С.8.

приватних власників. Однак, як у відомій п'єсі Є.Шварца «Дракон», убити жорстокого Дракона не досить для того, щоби зробити людей вільними. У цьому разі йдеться про те, що знищення реального власника не означало знищення тієї приватної власності, якою він володів. Не означало воно й перетворення власності на колективну. Більш детально на проблему так і не здійсненого переходу до колективної власності звертає увагу С.Кульчицький³. Ми лише відзначимо, що ніким так і не було запропоновано механізму трансформації приватної власності в колективну. Тоді як лише панування колективної власності могло призвести до створення такого суспільства, яке (за визначенням К.Маркса) «зможе написати на своєму прапорі: "Кожний по здібностям, кожному по потребах"»⁴. При цьому К.Маркс, а слідом за ним і його прихильники, визнавали необхідність існування перехідного періоду, за якого мало діяти правило: «Кожний окремий виробник одержує від суспільства після всіх відрахувань рівно стільки, скільки дає сам йому»⁵. Вінець еволюції людства по-марксистськи, тобто суспільство загального благоденства, багатьом марксистам здавався реально досяжним, причому в недалекій перспективі.

Комуністична утопія мала могутній мобілізаційний потенціал, підвищенню якого сприяли ті риси комунізму, які ріднили його з релігією – поборюючи останню як «опіум для народу», комунізм сам значною мірою став таким «опіумом». А.Безансон наводить приклад із французького досвіду перших повоєнних років: «Питання про радянські табори, яке Давід Руссе порушив незадовго до початку 1950 р., сприйняли як скандальне. Сартрові було неважко довести, що, оскільки з погляду філософії концепція табору суперечить концепції соціалізму, табори не могли існувати»⁶.

Комунізм завжди знайде своїх захисників, які будуть списувати його «темні плями» на «несправжність» наявних прикладів комуністичної практики. І це незважаючи на те, що в багатьох країнах компартії мали необмежені владні повноваження для втілення у життя комуністичних ідей, а у самому марксистсько-ленінізмі формально визнавалося положення «практика – критерій істини». Свідомо уникаючи дискусії на цю тему, зауважимо, що саме практика, тобто втілення теоретичних засад комунізму, найбільш безпосереднім чином впливала на українське націстворення. Відповідно, при аналізі того періоду, коли всі важелі влади перебували в руках керівництва партії, *саме політична практика* більшовиків мається на увазі під терміном *комунізм*. До цього комунізм існував винятково на рівні концепції, план практичних заходів із втілення якої було викладено В.Леніним у квітні 1917 р.

Початок комуністичної практики в Україні датується весною 1919 р. У найбільш відвертих формах вона виявилася під час двох комуністичних штурмів – 1918–1920 рр. (в Україні – 1919–1920 рр.) та 1929–1932 рр. Визначальною рисою обох були спроби ліквідації ринку.

³ Кульчицький С. Історичний вимір приватної і колективної форм власності // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – К., 2010. – С.42–55; Марксизм як традиція і перспектива // Україна модерна. – К., 2009. – Ч. (14) 3. – С.13–20.

⁴ Маркс К. Зауваження до програми Німецької робітничої партії // Маркс К., Енгельс Ф. Вибрані твори в 2 т. – Т.2. – К., 1955. – С.15.

⁵ Там само. – С.13.

⁶ Безансон А. Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту. – К., 2007. – С.21.

Більшовицькі керманічі малювали привабливу картину комуністичного майбутнього. Однак вони своєчасно усвідомили, що відвертість у популяризації *методів* комуністичного будівництва могла їм зашкодити. Тому окремо творилася «зовнішня» ідеологія, з допомогою якої торувалися підготовчі шляхи такого будівництва. Національне питання займало в ній важливе місце. Саме національні гасла, які не завжди відповідали, а то й прямо суперечили стратегічному баченню майбутнього розв'язання національного питання («злиття націй»), стали тим визначальним чинником, який зробив комунізм в очах більшої частини активних діячів українського національно-визвольного руху «меншим злом» порівняно з іншими можливими варіантами.

Для розуміння причини популярності комунізму необхідна важлива заувага: в підросійській Україні абсолютна більшість українських національно-орієнтованих діячів на початку ХХ ст. була охоплена ідеєю соціалізму, причому – в його змістовно російському варіанті. Ця російськість пояснюється тим, що молоді українські соціалісти перебували у «силовому полі» російської, і, як тоді здавалося, прогресивної суспільно-політичної думки. Водночас «соціалістичність» українського національно-визвольного руху значною мірою мала національне коріння. Головною причиною цього слід визнати погляд на українців як «безбуржуазну» націю. М.Шаповал, який був одним із найбільш впливових українських есерів, писав із цього приводу: «Українська нація у своїй подавляючій більшості займає місце пригнобленої кляси, над котрою панують чужо-національні кляси – такий об'єктивний факт, з яким мусимо всі числитись. Цей факт мусить бути одправною точкою в усіх наших політичних, міжнародніх, господарських, культурних і яких собі хочете концесіях»⁷.

Чому комунізм виявився переможцем?

Історики української діаспори, а за ними й чимало сучасних науковців, розглядали комуністів-більшовиків переважно як зовнішню силу, яка хоч і користувалася впливом у суспільстві, проте була відверто ворожою державницьким прагненням українців. Таку позицію влучно охарактеризував видатний український мислитель І.Лисяк-Рудницький: «У першу чергу потрібна інтелектуальна чесність, готовність бачити речі такими, якими вони справді є. Але серед нашої громадськості панує протилежний нахил: замикати очі на небажані факти. І так заперечують існування комунізму як української політичної течії. Комунізм, мовляв, виступав тільки як форма чужоземної, російської інтервенції й окупації, а українські комуністи – це просто агенти Москви»⁸.

Насправді комунізм як українська політична течія таки існував. Мало того, саме в руки цієї течії потрапила та «золота акція», завдяки якій більшовикам удалося захопити й зберегти владу в Україні та, можливо, зберегти її в Росії. Щоправда, для цього Кремлеві довелося піти не лише на декларативні, а й на реальні поступки українському національно-визвольному рухові. Ці поступки

⁷ Шаповал М. Шлях визволення: Суспільно-політичні нариси. – Прага, 1923. – С. 7.

⁸ Лисяк-Рудницький І. Що робити? // Його ж. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2. – С. 446–447.

якраз і дали можливість опанувати цей рух. Важливо зрозуміти, чому з'явився український комунізм? Як в Україні здобула популярність компартійна диктатура, що ховалося під ширмою радянської влади?

Уперше про потребу якнайскорішого переходу до комуністичних перетворень, або, висловлюючись словами самого вождя, до будівництва «держави-комуни», В.Ленін заявив у «Квітневих тезах» (1917 р.). І там же він виклав їх суть: конфіскація всіх поміщицьких маєтків та перетворення їх на радянські господарства «під контролем рад батрацьких депутатів і на громадський рахунок»; націоналізація всіх земель та «господарювання на спільних засадах, а господарювати повинні ради батрацьких депутатів»; запровадження контролю рад за суспільним виробництвом і розподілом продуктів, злиття всіх банків в один загальнонаціональний банк⁹. Для успішного здійснення запланованого В.Ленін уважав за доцільне формалізувати запропоновані зміни. Для цього треба було, на його думку, перейменувати свою партію в комуністичну (відбулося в березні 1918 р.), прийняти нову, комуністичну за змістом, програму (березень 1919 р.), а для поширення комунізму у світі створити новий інтернаціонал – Комуністичний (виник у березні 1919 р.)¹⁰. Однак у 1917 р. запропоновані В.Леніном кроки з будівництва комунізму не могли привабити багатьох прихильників. Відтак незабаром більшовики змінили свою тактику й почали робити акцент на інших гаслах, у тому числі індустріальних та національних.

Модернізаційні принади комунізму

Першими хотілося б виокремити загальні причини популярності комуністичних ідей. Важливу роль зіграла та обставина, що комунізм подавався як вище досягнення західноєвропейської думки, упровадження якого зможе подолати вади капіталізму. Р.Пайпс, відповідаючи на питання «України модерної» про марксизм та його національні різновиди, коротко зауважив: «Я вважаю, що марксизм був незаперечною хворобою, з якого боку не подивитися. Він полонив інтелектуалів, пропонуючи прості відповіді на складні питання, та обманював простих людей, обіцяючи їм утопію»¹¹. Серед об'єктивних причин такого «полону» слід назвати модернізаційну складову комуністичної ідеології – комуністично-більшовики, якщо говорити сучасною термінологією, мали вигляд партії майбутнього переможного індустріалізму, котра всі його переваги збиралася використати на благо суспільства.

У період захоплення та усталення влади втілити у життя свої програмні засади більшовицьке керівництво не мало змоги, хоча спроба зробити це була. Однак часу воно не гаяло: широко пропагувалися ідеї майбутнього індустріального суспільства в їх більшовицькому трактуванні. Неідеологічна складова в обґрунтуванні потреби комунізму була універсальною і характерною для всіх прихильників індустріалізму. Американський учений Е.Тоффлер, аналізуючи закономірності й особливості переходу від аграрного («Перша Хвиля») до

⁹ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.31. – К., 1973. – С.106–107.

¹⁰ Там само. – С.107.

¹¹ Марксизм як традиція і перспектива. – С.13.

індустріального («Друга Хвиля») суспільства, так визначив притаманну пропагандистам індустріалізму систему поглядів: «У цивілізації Другої Хвилі три ключові концепції – війна з природою, важливість еволюції та принцип прогресу – надали агентам індустріалізму ті аргументи, якими вони пояснювали й виправдовували його перед світом»¹².

Названі концепції найбільш безпосереднім чином використовувалися Кремлем, унаслідок чого більшовики виглядали як найзатятіші адепти індустріалізму. Згодом більшовицьким вождям удалося настільки міцно пов'язати у свідомості мас комуністичну ідею з перемогою індустріалізму та науковим прогресом, що до цього часу поширеним виправданням комунізму є щось на кшталт «Сталін прийняв країну із сохою, а залишив з атомною бомбою». Ототоженню комунізму та прогресу сприяло й те, що просто на очах відбувалися різкі зміни в повсякденності, які безпосереднім чином впливали на формування картини світу в уявленнях народних мас. У 1920 р. було розроблено план електрифікації Росії ГОЕЛРО (рос. «Государственная комиссия по электрификации России»), який від часу його проголошення слугував не лише виробничим завданням, а також (і, можливо, насамперед) ідеологічним підтвердженням прогресивності комунізму.

Р.Конквест, зауваживши про давнє існування ідеї про можливість побудувати утопію на Землі, відзначав, що її прихильники «у XVIII столітті перейшли на говірку Розуму, а в XIX – на жаргон Науки. Завдяки цим двом останнім ми здобули ілюзію, нібито наше знання людського суспільства наскільки повне, що ми спроможні винайти його заново, у відповідності з отриманими таким чином формулами, і нібито людські справи є, по суті, цілком зрозумілими та керованими»¹³. Іншими словами, марксизм у його комуністичній оболонці став тим наукоподібним обґрунтуванням утопії, який обіцяв швидку побудову нового суспільства й наголошував на тому, що знає, як це зробити. «Наукові» аргументи багатьом здавалися переконливими.

Однією з головних переваг майбутнього світового комунізму вбачалася можливість кинути всі зусилля на боротьбу з природою. Сьогодні ця риса багатьма розглядається як чи не найбільша вада індустріального суспільства взагалі: вона не просто породила екологічні проблеми, а поставила під сумнів існування людства як такого. На той же час це виглядало прогресивно, пафосно та красиво. М.Бухарін в опублікованій 1916 р. праці «Що таке соціалізм?» відзначав: «Соціалізм, якого робітничий клас зможе добитися лише наполегливою працею, знищить класи, зробить зайвою боротьбу між людьми і всі людські сили підуть на боротьбу з ворожими силами природи, на завоювання її»¹⁴. У 1918 р., уже після перейменування РДСРП(б) на РКП(б), той же М.Бухарін так описував переваги комуністичного ладу: «Рід людський не розподілений на ворогуючі табори: він об'єднаний тут спільною працею і спільною боротьбою із зовнішніми силами природи»¹⁵.

¹² Тоффлер Е. Третья волна / З англ. перекл. А.Євса. – К., 2000. – С.95.

¹³ Конквест Р. Роздуми над сімнадцятим сторіччям. – К., 2003. – С.20.

¹⁴ Бухарин Н.И. Что такое социализм? // *Его же*. Избранные произведения. – Москва, 1990. – С.38.

¹⁵ Бухарин Н.И. Программа коммунистов (большевиков) // Там же. – С.48.

Майбутній комуністичний лад розглядався як неминучий результат тривалої еволюції людства. Але прискоренню прогресу мали посприяти комуністичні (робітничі) партії. У картині майбутнього, якою її подавали більшовицькі керманічі масам, чітко відображалася та сукупність правил, що її пізніше Е.Тоффлер назвав кодексом цивілізації Другої Хвилі. За твердженням ученого, цей кодекс «складався з шістьох взаємопов'язаних принципів, які програмували життя мільйонів»: стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максималізація, централізація¹⁶. Цей кодекс цілковито вписувався в марксизм. Майбутня реалізація названих принципів, іноді навіть у гіперболізованому вигляді, подавалася як один із головних запроєктованих результатів побудови комуністичного суспільства. Уже перші кроки більшовиків після захоплення влади засвідчували їх прихильність цьому кодексу: було змінено відповідно до європейських стандартів календар, модифіковано правопис, заявлено про початок переходу до метричної системи мір та ваги. Додамо також, що до початку 1930-х рр. як реальний у близькій перспективі розглядався варіант переходу російського правопису на латинську абетку.

Не всі події відбувалися за передбачуваним більшовицьким керівництвом сценарієм. Але не доводиться говорити про те, що несподівані обставини змінили заплановані господарські заходи. З одного боку, ключова подія, у сподіваннях на яку і захоплювалася влада в Петрограді та яка для багатьох слугувала виправданням перевороту, – світова революція – так і не відбулася. А з іншого – не існувало якогось плану дій із реально передбачуваними й можливими наслідками ані на випадок здійсненої світової революції, ані, тим більше, на випадок невдачі цих намірів. Це й не дивно, оскільки економістів-практиків серед професійних революціонерів не було, тож подібним плануванням до захоплення влади ніхто не займався. Однак успіхи індустріалізму в Європі, підсилені сп'янінням від наукового марксизму, створювали орієнтири для дій комуністичної влади. Досвід передових країн Заходу свідчив, що науково-технічні досягнення, укупі з запровадженням указаних принципів індустріалізму в організацію виробництва та збуту, дозволяли в разі підвищити продуктивність праці. Це, як здавалося багатьом, давало підстави вважати, що утопію («щасливі всі») таки можна збудувати. Але для якнайшвидшого творення нового суспільства вказані принципи індустріалізму потрібно перенести на гуманітарну сферу, національні відносини, регулювання поведінки людей та формування їх мислення. При цьому не бралася до уваги та обставина, що при переможній стандартизації (і т.д.) соціуму стане неможливим науково-технічний прогрес, оскільки зникне особистість.

Еволюція комуністичної доктрини у сфері національних відносин

Пропаганда модернізаційної суті майбутнього комунізму приваблювала багатьох українських інтелектуалів, які добре розуміли гостру необхідність індустріальних перетворень. Масштабність поставлених завдань та універсальність комуністичної ідеології, за якої радянські республіки виглядали як своєрідні

¹⁶ Тоффлер Е. Третя хвиля. – С.49–60.

першопрохідці прогресивних змін, що їх згодом повторить пролетаріат інших держав, зіграли важливу роль в опануванні Кремлем України. Особливе значення в поширенні комуністичної ідеології мало вирішення на інституційному рівні національного питання, адже у випадку дій, протилежних задекларованим, значною частиною суспільства вони (ці дії) розцінювалися як «помилки місцевих органів», а авторитет більшовицьких верхів і комуністичної ідеології загалом не знижувався.

Характеризуючи ту уявну картину світу, яку більшовицькі ідеологи формували в головах своїх підданих та добровільних прихильників, С.Гантінгтон зазначив: «Слов'янофіли та прихильники вестернізації дискутували, чи Росія може відрізнитися від Заходу і при цьому не бути в порівнянні з ним відсталою. Комунізм блискуче розв'язав цю проблему: Росія зовсім відмінна від Заходу і засадничо протистоїть йому, тому що набагато випередила його. Вона вела перед у пролетарській революції, яка врешті-решт мала охопити цілий світ. Росія втілила собою зовсім не відстале азійське минуле, а прогресивне радянське майбутнє. По суті, революція дала змогу Росії стрибком випередити Захід, відділяючись від нього не тому, що “ви інакші, а ми ніколи не будемо такі, як ви” як наполягали слов'янофіли, а тому, що “ми інакші, а ви врешті-решт станете такими, як ми”, як говорилося в комуністичному інтернаціоналі»¹⁷. Відзначена С.Гантінгтоном ідеологема найширше застосувалася якраз при вирішенні національного питання.

В.Ленін раніше за інших зрозумів потенціал національно-визвольного руху та зробив усе для того, щоби не лише уникнути лобового зіткнення з ним, а й залучити його прихильників на свій бік. Більшовицьке керівництво, незважаючи на свій всеохопний централізм, раніше за представників національно-визвольного руху визнало за Україною право на відокремлення, що було суттю більшовицького гасла про право націй на самовизначення. У 1917 р. більшовицькі керманічі виступали найбільш активними поборниками прав українського народу, називаючи, зокрема, «мінімальними» вимоги українців надати їм автономію, тоді як із боку інших загальноросійських політичних сил ці вимоги наразилися на шквал критики. Після захоплення влади більшовики теж повсюди проголошували, що з Центральною Радою вони борються не тому, що вона українська, а тому, що вона буржуазна. Для такої боротьби було створено радянську УНР. У грудні 1917 р. вперше з'явилося поняття «український більшовик».

Щоправда, на початку 1918 р. червоногвардійські загони під проводом М.Муравйова не демонстрували, м'яко кажучи, національної лояльності. Хто знає, як ситуація розвивалася б далі, але запрошення німців та пропоміщицька політика гетьмана П.Скоропадського врятували більшовизм на рівні концепції. Посилення в Україні симпатій до більшовиків, які були тією силою, що найбільш послідовно боролася з німецькими військами, спонукало В.Леніна заявити, що «завдяки німецькій окупації більшовизм в Україні став до певної міри національним рухом»¹⁸. Виглядало так, що більшовики зберегли єдність

¹⁷ Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. Н.Климчук. – Л., 2006. – С.171.

¹⁸ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.36. – К., 1973. – С.479.

національного і соціального, тоді як українські національні сили запрошенням іноземних військ, що мало наслідком встановлення пропоміщицького гетьманату, таку єдність порушили.

На початку 1919 р. завоювати владу в Україні Кремлеві вдалося без великих зусиль. Але під час опанування території компартійні керівники не враховували ту обставину, що українці бачили в більшовиках насамперед тих, хто реалізовує на практиці народні прагнення. Зокрема, гасло «Вся влада – радам!» розумілося не як підпорядкування Раднаркому, а як надання максимуму влади місцевим радам. Більшовики зробили спробу невідкладно втілити у життя основні засади комунізму. *В умовах «запаморочення від успіхів» зразка весни 1919 р.* компартійні керівники в Україні вважали, що сприяти національно-культурному розвитку українців немає сенсу, оскільки незабаром буде побудовано комунізм з єдиною мовою та культурою. Зокрема, керівник українського радянського уряду Х.Раковський у березні 1919 р. визначив своє ставлення до національного питання такими словами: «Ми покінчили з національними відмінностями, ми висунули на авансцену світової історії великі класові відмінності, розділ Європи на держави вже зникає в темряві минулого, тепер поділ проходить не за кордонами, він проходить за класами»¹⁹.

У березні 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді рад есер-боротьбист В.Еллан-Блакитний запропонував внести до Конституції положення про те, що влада «встановлює повну рівноправність усіх націй в Україні, відкидаючи всякі національні привілеї, усуваючи можливість національної ворожнечі й ставлячи завданням радянської влади сприяння трудящим недорозвинутих націй шляхом підняття національної культури до найліпшого їх розвитку, до рівня безпосередньої і свідомої їх участі у соціалістичному будівництві»²⁰. У цьому випадку йшлося насамперед про українську мову та культуру. Пізніше подібні за змістом гасла стали символом політики коренізації. Але в березні 1919 р. тактика дій у національному питанні бачилася зовсім іншою. У переддень, як тоді вважалося, світової революції подібні загравання з національними почуттями видавалися зайвими. Тому нарком юстиції УСРР О.Хмельницький, який був доповідачем із конституційного питання, відхилив пропозицію В.Еллана-Блакитного. Його відмова була цілковито відвертою й відповідала баченню ситуації переважною більшістю членів ЦК КП(б)У: «Я думаю, що якщо ми будемо турбуватися про культуру кожної нації в окремоті, то це буде нездорова національна відрижка»²¹. У спрямованих на підтримку української культури кроках більшовицькі керівники УСРР, у відповідності до комуністичної доктрини, убачали повернення до подоланої ними «стрибком» більшої частини капіталістичного етапу розвитку суспільних відносин. Відступати в той час, коли перемога здавалося близькою, не хотілося.

Якщо «нагорі» з ідейних мотивів лише відмовлялися ухвалювати рішення про сприяння розвитку української культури, то на місцях серед компартійної номенклатури було поширене ставлення до української мови та культури

¹⁹ III Всеукраїнський з'їзд рад: Стенографічний звіт: З передмовою В.Затонського. – Х., 1932. – С.78.

²⁰ Там само. – С.204.

²¹ Там само. – С.212.

як буржуазної. Пізніше М.Скрипник зауважував на списку «щось із 200 розпоряджень цього року (тобто 1919-го – Г.Є.) з боку різних спеців, радбурів і псевдокомуністів про заборону вживання української мови»²². Відомий приклад комбрига Червоної армії В.Боженка, який, за свідченням В.Затонського, на прохання дозволити постановку україномовної п'єси відповів так (слова В.Боженка наводяться без змін – Г.Є.): «*“Пьесу розришаю (він до кінця життя не навчився добре володіти російською мовою), но заприщаю, как на контрреволюционном языке”*. Мовляв, грай, але лише російською мовою, а не контрреволюційною»²³. Навіть голова РНК УСРР Х.Раковський мав необережність висловитися за потребу встановлення диктатури російської культури. Тому одним із закликів боротьбистів наприкінці 1919 р. стала теза про потребу «раз і назавжди відмовитись від ідеї "диктатури російської культури", яку проголосив т. Раковський»²⁴.

Різниця між очікуваннями українського суспільства на початку 1919 р. від більшовицької політики і реальним насадженням комунізму була настільки разючою, що в Україні поширилася ідея боротьби «за більшовиків» та «проти комуністів», під час якої українське село виступало однорідною масою. «Більшовики» українцями бачилися як сила, яка бажає втілити у життя народні гасла («Вся влада – місцевим радам!», «Земля – селянам!», національна рівноправність тощо), а комуністи – як сила, що насаджувала антагоністичну цим гаслам «комунію».

Ця боротьба, поряд із соціально-економічним, мала й національне підґрунтя. Під час денікінського наступу в Кремлі усвідомили, що передумовою перемоги в Україні може стати лише розкол українського селянства на ворогуючі табори. Для цього в якихось моментах комуністичного будівництва потрібно було поступитися. Підсумовуючи досвід 1919 р., Х.Раковський у написаних у листопаді «тезах з українського питання» відзначав: «Другою обставиною (після “збройної диктатури куркуля”, яку він назвав першою – Г.Є.), що об'єднує селянство в одну спільну масу та заважає таким чином його розшаруванню, є національне питання»²⁵. Він визнав, що в результаті більшовицької політики в Україні значно посилювався рух за утворення незалежної від Кремля держави і назвав основні «ворожі» сили, які були рушійною силою: «На Україні цей рух опирається на українську інтелігенцію, особливо на Учительську спілку, яка має більше 20 000 членів, та на Український союз кооперативів, котрий є міцною організацією, що охопила своєю мережею всю Україну, особливо Правобережну»²⁶.

Боротися з рухом за незалежність та розколювати селянство вирішили шляхом поступок у національно-культурній сфері. При цьому, звичайно, усілякі самоорганізовані українські спілки мали бути ліквідовані як «буржуазні».

²² Скрипник М.О. Донбас і Україна // *Його ж.* Статті і промови з національного питання / Упор. І.Кошелівець. – Б.м., 1974. – С.17.

²³ Центральный Исполнительный Комитет Союза ССР 3 созыва: Сессия 2. – Москва, 1926. – Бюллетень №14. – С.19.

²⁴ Пролетарська боротьба (Житомир). – 1919. – 16 листопада.

²⁵ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф.2. – Оп.1. – Д.11782. – Л.3.

²⁶ Там же. – Л.16.

Можливими такі поступки стали насамперед тому, що, на відміну від переважної частини керівників білогвардійського руху, компартійні керманічі не були біологічними шовіністами. На VIII конференції РКП(б) у грудні 1919 р., як слушно відзначив В.Васильєв, «керівництво РКП(б) офіційно визнало не лише відмінність української і російської мови, різницю національних традицій, але і їх рівність. Це означало визнання існування окремої української нації, чого більшовики ніколи не робили протягом минулих років»²⁷. Таке рішення фактично знімало з української мови звинувачення в «буржуазності». Також акцентувалася увага на потребі сприяти розвитку української культури. Було підтверджено принципове право України на незалежність. У сукупності все назване допомогло «розчинити» у КП(б)У Українську комуністичну партію (боротьбистів).

Аналіз виступів різних діячів на VIII конференції РКП(б), в тому числі й В.Леніна, спонукає до однозначного висновку про те, що ліберальне ставлення до української мови та культури розглядалося у Кремлі як поступка українському національному рухові. Термін «поступка» вживався у значенні «тимчасового послаблення боротьби» проти характерної для цього руху системи поглядів, «відмови від своїх намірів, поглядів і т.ін.» з огляду за несприятливу ситуацію. Це, з одного боку, свідчить про реальну силу українського національно-визвольного руху, а з іншого – про те, що подібне визнання було лише маскуванням, а не реальною зміною курсу. Адже наприкінці 1919 р. світова революція й міжнародна (всесвітня чи всеєвропейська) робітничка республіка ще вважалися справою недалекого майбутнього, а в перші роки існування міжнародної комуністичної спільноти національні відмінності мали відмерти.

З огляду на прогнозовану близькість комунізму, на конференції тривала дискусія про те, наскільки були потрібні такі «поступки». Лише В.Затонський виступив проти вживання цього терміна як синоніма визнання права українців на розвиток власної мови та культури. Він відзначив: «Якщо йдеться про українську мову, то це не поступка». А коріння подібних хибних поглядів убачав у наступному: «Це стара звичка товаришів дивитися на Україну як на Малоросію, як на частину Російської імперії – звичка, котра втолочена вам тисячоліттями існування російського імперіалізму»²⁸. Але на ці перестороги взагалі ніхто уваги не звернув.

На конференції переміг ленінський підхід. Окрім визнання української мови та культури, при третій спробі опанувати Україну Кремль не лише дозволив, а й наполіг на застосуванні в агітаційно-пропагандистській роботі незалежницької риторики. У резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні» відзначалося: «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР»²⁹. А сам В.Ленін у «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінім» підкреслював: «Незалежність України визнана і

²⁷ Васильєв В.Ю. Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2009. – №2. – С.93.

²⁸ Восьма конференція РКП(б). Декабрь 1919 г. – Москва, 1934. – С.103.

²⁹ Резолюція ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні // В.І.Ленін про Україну. – Ч.2: 1917–1922. – К., 1969. – С.359.

ВсеЦВІКом (Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом) РСФРР (Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки) і Російською комуністичною партією більшовиків»³⁰. Щоправда, у тексті названих документів акцент робився на визнанні права українців на власну мову та культуру, про українську державність говорилося лише як можливість, а не реальність.

Навіть неукраїнська за своїм складом Червона армія перед захопленням України отримала публічний наказ голови Реввійськради РСФРР Л.Троцького, в якому проголошувалося гасло «вільної незалежної радянської України». У наказі також підкреслювалося: «Україна – це земля українських робітників і трудових селян, лише вони мають право хазяйнувати на Україні, правити нею та будувати в ній нове життя... Горе тому, хто озброєною рукою заподіє насилля трудівникам українського міста або села... Пам'ятайте твердо: ваше завдання – не підкорення України, а звільнення її»³¹.

Незалежницька риторика була лише однією стороною медалі. Реально статус України як державного утворення в порівнянні з попереднім роком був суттєво знижений. Незважаючи на згадані вище запевнення В.Леніна у визнанні з боку ВЦВК незалежності України, такого офіційного акта на той час не існувало. Натомість у резолюції VII Всеросійського з'їзду рад було відзначено, що він «підтверджує, що нині відносини між Українською Соціалістичною Радянською Республікою і РСФРР визначаються федеративним зв'язком»³². Єдиною альтернативою федеративному устрою вбачалася повна ліквідація української державності, якої й прагнули компартійні керманічі. Приміром, В.Ленін на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 21 листопада 1919 р. у проекті тез ЦК компартії про «політику на Україні» відзначив: «Тимчасовий блок із боротьбистами для утворення центру і до з'їзду рад з одночасною активізацією пропаганди (рос. «при одновременном приступе к пропаганде» – Г.С.) повного злиття з Р[осійською] С[оціалістичною] Ф[едеративною] Р[адянською] Р[еспублікою]. Поки що – самост[ійна] Укр[аїнська] Р[адянська] Р[еспубліка], у тісній федерації з РСФРР, на осн[ові] 1.VI.1919»³³. А в матеріалах до II конгресу Комінтерну, підготовлених на початку червня 1920 р., В.Ленін власне бачення майбутніх взаємин РСФРР із радянськими республіками визначив так: «Федеративне об'єднання – як форма переходу до повної єдності»³⁴.

Отже, наміри та дії Кремля суперечили незалежницькій риторичі. Але в умовах управлінського хаосу першої половини 1920 р. розбіжності між гаслами та реальним курсом не надто кидалися в очі. Маскуванню сприяло повновлення 19 лютого 1920 р. діяльності РНК УСРР та Президії ВУЦВК. У листі до М.Крестинського та В.Леніна Х.Раковський так визначив мотиви цього рішення: «Окрім міркувань підняття авторитету уряду малося на увазі ще нейтралізувати агітацію, яка відіграла деяку роль у виступах у Київській

³⁰ Ленін В.І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним // Там само. – С.404.

³¹ Пролетарська боротьба. – 1919. – 6 грудня.

³² Политика советской власти по национальным делам за три года. 1917–XI.1920. – Москва, 1920. – С.12.

³³ Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922. – Москва, 1999. – С.306.

³⁴ В.І.Ленін про Україну. – Ч.2: 1917–1922. – С.461.

губернії, що начебто УСРР ліквідується»³⁵. Щоправда, із тенденціями заборон використання української мови справді велася боротьба, до якої підключилися навіть В.Ленін та Й.Сталін. А Х.Раковський невдовзі після відновлення діяльності РНК УСРР привселюдно наголошував: «Радянська влада, будучи справжньою владою робітників та селянських мас, цим самим виключає будь-яке насилля, будь-яку русифікацію. Ми бажаємо, щоб українська мова стала домінуючою в Україні»³⁶.

Однак названих «поступок» та обіцянок виявилось замало. «Наскоком» комунізм побудувати не вдавалося. Практика комуністичного будівництва в УСРР та міжнародні обставини ще до відмови від комуністичного штурму змусили Кремль замість планованої раніше швидкої відмови від «поступок» суттєво розширити їх перелік та зміст. Наприкінці 1920 р. було укладено «союзний робітничо-селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою», в якому Кремль, нарешті, формально визнав незалежність радянської України та надав їй більше прав в економічному управлінні. А вже в березні 1921 р. було вирішено на деякий час відкласти впровадження комунізму (оголосивши неп), а поки що зосередитись на підготовці ґрунту для майбутнього комуністичного штурму.

Із цього часу ключовою тезою комуністичної пропаганди в Україні стала вже не потреба централізації та прискорення світової революції, як це було в 1919 р., а теза про те, що «радянська влада для України спеціально щасливо збігається з національними її інтересами. Україна, як державна одиниця, може перемогти лише як радянська республіка, тобто лише у союзі з іншими радянськими республіками, зокрема з радянською Росією»³⁷. Іншими словами, відбулася радикальна зміна парадигми. Вона була вимушеною й віддаляла реалізацію такого бажаного «злиття націй», але дала результат. У боротьбі за владу в Росії, як і в Україні, програли саме білогвардійці, тобто ті сили, які не хотіли визнавати прав українського народу. Таким чином, не українська нація з'явилася завдяки комуністам-більшовикам, а комуністи перемогли завдяки тому, що усвідомили той факт, що українці є окремим народом із власними мовою та культурою. Своєю чергою, визнання національно-культурних прав українського народу допомогло компартії у здійсненні модернізації.

Місце національно-культурної політики в комуністичній модернізації. Загальні принципи

Для втілення принципів індустріалізму компартійній владі потрібно було взяти під контроль національно-культурне життя та відповідним чином видозмінити психологію мас. Разом з іншими заходами цьому слугувала й запроваджена в 1923 р. політика коренізації. Головний її зміст полягав у сприянні вивченню та пропаганді комуністичних ідей рідною для

³⁵ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.Р-130. – Оп.4. – Д.505. – Л.26.

³⁶ Раковский Х.Г. Государственные отношения России и Украины // Коммунист (Харьков). – 1920. – 27 февраля.

³⁷ Раковский Х.Г. Пять лет украинской советской власти. – Х., 1923. – С.15.

народу (в Україні – насамперед українською) мовою. Л.Троцький у виступі на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У так пояснював делегатам необхідність цієї політики: «Коли ми не зуміємо підійти до селянства, вивчити селянина, його психологію, то ми можемо штовхнути його в другу петлюрівщину. А друга петлюрівщина була б в цей новий період, коли все є плановим, теж “плановою”. Ця друга петлюрівщина мала би план у культурному відношенні в школі і в усіх галузях. Український селянин кожне незадоволення помножуватиме на національний чинник і це доведе до петлюрівщини, тобто до контрреволюційного руху проти радянської диктатури»³⁸.

Ззовні політика коренізації мала певні ознаки (і багатьма так сприймалася) сприяння розвитку пригнічених раніше культур. Реально все обмежувалося намірами активного використання в комуністичному будівництві мови неросійських народів та широкого залучення до цього процесу місцевих кадрів. Ураховуючи стратегічну мету комунізму в націєтворенні – єдина мова, єдина культура, усе централізовано, уніфіковано та стандартизовано, від якої жодним чином не відмовлялися, можна зробити висновок, що політика коренізації мала сприяти поширенню на українській мові ідеї про необхідність знищення національних та мовних відмінностей. В умовах СРСР така політика згодом цілком логічно призвела до ідеї про необхідність «наближення» української мови до російської з метою їх подальшого «злиття».

Л.Троцький у 1923 р. визнавав, що «було б легше будувати соціалізм, якби не було [...] різноманітності мов національних культур»³⁹. Однак у Кремлі добре розуміли, що прямолінійна пропаганда ідеї «злиття націй» призводить до зворотного результату. Відтак головною небезпекою в національному питанні було задекларовано великодержавний шовінізм, але не як такий узагалі, а як живлюще джерело для «місцевого націоналізму». Зокрема, у резолюції XII з'їзду РКП(б) про великодержавний шовінізм говорилося так: «Цей ухил шкідливий не тільки тому, що він, гальмуючи справу формування комуністичних кадрів із місцевих людей, які знають національну мову, створює небезпеку відриву партії від пролетарських мас національних республік, а й насамперед тому, що він живить і вирощує змальований вище ухил до націоналізму (до націоналізму місцевого – Г.Є.), утруднюючи боротьбу з ним»⁴⁰.

Національно-культурну політику не можна розглядати як якусь самоціль. Вона займала належне і, можливо, головне місце в радянській модернізації суспільства. Тісний взаємозв'язок національно-культурної політики та модернізації слушно відзначила російська дослідниця Т.Красовицька, яка ґрунтовно дослідила це питання на прикладі національних меншин у РСФРР: «Головною метою національно-культурної політики радянської влади, в яких би формулах чи гаслах вона не відображалась, був модернізаційний прорив країни,

³⁸ Троцький Л. Про національне питання. З промови на VII Всеукраїнській партійній конференції в Харкові // Національна політика радянської влади. Збірка з передмовою Х.Раковського. – Х., 1923. – С.10. У виданій у Москві книзі Л.Троцького ці слова звучали дещо по-іншому: «А друга петлюрівщина була б більш органічною, глибокою та небезпечною» (див.: Троцький Л. Задачі XII съезда РКП. – Москва, 1923. – С.39).

³⁹ Троцький Л. Мисли о партии // *Его же*. Задачі XII съезда РКП. – С.68.

⁴⁰ Національні процеси в Україні: історія й сучасність: Док. й мат.: Довідник: У 2 ч. – Ч.2. – К., 1997. – С.31.

необхідність зайняти належне місце в ряду високо розвинутих країн (держав)»⁴¹. Застосовуючи це твердження щодо українських реалій, слід зробити висновок, що загравання більшовицьких керманічів із лояльною до радянської влади українською інтелігенцією зумовлювалося не стільки її впливом на українське селянство, скільки нагальною потребою використати цю найосвіченішу верству українського суспільства для стрімкого та якісного підвищення культурно-освітнього рівня народних мас. Політикою коренізації влада вбивала двох зайців: підвищувала свій авторитет серед місцевого населення й прискореними темпами створювала передумови для переходу до індустріального суспільства. Причому, на наш погляд, будь-який переможець громадянських та національно-визвольних воєн, що вирували на території колишньої Російської імперії й, зокрема, в Україні у 1917–1920-х рр., повинен був би проводити подібну національно-культурну політику, інакше будь-які сподівання стрімко підвищити економічний потенціал країни були б марні.

Однак політика коренізації, насамперед її мовно-освітня частина, потребувала теоретичного обґрунтування. В очах значної частини adeptів комунізму вона виглядала як крок назад: уважалося, що в комуністичному суспільстві, побудова якого проголошувалося поточним завданням, не може бути місця національним відмінностям. Тому в 1920-х рр. компартійна верхівка оголосила, що «злиття націй» – це не одномоментний акт. Навпаки, у перший період комуністичного будівництва, за словами Й.Сталіна, «партія підтримує й буде підтримувати розвиток і розквіт національних культур народів нашої країни, вона буде заохочувати справу зміцнення наших нових, соціалістичних націй»⁴². У листі до В.Касаткіна, який був написаний у лютому 1929 р., Й.Сталін так визначив завдання партії в національній політиці: «Розквіт культур (і мов) у період диктатури пролетаріату з метою підготовки умов для відмирання та злиття їх в одну національну культуру (і відповідно й одну спільну мову) в період перемоги соціалізму в усьому світі»⁴³. Відповідаючи комуністам, які не розуміли тактики «сприяння» розвитку національних культур і вважали, що вона шкодить кінцевій меті, Й.Сталін у своїй праці «Національне питання і ленінізм», написаній у березні 1929 р., назвав три етапи процесу «злиття націй». На першому етапі раніше гноблені нації мали посилено розвивати свою мову та культуру. На другому етапі повинна була виникнути необхідність поряд зі своєю національною мати одну загальну міжнаціональну мову. І лише на третьому етапі (вже після «перемоги соціалізму» у світовому масштабі) національні мови та відмінності почнуть відмирати, поступаючись місцем загальній для всіх світовій мові⁴⁴. Щоправда, об'єктивні ознаки, за якими можна було визначити закінчення одного етапу і потребу переходу до іншого, визначено не було. Ця періодизація була ще раз обґрунтована у заключному слові Й.Сталіна з політичної доповіді ЦК на XVI з'їзді ВКП(б)⁴⁵.

⁴¹ Красовицкая Т.Ю. Модернизация России: национально-культурная политика 20-х годов. – Москва, 1998. – С.3.

⁴² Сталін Й.В. Твори. – Т.11. – К., 1949. – С.352.

⁴³ Письмо И.В.Сталина В.Я.Касаткину о теоретических аспектах национального вопроса // ЦК РКП(б) и национальный вопрос. – Кн.1: 1918–1933. – Москва, 2005. – С.614.

⁴⁴ Сталін Й.В. Твори. – С.346–347.

⁴⁵ Там само. – Т.13. – К., 1951. – С.7.

У процитованих працях 1929 р. була одна обмовка, яка точно виявила справжнє бачення «батьком народів» державного статусу національних республік і яка вже не повторювалася в 1930 р. Відповідаючи на пропозицію включити до переліку ознак нації наявність державності, Й.Сталін категорично не погодився, оскільки тоді б «усі гноблені нації, позбавлені самостійної державності, довелося б виключити з розряду націй... Більше того. При Вашій схемі довелося б доводити, що [...] українці представляли націю при старому гетьмані, потім, в епоху царизму, вони перестали бути нацією, потім, після Жовтневої революції, вони, відокремившись тимчасово від РСФРР, знову стали нацією, і, нарешті, після об'єднання Української Радянської Республіки з іншими радянським республіками в єдину союзну державу, українці знову перестали бути нацією»⁴⁶. Указуючи на цей приклад, секретар КП Узбекистану А.Ікрамов у листі до Й.Сталіна від 9 квітня 1929 р. зауважував: «Цим самим може скластися враження, що Ви як би заперечуєте факт існування України як держави і як би ставите знак рівності між державним становищем України при царизмі, “коли вони перестали бути нацією”, і зараз, коли в результаті об'єднання з іншими союзними республіками “знову перестали бути нацією”. Така постановка питання може бути витлумачена як заперечення Вами факту державної оформленості України»⁴⁷. І справді, якщо звернутися до тієї риторики, якою обумовлювалася необхідність входження України до СРСР та й подальшу пропагандистську роботу, то тема збереження української державності й навіть незалежності займала там важливе місце. П.Любченко ще в 1937 р. публічно позиціонував себе як керівника незалежної держави, який вдячний за допомогу в завоюванні цієї незалежності «великому російському народу», а творцями цієї незалежності називав В.Леніна та Й.Сталіна⁴⁸. Таке бачення, як видно з обмовки Й.Сталіна, прямо суперечило поглядам Кремля.

Російський дослідник В.Красильщиков ту модель модернізації, яка складалася у СРСР, називав імперською, основний принцип якої – оновлення заради збереження імперії⁴⁹. Цей принцип мав безпосереднє відображення в більшовицькій теорії національного питання, де відзначалася потреба будівництва «національної формою та соціалістичної змістом» культури. Урахування особливостей національного менталітету інших, хоча б основних («титульних») народів СРСР (а не лише російського), гіпотетично могло б створити таку модель модерного суспільства, яке б пододало проблему саморозвитку за відсутності мобілізуючого чинника зовнішньої небезпеки. Але це зробило б реальною небезпеку зростання національної самосвідомості та більш стрімкого розпаду СРСР, що жодною мірою не могло задовольнити модераторів комуністичного будівництва.

Унаслідок багатонаціональності країни реальні потреби модернізації у СРСР нерідко суперечили комуністично-імперській ідеології. Після остаточного провалу сподівань на світову революцію під час кризи 1929–1932 рр. комунізм у

⁴⁶ Письмо И.В.Сталина В.Я.Касаткину о теоретических аспектах национального вопроса. – С.612.

⁴⁷ РГАСПИ. – Ф.559. – Оп.11. – Д.737. – Л.86.

⁴⁸ Любченко П.П. Про проект конституції УРСР // Більшовик України. – 1937. – №1. – С.74.

⁴⁹ Красильщиков В.А. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. – Москва, 1998. – С.22, 28, 52.

СРСР почав перероджуватися з «інтернаціонального» (всесвітня республіка рад) на російський (націонал-більшовизм). Звернення до національних почуттів, як свідчив приклад націонал-соціалістичної Німеччини, могло принести дивіденди набагато швидше, ніж пропаганда «пролетарської єдності», міф про яку потрібно було ще довго популяризувати. Тому методи здійснення більшовицької політики було скориговано й основою для зміни курсу стало розуміння того, що саме російський народ є державотворчим у СРСР. Було вирішено максимально можливо (але з певними пересторогами, щоб не викликати значних відцентрових тенденцій у неросійських регіонах) використати російські національні цінності. Саме посткризові роки американський дослідник Д.Бранденбергер називає початком практики сталінського націонал-більшовизму. Однак він цілком слушно зауважує: «Російська національна система образів була обрана завдяки її мобілізаційному потенціалу, а не тому, що вона дарувала особливу політичну самосвідомість російській нації»⁵⁰.

Звичайно, найбільш органічним (хоча, можливо, і далеко не оптимальним) такий курс був для росіян. З огляду на те, що модерна нація формується саме в добу переходу до індустріального суспільства, незаперечним видається загальний висновок Д.Бранденбергера про те, що нинішню російську національну свідомість, усі її головні риси було сформовано розпочатим у 1930-х рр. сталінським націонал-більшовицьким курсом. Насамперед це стосується культів Олександра Невського, О.Суворова та Петра I, активне формування яких розпочалося ще до війни з Німеччиною, та головного сьогоdnішнього культу – «Великої Перемоги у Великій Вітчизняній війні». В Україні внаслідок неорганічності більшості названих культів узгоджених з усім суспільством цінностей сформовано не було. Разом із наявною практикою заміни християнської релігійної свідомості комуністичною та ігноруванням характерних для українців цінностей економічного відтворення це зумовило стагнацію українського націєтворення, але не спричинило (і не могло спричинити з огляду на короткий історичний період) появу анонсованої Кремлем нової спільноти людей, яка була б здатна до саморозвитку.

Під час другого комуністичного штурму (1929–1932 рр.) політика коренізації пережила свій апогей. Зокрема, як в УСРР, так і серед українців РСФРР було посилено процеси мовної та кадрової українізації. У Кремлі сподівалися на те, що так само, як лібералізація національно-культурної політики у другий рік першого комуністичного штурму (1920-й) в Україні допомогла утвердитися комуністичній владі, так і посилення українізації на початку нового штурму допоможе здійснити комуністичні соціально-економічні реформи. Частково такі сподівання виправдалися – спротив колективізації був дійсно послаблений. Однак позитивного сприйняття основною масою українців пропонованих Кремлем соціально-економічних засад організації праці на селі досягнуто не було. За великим рахунком, українців не вдалося втягнути в орбіту комуністичного впливу, і саме ті регіони, де вони становили більшість, виявили найбільший, хоча й переважно пасивний, спротив комуністичним засадам організації праці.

⁵⁰ *Бранденбергер Д.Л.* Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956 гг.). – Санкт-Петербург, 2009. – С.305.

Особливості 1930-х рр.

Щоби зрозуміти вплив комунізму на українське націєтворення в 1930-х рр. та його зв'язок із модернізацією, слід порівняти ставлення до українців в УСРР та РСФРР. Мета політики українізації в районах компактного проживання українців у Росії мала суттєві відмінності від реалій УСРР. У Росії вона була спрямована на виконання лише одного завдання – своєрідну легітимацію соціально-економічної політики на селі, завоювання певного ступеня довіри українського селянства. Основне завдання національно-культурної політики – модернізаційний прорив, – серед української діаспори було не таким актуальним, оскільки райони компактного проживання українців у РСФРР були сільськогосподарськими і там не планувалося великого індустріального будівництва. Тому після того, як було подолано небезпеку збройного спротиву колективізації, мовна українізація в районах компактного проживання українців припинилася: надалі сприяти розвитку української мови та освіти більше не було практичної потреби. 14 та 15 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанови, за якими все діловодство та освіта в районах компактного приживання українців у РСФРР переводилися на російську мову⁵¹. Фактично українську у цих регіонах було визнано буржуазним пережитком, з яким, звичайно, потрібно нещадно боротися.

Слід відзначити, що, на відміну від рішення про запровадження політики українізації, жодного теоретичного обґрунтування її скасування не існувало. Однак практичний сенс у цих постановах усе-таки був. Політика українізації не стала, та й не могла стати, з огляду на менталітет українців, засобом радянізації селянства. Можна сказати так: під час колективізації більшовики, сприяючи в культурно-освітній сфері українізації, фактично здійснювали російщення у соціально-економічній сфері, намагаючись уніфікувати економічні основи життя українців та росіян переважно за російським зразком. У російській історіографії нині розповсюджена думка про те, що колективізація значно більше відповідала колективним уявленням російського суспільства, аніж столипінська реформа. У випадку з українцями все навпаки. Та коли така суперечність між соціально-економічною та культурною політикою постала як проблема, яку потрібно невідкладно вирішити, перевагу, звичайно, було віддано потребам економічним.

Під час колективізації сталінське керівництво ще раз переконалося, що незважаючи на ряд суттєвих поступок націоналам, саме росіяни найбільш прихильно ставилися до більшовицького режиму. І коли в умовах міцніючого тоталітаризму постала необхідність подальшої уніфікації радянського суспільства, влада дійшла висновку, що найбезпечніше буде взяти за основу найчисельніший та найбільш лояльний до неї етнос – росіян, аніж винаходити щось абсолютно нове, що в однаковій мірі не задовольняло б усі народи

⁵¹ Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у західних областях // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.291–294; Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про українізацію в ДСК, Казахстані, Середній Азії, ЦЧО та інших районах СРСР» // Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007. – С.480.

СРСР. І у цьому сенсі російщення української діаспори стало своєрідним пробним камінцем, кинувши який, сталінське керівництво спостерігало за реакцією суспільства та набиралося досвіду на цій новій стежі.

У другій половині 1930-х рр. еволюціонувало поняття «інтернаціоналізм». Промовистим є погляд на національно-культурну політику С.Косіора, що його він висловив у 1937 р. в розмові зі своїм помічником О.Косиновим: «Сучасні наші завдання полягають у тому, щоб забезпечити розквіт національних культур не взагалі, а саме таких національних культур, які б несли у собі постійну тенденцію зближення та єдності національного й інтернаціонального. Без цього гасло розквіту національної культури соціалістичної нації є глибоко реакційне гасло, що тягне нас не вперед, а назад до капіталізму»⁵². Таким чином визнавалося, що термін «національний» ставав синонімом поняття «капіталістичний», а розквіт націй «узагалі», без «зближення національних культур», уважався ворожим самій суті комунізму, кінцевою метою якого завжди залишалося «злиття націй». Інтернаціоналізм у межах СРСР починає розумітися як прилучення до досягнень «старшого брата», «великого російського народу», – ці визначення з'явилися у 1937–1938 рр.

Характерний приклад трактування попередньої національної політики стосовно нетитульних (тобто таких, які проживали не на території однойменної союзної або автономної республіки, автономного округу або області) нацменшин наводить О.Вдовін. Так, один з єврейських письменників, відзначаючи завдання політики коренізації, зауважував: «Єврейська культура була потрібна, як потрібна була й література всіх національних меншин, для того, щоби до відомого періоду підготувати маси на їх рідній мові до асиміляції»⁵³. Така ж доля мала чекати на наступному етапі й титульні етноси. Але модернізаційні потреби держави та необхідність вираховування настроїв суспільства, особливо напередодні війни, зумовили вже наприкінці 1938 р. послаблення асиміляційних процесів. У післявоєнні роки зигзаги в національній політиці продовжилися, але амплітуда їх коливань у бік урахування національних особливостей дедалі зменшувалася.

Висновки

Підіб'ємо підсумки. Однією з основних причин успішності комуністичної партії в Україні стало публічне визнання її керманічами українського націєтворення як об'єктивного факту й важливої ознаки індустріального суспільства. Звичайно, це зовсім не означало позитивного ставлення до такого націєтворення, але формальне визнання та використання національного чинника зумовило перемогу більшовиків у протистоянні з іншими загальноросійськими силами у 1917–1920 рр. Політика коренізації сприяла пришвидшенню модернізаційних процесів. Здійснювана одночасно соціально-економічна політика не просто ігнорувала національні відмінності, а була

⁵² Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.634. – Арк.92.

⁵³ Вдовин А.И. «Российская нация». Национально-политические проблемы XX века. – Москва, 1995. – С.111.

спрямована на їх ліквідацію. У комуністичному майбутньому, яке й будували компартійні керманічі, незважаючи на всякого роду «поступки», не вбачалося місця для національного розмаїття. Національна за формою освіта та культура використовувалася Кремлем для якомога глибшої уніфікації та стандартизації економічних засад існування радянського суспільства. В УСРР від самого початку існування радянської влади велася нещадна боротьба з будь-якими спробами українців самоорганізуватися.

Поступки в національно-культурній сфері допомогли Кремлеві ліквідувати такі організації, як Всеукраїнська учительства спілка, «Просвіта», український кооперативний рух тощо. У результаті цього (і на відміну від Західної України) було відрізано шляхи формування української модерної нації на органічних для українського народу соціально-економічних засадах. Це мало негативні наслідки як узагалі для українського націєтворення, так і, зокрема, для формування здатного до саморозвитку суспільства в радянській Україні. У другій половині 1930-х рр. комунізм у СРСР почав активно засвоювати та втілювати у життя російський націонал-більшовизм. Однак спроба прискореного російщення в УСРР, яку було здійснено наприкінці 1937 – у 1938 рр., не дала бажаних результатів і компартійна влада частково відступила з тим, щоб у майбутньому періодично здійснювати спроби денаціоналізації України.

The article analyzes the problem of the formation of Ukrainian nation in Soviet Ukraine in the interwar period. Author stresses on the differences between slogans and programmatic foundations of the Communist Party of practice of its leaders. He explains this practice, marking the modernized component of Kremlin policy as one of the factors of communism success and the significant factor of nation formation. Particular attention is drawn to the radical change in the attitude of the Bolshevik center to Ukraine that was defined in the first time in 1920th. Reviewed in exemplification of the Ukrainian diaspora of The RSFSR the attitude of the Kremlin to the "Ukrainian question" on condition, when Ukrainian did not constitute a titular nation.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О.В.Ясць*

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД У ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРАКТИКАХ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Висвітлюється використання порівняльно-історичного методу у працях М.Драгоманова в контексті соціогуманітаристики кінця XIX – початку XX ст. Розглядається специфіка формування компаративних запитів українського вченого, зокрема їх інструментальні особливості. Обстоюється думка про стадіально-еволюційну підоснову компаративістики М.Драгоманова.

У середині XIX ст. натуралістична програма позитивізму привнесла на терени соціогуманітаристики ідеї поступу та еволюційно-лінійного розвитку людства, які спричинилися до пов'язання низки культурно-історичних епох в єдиний ланцюг. Ця специфікація евристичних запитів до минувшини пересунула проблему вирізнення і маркування загального / особливого / одиничного на якісно новий щабель, оскільки формулювалася вже не в сенсі пошуку якихось локальних відмінностей або, навпаки, подібностей, а в руслі виявлення всеосяжних законів історичного розвитку, передусім у контексті переходу від однієї доби до іншої.

Приміром, один із засновників позитивізму О.Конт уважав, що такі закони можливо віднайти саме шляхом порівняння різних епох культури¹. Більше того, та чи інша культурна доба конструювалася шляхом зіставлення з іншими історичними епохами – попередніми і наступними.

Предтечі такого підходу побутували ще в межах пізньопросвітницької історіографії. Наприклад, у відомому есе Й.К.Ф. фон Шіллера про всесвітню історію йшлося про «метод висновків за аналогією», котрий спирався на тезу про «безперервність світового розвитку»². Проте думка про еволюційне розгортання минувшини стала наріжним каменем історієписання лише в позитивістських дослідницьких стратегіях, покладених до основи компаративних студій другої половини XIX – початку XX ст.

Ця концептуалізація дозволяла досягнути передумови та чинники історичного руху, простежити динаміку суспільства і скласти певні уявлення про

* Ясць Олександр Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ.

¹ Бернгейм Э. Введение в историческую науку / Пер. с нем. – Москва, 1908. – С.19.

² Шиллер И.Х.Ф. В чём состоит изучение мировой истории и какова цель этого изучения // Его же. Исторические работы: В 8 т. – Москва; Ленинград, 1937. – Т.7. – С.608–609.

соціальну поверхню, себто, про структуру соціуму, яку часто-густо називали «статикою». Отож, провідний рефрен історичного письма зміщувався від опису одиничних й унікальних прикмет, які були властиві адептам романтичного історієписання, до пошуку загальних та універсальних смислів, котрі прагнули віднайти прибічники позитивізму.

На думку німецького історика Е.Трельча, «теорії Конта виявилися за своєю природою вжитими, зокрема, до таких областей історичного дослідження, які за браком письмової традиції вже самі собою надають *мало індивідуально характерного* і тому можуть бути до певного ступеня *схоплені лише у вигляді загальних побудов* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше – О.Я.)»³.

У руслі цього парадигматичного повороту до загального, еволюційного та закономірного й постав порівняльно-історичний метод як один із найуживаніших інструментів позитивістської історіографії. Утім, у широкому сенсі тодішня компаративістика була не стільки інструментальним засобом, скільки аксіологічною складовою певного стилю мислення, що містив ту чи іншу настанову, зокрема в позитивістській версії – еволюційно-каузальне мірило вартості.

Такий підхід спричинив потяг до тотальної генералізації та вельми широких узагальнень, здебільшого в дусі генетичної спорідненості певних явищ, процесів, фактів, що мали соціологічну, точніше, соціологічно-еволюційну підоснову. Відтак дослідницькі стратегії позитивізму прагнули представити та пояснити одиничне і виняткове на обширах минулого як той чи інший вислід загального й універсального.

Наприклад, російський історик М.Коялович наголошував на особливій ролі «новітнього наукового прийому» – порівняльно-історичного методу, позаяк останній не тільки надає «належного сенсу кожному історичному явищу, але й *те більш загальне значення*, що тільки при ньому може з'ясуватися й історична індивідуальність народу, і *та його історична робота, котра складає його частку участі й значення у всесвітньому житті людства*»⁴.

Проміжну ланку у таких репрезентаціях минувшини зазвичай посідали різноманітні видові, родові, класифікаційні та типологічні узагальнення, тобто, відповідні каузальні залежності, які певною мірою уподібнювалися, наслідували чи нагадували природничі канони тодішнього мислення. Зрештою, ці формалізовані положення мали впорядкувати фактографічну площину історії і, водночас, стати підґрунтям для всеосяжних конструкцій.

Скажімо, російський соціолог М.Ковалевський обстоював думку, що «завдання порівняльного методу в тому сенсі, як ми його розуміємо, зводиться до того, щоб *виокремити в особливу групу схожі у різних народів на подібних ступенях їх розвитку звичаї та установи*, і надати тим самим матеріал для побудови історії поступового розвитку форм співжиття та їх зовнішнього відображення права»⁵.

³ Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Пер. с нем. – Москва, 1994. – С.333.

⁴ Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. – Санкт-Петербург, 1901. – С.463.

⁵ Ковалевский М.М. Историко-сравнительный метод в юриспруденции и приёмы изучения истории права. – Москва, 1880. – С.19.

Загалом інструментальна спрямованість на виявлення спільного, ізоморфного у порівнювальних об'єктах, явищах, процесах, фактах, притаманна позитивістським дослідницьким стратегіям, вважається первинною, позаяк передусе орієнтації на виявлення відмінностей⁶. Відтак російський історик Р.Віппер отожнював порівняльний метод із «спостереженням повторів»⁷.

Вочевидь, первісним орієнтиром порівняльних студій була звичайна аналогія, тобто, схожість фактів, подій, явищ і т.п. Зокрема, німецький історик Й.Г.Дройзен пов'язував уживання компаративного методу з аналогіями, себто, з пошуками подібностей⁸. Іноді порівняння за аналогією набували в позитивістському інструментарії гіпертрофованого вигляду. Відтак візія соціального організму одного із засновників позитивізму Г.Спенсера вбудовувалася значною мірою на тотальних аналогіях між функціями організму та суспільства. Причому англійський мислитель обстоював думку, що великі аналогії спричиняють більш дрібні паралелі⁹.

Утім, думки про еволюційну єдність світу історії та простору культури продукували й різноманітні компаративні експерименти, які поступово виходили поза межі усталених позитивістських візрів мислення на обширах соціогуманітаристики. Передусім ідея аналогії стає важливим засобом для упорядкування розмаїтого фактографічного матеріалу, зібраного на теренах різних національних історій. *«Без ідеї про аналогії в появах життя різних народів і їх культурних переймах, навіть найповажніші наукові праці по історії цивілізації та й етнології не можуть мати іншого значіння, окрім зібрання та зшиття матеріалів»*, – зазначав М.Драгоманов¹⁰.

Недаремно саме у середині XIX ст. народжуються порівняльні мовознавство, міфологія та релігієзнавство, а компаративний метод посідає чільне місце в дослідницькому інструментарії етнографів, етнологів, фольклористів, антропологів, археологів, культурологів, лінгвістів, статистиків, економістів, істориків права й аграрних відносин тощо. *«Встановлення порівняльного методу вивчення було найбільшим успіхом нашого часу. Метод цей привніс світло та порядок до цілих галузей людського знання, котрі до того були сповнені темряви та безладу»*, – наголошував англійський історик Е.Фрімен¹¹. Ця сентенція виразно демонструє масштаби поширення компаративних студій у соціогуманітаристиці кінця XIX ст.

Порівняльно-історичний метод, у певному розумінні, розглядали і як своєрідний заміник експерименту на теренах тодішніх суспільних та гуманістичних дисциплін, оскільки цей лабораторний інструмент не можливо застосувати щодо минувшини і навіть до соціального та інших суспільних зрізів

⁶ Румянцева М.Ф. Теория истории. – Москва, 2002. – С.68.

⁷ Виппер Р. Очерки теории исторического познания. – Москва, 1911. – С.59.

⁸ Дройзен И.Г. Энциклопедия и методология истории // *Его же*. Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории / Пер. с нем. – Санкт-Петербург, 2004. – С.243.

⁹ Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / Пер. с англ. – Минск, 1998. – С.306.

¹⁰ Драгоманов М. Шолудивий Буняка в українських народних оповіданнях // *Його ж*. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Л., 1906. – Т.2. – С.166.

¹¹ Фриман Э. Сравнительный метод и его значение // *Его же*. Сравнительная политика (шесть лекций, читанных в Королевском институте в январе и феврале 1873 года) и единство истории (лекция, читанная в Кембриджском университете 29 мая 1873 года) / Пер. с англ. – Санкт-Петербург, 1880. – С.1.

тогочасної сучасності. Приміром, французький соціолог Е.Дюркгайм називав компаративістику «непрямим експериментальним методом»¹², тобто, розглядав цей засіб як своєрідний ерзац, порівняно з класичним експериментом у природничих науках.

Таке розширення сфери застосування порівняльного методу неминуче мусило виплекати і зміну його операційного призначення не тільки як інструменту суцільної генералізації, а й як засобу розрізнення, урешті-решт, способу маркування відповідно до тих чи інших конструкцій та смислів, які вони продукують. Адже ідея аналогії, подібності чи зіставлення спиралася на припущення про наявність певної однорідності в порівнюваних предметах, об'єктах, явищах, процесах, фактах і т.п., тобто, потребувала виявлення якихось взаємовідносин, спільних ознак між ними, що й утворювали площину чи вісь компаративістики.

Спочатку науковці-гумантарії вибудовували засади порівняння з апріорної тези про еволюційну єдність соціального світу, а відтак уважали слушною думку про генетичну взаємопов'язаність явищ і процесів відповідно до того чи іншого рівня розвитку цивілізації.

Зокрема, Д.Багалій наголошував, що вживаючи «так званий порівняльний метод, за яким зіставляються різні форми людського співжиття, за найрізноманітніших умов їх існування, таким чином, іноді на підставі аналогії можна відтворити те, про що мовчать прямі свідчення, зокрема, якщо до цього порівняльного методу ми додамо ще й чисто історичний, себто *визначимо різні суспільні форми в їх послідовному розвитку в одного й того ж народу*»¹³.

Проте вже наприкінці XIX – на початку XX ст. міркування про еволюційні засади помітно диференціюються, зазнають культурних й інтелектуальних перетворень, інерідних включень і т.п. Неокантіанство та соціологізація історії спричиняють поширення новацій навіть у межах позитивістського світобачення.

Отож, навіть такий «правовірний позитивіст», як російський історик М.Кареев, пропонує специфікувати вживання компаративістики на засадах вирізнення методологічної опозиції номотетичний (типологія, пояснення) / ідіографічний (індивідуалізація, розуміння)¹⁴. Така диференціація відображала відомий неокантіанський поділ світу науки на науки про дух (культуру) та науки про природу. Саме на цьому підмурку народилася методологічна пропозиція М.Кареева про вирізнення двох компаративних методів – порівняльно-історичного, скерованого на виявлення генетичного зв'язку між фактами минувшини, та порівняльно-соціологічного, зорієнтованого на виявлення каузальності¹⁵.

Утім, веберіанська компаративістика початку XX ст. уже спиралася на пошук унікальності в історичних об'єктах і процесах, послуговуючись не позитивістською настановою про еволюційну єдність, а спеціальними конструктами – «ідеальними типами», які виступали як універсальні мірила вартості. У такому контексті

¹² Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение / Пер. с фр. – Москва, 1995. – С.139.

¹³ Багалей Д.И. Русская история: Пособие для высшей школы и руководство для учителей и самообразования. – Москва, 1914. – Т.1: Княжеская Русь (до Иоанна III). – С.10.

¹⁴ Див.: Румянцева М.Ф. Теория истории. – С.198–199.

¹⁵ Кареев Н. Из лекций по общей теории истории. Теория исторического процесса. – Петроград, 1916. – Ч.1: Историка (Теория исторического знания). – С.147–148.

явища, процеси та об'єкти розглядалися за рівнем їх наближеності чи віддаленості до «ідеального взірця», скроеного в дослідницькій уяві.

Натомість фундатор однієї з найвідоміших циклічних теорій історії ХХ ст. О.Шпенглер метафорично назвав аналогію «засобом для розуміння живих форм», завдяки якому «розрізняється полярність та періодичність світу»¹⁶. Ця заувага нав'язує до циклічної теорії восьми (чи дев'яти!) замкнутих організмів-культур О.Шпенглера, а його порівняльно-історичний метод ґрунтується на вихідному положенні про спільні цикли їх побутування.

Така конструкція підважувала один із засадних догматів позитивізму – тезу про «невпинний Поступ», але не відкидала натуралістичні взірці мислення вповні. Тим більше, що циклізм О.Шпенглера тією чи іншою мірою тяжів до позитивістського органіцизму, хоч і зазнав помітної мутації в руслі ідей модерністської естетики й культури, насамперед філософії життя чи віталізму. Зрештою, компаративні «експерименти» німецького мислителя трансформувалися у теорію морфології всесвітньої історії, котра розглядалася як світ динамічного становлення «живих форм» чи організмів-культур.

Так чи інакше, уживання порівняльно-історичного методу вимагало від тодішнього дослідника окреслення такої сукупності умов та обставин, ба навіть загальної пізнавальної ситуації, за якої можливо застосувати цей інструмент. Відтак ішлося про певний евристичний запит історика чи вченого-гуманітарія до минувшини у вигляді попередньої гіпотези (еволюційно-стадіальна єдність історії, циклічність історичного руху, варіативність у контексті ідеально-типологічних концептів і т.п.), котра дозволяла встановити сенс авторських міркувань і навіть усієї конструкції, себто, виявляла семантичну функцію компаративістики. Проте формулювання такої гіпотези, точніше, компаративної вісі чи площини порівняння було безпосередньо пов'язано зі стильовим візерунком творчості конкретного вченого.

Означені інтелектуальні й культурні метаморфози спостерігаємо у творчості багатьох європейських істориків другої половини ХІХ ст., зокрема, у текстах того ж таки М.Драгоманова. Зазвичай порівняльно-історичний метод у письмі цього українського інтелектуала пов'язують з етнографічними, етнологічними та фольклористичними практиками. Скажімо, Б.Крупницький уважав, що «як історик, Драгоманів уже з свого фольклористичного фаху перебрав порівняльно-соціологічний метод і вказав на потребу його для української історії»¹⁷. Якщо взяти до уваги численні тексти М.Драгоманова з різноманітними етнографічними та фольклорними сюжетами, то це спостереження видається досить слушним. Тим паче, що до історії етнографії український учений увійшов саме як адепт порівняльних студій¹⁸.

Однак витоки компаративістики М.Драгоманова на обширах Клію – більш глибокі, позаяк походять зі стильових вимірів його історичного письма та

¹⁶ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: В 2 т. – Москва, 1993. – Т.1: Гештальт и действительность. – С.129.

¹⁷ Крупницький Б. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники і державники). 4. Михайло Драгоманів і В'ячеслав Липинський (Спроба порівняльної характеристики) // Його ж. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. ст. [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1959. – С.111.

¹⁸ Пытин А.Н. История русской этнографии: В 4 т. – Санкт-Петербург, 1891. – Т.3: Этнография малорусская. – С.408–409.

світогляду. «Я вважав конечним через приклад *космополітичного порівняючого методу* хоть до одної частини культурного українського матеріалу противудіяти ограничено-націоналістичному настрою українофільських кружків, що розвився у них в зв'язку з загальною в Росії “самобытническою” реакцією», – зазначав історик у своїх автобіографічних записках¹⁹. Зауважимо, що означення на кшталт «космополітичний», «європейський», «загальнолюдський», «всесвітній», іноді «інтернаціональний» порівняльний або порівняльно-історичний метод («дослід», «спосіб») рясно представлені в текстах М. Драгоманова.

Вочевидь, космополітична складова посідала поважне місце в його світосприйнятті та поглядах. Властиво те, що становище «громадського наймита» на еміграції (афористичне і почасти самоіронічне визначення М. Драгомановим свого характеру співпраці зі Старою Громадою)²⁰, мимоволі змушувало його адсорбувати популярні дослідницькі та культурницькі практики, які побутували на обширах Західної і Центральної Європи.

Проте витоки космополітизму М. Драгоманова мали ще доеміграційне підґрунтя. На думку Л. Білецького, космополітична настанова сформувалася у майбутнього вченого за гімназійних часів, оскільки до Університету св. Володимира він увійшов переконаним космополітом²¹. Більше того, навіть вихованців першої народної школи на Подолі, якою опікувався гурток М. Драгоманова, у середовищі громадівців називали «космополітами»²².

У цьому контексті космополітизм постає як культурний та інтелектуальний припис, який продукує компаративні устремління щодо навколишнього світу як із перспективи тодішньої сучасності, так і минулого та майбуття. Власне, український інтелектуал формулював цю вимогу як з'ясування відносин «межи так називаними народніми і культурними, національними й інтернаціональними елементами цивілізації»²³. Це авторське означення є ключовим для розуміння тих евристичних запитів, які М. Драгоманов адресував до української минувшини. Відтак навіть його міркування про періодизацію минулого України сформульовані в компаративному дусі: «Треба *оглянути історію нашу сукупно в усі її доби*: княжо-городську, феодально-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (з виділом цісарсько й конституційно-австрійським) – і в усяку з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіти, *пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській*»²⁴.

За спостереженням Д. Дорошенка, «Драгоманів раз-у-раз підкреслював необхідність *увести українську історію в рамки історії загально-європейської*,

¹⁹ Драгоманов М. Доповнення до автобіографічної замітки // Михайло Петрович Драгоманов, 1841–1895: Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М. Павлик. – Л., 1896. – С. 392–393.

²⁰ Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1937. – Т. 1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – С. 254.

²¹ Білецький Л. До початків слов'янофільства М. Драгоманова (1859–1869) // Драгоманівський збірник: Праці Українського високого педагогічного інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі / Під заг. ред. д-ра В. Сімовича. – Прага, 1930. – Т. 1. – С. 11.

²² Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877). – Л., 1889–1892. – Ч. 1/5. – С. 17.

²³ Драгоманов М. Байка Богдана Хмельницького (Присвячую пам'яті М. І. Костомарова) // Його ж. Розвідки Михайла Драгоманова... – Т. 2. – С. 1.

²⁴ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Його ж. Вибране. – К., 1991. – С. 490.

впровадити в досліді порівняльну методу»²⁵. Саме на спроби українського мислителя включити минувшину України у загальноєвропейський контекст звертає увагу німецька дослідниця А.В.Вендланд²⁶.

Утім, М.Драгоманов розглядає порівняльно-історичний метод не тільки у вузькому розумінні, тобто, суто як специфічний дослідницький інструментарій, а й у широкому сенсі, себто, у контексті вирізнення та окреслення свого інтелектуального становища щодо попередників і формулювання практично-політичних завдань. Ба більше, він обстоює тезу про *«поступове українство новозропейське, космополітичне по думкам, та національне по формі, по ґрунту»*²⁷.

Виглядає, що компаративізм був вихідним положенням М.Драгоманова не тільки як фахового вченого-гуманітарія, а і як політичного мислителя з космополітичним мірилом вартості. Загалом він намагався не тільки досягнути національну минувшину крізь історію світової цивілізації, а й нав'язати політичні та громадські новації, приміром, популярні на Заході соціалістичні, анархічні й ліберальні ідеї.

Недаремно теза про співвіднесення української та європейської історії проходить наскрізним рефреном в авторських текстах, зокрема в епістолярії, у контексті політичних устремлень тодішніх діячів. *«При цьому ми згадували Костомарова працю і говорили про те, яка фальшива кривобока виходить уся структура історії України, а значить і вся політика українська через те, що досі вільною наукою неосвічені відносини України до Московщини і стан її в Росії, – писав М.Драгоманов у листі до Старої Громади від 3–12 лютого 1887 р. – На цих розмовах, при котрих ми мусили споминати праці наших цензурних учених, я висказав, що вважав би для себе найбільшим щастям, як би я міг написати по-європейськи історію цивілізації на Україні, і що мою роботу над піснями і другими пам'ятниками нар. словесності (я показував гостю матеріали мої для порівнянного витовчачення легенд, новел, і т.ін. нам прийшлося говорити й про провал однієї моєї роботи такого характеру в однім цензурнім виданні) я вважаю за вступ до цієї праці»*²⁸.

Із такого ракурсу порівняльно-історичні студії постають як неодмінний компонент наукової та культурно-просвітницької програми М.Драгоманова. Відтак численні зауваги, коментарі, а подекуди й дошкульні інвективи розкидані в його текстах, часто-густо мають суспільно-політичну мотивацію. Не випадково він уважав, що *«доси навіть найученіші українські дослідчі народної словесності (напр. Костомаров) зовсім не прикладали до неї порівняючого методу і дивились на витвори її, як на вповні самобитний продукт місцевого національного ґрунту»*²⁹.

Зазначимо, що М.Драгоманов розглядав М.Костомарова та П.Куліша не стільки як учених-словесників, скільки як *«політичних істориків»*³⁰! Це спостереження щодо

²⁵ Дорошенко Д. Драгоманів і українська історіографія // Драгоманівський збірник. – Т.1. – С.122.

²⁶ Wendland A. V. Am Rande der Imperien: Mychajlo Drahomanov und die Anfänge einer europäischen Verflechtungsgeschichte der Ukraine // Imperienvergleich. Beispiele und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive. Festschrift für Andreas Kappeler / Hrsg. von G.Hausmann, A.Rustemeyer. – Wiesbaden, 2009. – S.227.

²⁷ Драгоманов М. Австро-руські спомини. – С.102.

²⁸ Архів Михайла Драгоманова. – С.333.

²⁹ Драгоманов М. Доповнення до Автобіографічної замітки. – С.392.

³⁰ М.П. [Павлик М.]. Історія розвідки М.Драгоманова про кровосумішку // Драгоманов М.П. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / Зладив М.Павлик. – Л., 1907. – Т.4. – С.186.

творчості чільних репрезентантів тодішнього українського історієписання виявляє тонке авторське розуміння пізнавальної ситуації 1870–1880-х рр. Зрештою, український інтелектуал-космополіт закидає брак компаративного методу не тільки М.Костомарову³¹ і П.Кулішчу³², а й В.Антоновичу, М.Дашкевичу, О.Огоновському, М.Сумцову та низці інших вітчизняних учених. Причому його застереження мають як культурно-просвітню та практично-політичну, так і академічну спрямованість.

Приміром, у його полемічних виступах на III Археологічному з'їзді у Києві (1874 р.) обстоюється думка, що саме порівняльний шлях наукових студій спростовує тезу про самобутність малоросійських пісень про кровозміщення³³. Причому фольклористична й етнологічна проблематика студій М.Драгоманова, зокрема зазначених праць³⁴, здебільшого розглядалася автором як можливість віднайти компаративні сюжети на українському ґрунті.

Будь-що-будь він намагався підважити націєцентричні візії. «Найперше, коли навіть допустити, що основа національностей щось незмінне, – підкреслює М.Драгоманов, – то й тоді історія кожної національності, се, між іншим, вказання на обопільний вплив між даною наукою й іншими, – так що історичний дослід напр. письменності якогось народу, в тім числі й усної словесности, мусть бути інтернаціональний, порівняний»³⁵.

Такий підхід до фольклорного й етнографічного матеріалу нав'язував дослідницькі практики західноєвропейських учених. Відтак М.Драгоманов уважав, що варто «ввести мандрівний у вустах нашого народу словесний матеріал до кола європейського порівняльного дослідження, котре допоможе відокремити чуже від нашого місцевого, національного»³⁶. Означені мотиви простежуємо і в багатьох інших заувагах М.Драгоманова, зокрема, адресованих В.Антоновичу, котрому колишній товариш по Старій Громаді закидав архаїчність мислення та поверховість зроблених висновків і спостережень.

Скажімо, відома розвідка В.Антоновича «Три національні типи народні» спричинилася до низки інвектив М.Драгоманова. «Наука ж про свою національність стане на міцний ґрунт, коли *всесвітній порівнявчий метод встерегатиме дослідувачів від скорих і поверховних висновків*, які робили старі націоналісти, навіть такі, як автор праці “Две русские народности”, й котрих запізнені приміри можна було бачити недавно у “Правді” в очерку “Три національних типи народних”, котрого не можна без скандалу виголосити, напр., ні на одному науковому конгресі, ні навіть напечатати ні на одній звітній науковому світові мові, напр., і на російській, на котрій появились же і навіть на свій час з виблиском “Две русские народности”», – наголошує історик³⁷.

³¹ Драгоманов М. Микола Іванович Костомаров: Життєписний очерк. – Л., 1901. – С.24.

³² Погляд М.П.Драгоманова на українську історію (його стаття по поводу переписки д. Кулішча с Крашевським і Павликом) // Народ (Коломия). – 1895. – №17. – С.264.

³³ Протоколи засіданій съезда // Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года: В 2 т. – К., 1878. – Т.1. – С.ЛІХ.

³⁴ М.П. [Павлик М.]. Історія розвідки... – С.145.

³⁵ Драгоманов М. «Живая Старина» // Його ж. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Л., 1906. – Т.3. – С.311–312.

³⁶ Драгоманов М. Предисловие. Замечания о систематическом издании произведений малорусской народной словесности (23 июня 1876 г., Вена) // Малорусские народные предания и рассказы. Свод М.Драгоманова. – К., 1876. – С.ХХІІІ–ХХІV.

³⁷ Драгоманов М. Чудацькі думки... – С.494.

На думку М. Драгоманова, обстоювання національної / народної своєрідності, попри результати новітніх європейських студій, лише шкодить як українській науці, так і визвольному рухові. Саме тому він обстоює тезу, що «в тій області історії цивілізації порівняні досліді встигли вже відкрити таку глибокку та різнородну обопільність між найдальшими щодо місця й часу народами, про яку ані догадувалися тоді, коли панувала націоналістична філософія, яка вважала за самостійний продукт національного творива все, що знаходила в культурі й словесности даної місцевости»³⁸.

Загалом компаративні процедури М. Драгоманова скеровані, передусім, на виявлення метафізичності, обмеженості, штучності, націєцентричних або т.зв. «самобутніх» пояснень та інтерпретацій у світлі тодішніх наукових і культурних новацій. Зокрема, український інтелектуал неодноразово згадував про порівняльно-історичний напрямок у тодішній європейській етнографії³⁹, про «теорії нової порівняної науки про фольклорний матеріал»⁴⁰, які руйнували романтично-народницькі уявлення.

У цьому сенсі показове ставлення М. Драгоманова до студії російського критика В. Стасова «Происхождение русских былин» (1868 р.), яка вирізнялася застосуванням порівняльно-історичного методу. «Д. Вл. Стасов перший приклав до билін методу зрівнюочу; зрівняв їх з епосом індійським, з піснями монгольськими, татарськими в Сибірі і дійшов до тієї думки, що великоруські биліни не руські, не національні, не самостійні, не мають нічого історичного, – стверджує рецензент. – Вони – незабуті шматки (розрядка М. Драгоманова – О.Я.) індійського епоса, компіляції з пісень середньої Азії і далекого Сходу»⁴¹.

Зазначені сентенції демонструють, що М. Драгоманов розглядав компаративний метод як специфічний засіб у ревізії архаїчних поглядів та старих народницько-романтичних візій. На думку П. Одарченка, він послугувався цим методом для того, щоб продемонструвати хибність уявлень про неповторність національного фольклору⁴².

Із цієї перспективи М. Драгоманов неодноразово звертав увагу на порівняльні студії українських учених, які пов'язував із західними інтелектуальними впливами. «Ледве в останні часи, переважно під впливом європейського порівняного методу у фольклорі, – проти котрого українські самобутники, навіть учені, спершу виступали, – почала наша етнографія набиратись свіжого наукового духу в працях харківської школи (Потебня, – котрий зрештою вів з тиха стару лінію німецько-російської науки 60-х років, – Сумцов та збирачі Манджура, котрий почав працювати в 70-ті роки, Іванов і др.) та заграничної (Волков, В. Охримович і др.)», – зазначає історик у «Листах на Наддніпрянську Україну»⁴³. У такому

³⁸ Драгоманов М. Слов'янське оповідання про пожертвування власної дитини // *Його ж.* Розвідки Михайла Драгоманова... – Т.3. – С.151.

³⁹ Драгоманов М. Матеріяли й уваги про українську народну словесність // *Його ж.* Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Л., 1899. – Т.1. – С.128.

⁴⁰ Драгоманов М. Для починаючих фольклористів на Україні // Там само. – Т.3. – С.330.

⁴¹ Драгоманов М. Новий погляд на великоруський богатырський епос Влад. Стасова (Вестн. Европы за 1868 р. перші книжки) // Там само. – С.4.

⁴² Odarchenko P. Drahomanov as Folklorist // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* – New York, 1952. – Vol.2. – №1. – P.34.

⁴³ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – Коломия, 1894. – С.59.

контексті компаративістика постає як один із найважливіших інструментів у творчості українського інтелектуала. Не випадково сучасні дослідники досить часто відводять М. Драгоманову місце критика та демістифікатора в українській історіографії другої половини XIX ст.⁴⁴

Утім, у дослідницькому інструментарії М. Драгоманова порівняльно-історичний метод відіграє неабияку роль і в його студіях із класичної давнини. Передусім історик означає цей метод як один із *«найбільш зручних та плідних прийомів у всіх науках»*⁴⁵. Водночас автор посилається на приклад англійського історика античності Дж. Грота як на *«взірець реставрації давнього політичного життя, шляхом порівняння з новим, і ставлення до давнього життя за тими же засадами, за якими сприймають і нове»*⁴⁶.

Зауважимо, що М. Драгоманов звертає увагу й на особливе значення цього методу у спростуванні різноманітних забобонів, упереджень, небилиць чи апологій у царині античної історії. Приміром, він підкреслює, що *«порівняльний метод вивчення повинен покласти край перебільшеному вихвалянню германських варварів щодо всіх дикунів земного шару»*⁴⁷. Схожі критичні мотиви повною мірою спостерігаємо в його текстах з обсягу українського історієписання. Натомість опоненти молодого історика, зокрема В. Більбасов, досить скептично відгукнулися про застосування порівняльного інструментарію в його магістерській дисертації⁴⁸.

Та, мабуть, найвиразнішим свідченням позитивістського походження компаративізму М. Драгоманова є його розумування про соціологічну підоснову порівняльно-історичного методу, котра дозволяє верифікувати фактографічні відомості у відповідній площині. *«Історична критика отримує в такому соціологічному методі допомогу в тих випадках, коли не існує ніяких даних для перевірки відомих свідчень про певне явище, – зазначає історик. – Ця допомога полягає в порівняльному методі, котрий є неминучим вислідом логічної, а не топографічно-хронологічної системи викладу»*⁴⁹. На його думку, підсумком порівняння різних пам'яток первісної культури має стати твердження про культурно-історичний, а не хронологічний зміст самого поняття «давня історія»⁵⁰.

Пізніше, у «Чудацьких думках про українську національну справу» М. Драгоманов гостро скритикував студію «Борьба культур и народностей в Литовско-русском государстве в период династической унии Литвы с Польшею» (Київ, 1884 р.), написану учнем В. Антоновича – М. Дашкевичем. Власне, опонент М. Дашкевича закидає йому брак виразного евристичного запиту, себто,

⁴⁴ *Скельчик С.О.* Національний міф чи історія: М.П. Драгоманов як критик сучасної йому української історіографії // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: Мат. Всеукр. наук. конф. (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Х., 1995. – С.306–307.

⁴⁵ *Драгоманов М.П.* Вопрос об историческом значении Римской империи... – С.91.

⁴⁶ Там же. – С.94.

⁴⁷ Там же. – С.144.

⁴⁸ *Бильбасов В.* [Рец. на кн.] *Драгоманов М.* Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – К., 1869. – Ч.1 // Университетские известия. – К., 1869. – №10. – С.3; *Его же.* Рим и Византия в трудах двух киевских историков (*Иконников В.* Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории. – К., 1869; *Драгоманов М.* Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – К., 1869. – Ч.1 // Русский вестник. – 1870. – Т.90. – №11. – С.306.

⁴⁹ *Драгоманов М.П.* Положение и задачи науки древней истории // *Його ж.* Вибране. – С.80–81.

⁵⁰ *Драгоманов М.* Положение и задачи науки древней истории. – С.70.

окресленої компаративної вісі, навколо якої варто вибудувати порівняльний аналіз різних площин минувшини.

«Тільки ж, не глядячи на таке ім'я праці, – відзначає критик, – даремне б стали ви шукати в ній справдешню історію цивілізації, тобто порівняння порядків державних, соціальних, освітніх Польщі, Литви й Русі перед їх унією й у часі її, та показу, якому ступню європейської еволюції відповідав стан кожної з трьох країн в певні епохи»⁵¹.

В іншій студії він наголошував, що «порівняючий антропологічний дослід дуже підрізав старі націоналістичні думки про я к о в і с т ь відмін, “начал” (елементів, принципів) клясичних, германських, слов'янських і т.д. і розширив думку про те, що відміни в порядках різних народів у різні часи мають характер лишень і с т о р и ч н и й (розрядка М.Драгоманова – О.Я.), при чому бувають і комбінації різних “начал”, тобто ступнів еволюції»⁵².

Таким чином, М.Драгоманов постулює тезу про розмаїття ступенів і форм культурно-історичного буття різних народів у межах однієї доби, тобто, впроваджує думку про співіснування різних відтінків чи стадій єдиної суспільної еволюції. Наведені зауваги виявляють уповні очевидні позитивістські компоненти його стилю мислення, зокрема, орієнтацію на широке зіставлення різних епох, еволюційну єдність і, заразом стадіальність у репрезентації суспільного розвитку, котра уможливила компаративізм як такий.

На думку О.Гермайзе, учений виходив із *«розуміння історичного процесу, як процесу універсального, однакового всюди по своїй соціологічній суті і неоднакового лише у формах вияву»*. Звідділя впливав у Драгоманова методологічний висновок, що історичні, як і взагалі соціальні з'явища, можна і слід студіювати й досліджувати тільки і виключно методом порівняльним»⁵³.

Інші дослідники наголошують на значній еволюції, котрої зазнала компаративістика українського вченого, що здолала шлях від звичайної аналогії до «складного синтетичного методу з використанням теорій міфологічної й антропологічної шкіл»⁵⁴. Окрім того, М.Драгоманов розглядав компаративний метод як такий, що дозволяє раціонально та логічно заповнити фактографічні лакуни, перевіряти сумнівні свідчення і т.п. Наприклад, він відзначав, що послуговуючись цим методом, можна визначити історичну добу до якої слід віднести ті чи інші факти, коли джерела є спотвореними чи фрагментарними⁵⁵.

Зазначимо, що тексти українського інтелектуала зорієнтовані на пошуки культурної підоснови, виявлення різних етнокультурних шарів, взаємовпливів, вкраплень, доповнень, метаморфоз у контексті співвідношення космополітичного та етнічного / національного. Саме у цьому сенсі дослідник формує евристичні запити до українського минулого.

Провідним елементом у компаративістиці М.Драгоманова, принаймні, на теренах етнографії, етнології та фольклористики, є поняття «кола» («кругу»), яке вживається для виявлення як подібних, так і відмінних прикмет. Ця дефініція

⁵¹ Драгоманов М.П. Чудацькі думки... – С.489.

⁵² Драгоманов М. Старі хартії вольности. – [Відень], 1915. – С.28 (прим.*).

⁵³ Гермайзе О. М.П. Драгоманов в українській історіографії // Україна. – 1926. – №2/3. – С.129.

⁵⁴ Лукеренко В.Л. Світогляд М.П. Драгоманова. – К., 1965. – С.48.

⁵⁵ Драгоманов М. Положение и задачи... – С.81.

зорієнтована на встановлення культурно-історичного змісту тієї чи іншої пам'ятки народної словесності, себто, висвітлення її походження, споріднених варіантів, запозичень, чужорідних включень, сюжетних аналогій і відмінностей тощо.

Вочевидь, зазначене поняття постало у руслі теорії «мандрівних сюжетів», «мандрівних історій» («зовнішньої міграції»), або, як називав її М.Драгоманов, «теорії переймання»⁵⁶. Власне, «мандрівна історія» (нім. *wandernde Geschichten*) позначала цикл («коло», «круг») оповідей, що «кочували» на різних національних / народних обширах⁵⁷. Об'єднуючою канвою таких циклів досить часто була сюжетна лінія, хоча часом провідну роль відігравали персонажі, побутові, культурні елементи, світоглядні трансформації, способи передачі, терени циркуляції і т.п.

У другій половині XIX ст. теорія «мандрівних історій» розглядалася як інтелектуальна контраверсія щодо концепцій міфологічної школи, котрі спиралися на романтичну естетику, зокрема, обстоювали тезу про доісторичну племінну єдність як основу міфотворення. Походження теорії «мандрівних сюжетів» зазвичай пов'язують зі студіями фундатора порівняльного літературознавства, німецького сходознавця та філолога Т.Бенфея.

Знаковою працею у соціогуманітаристиці другої половини XIX ст. вважають розлогу передмову Т.Бенфея до німецького видання найпопулярнішої санскритської збірки «Панчатантра» (1859 р.), в якій він уперше відзначив запозичення і трансформацію її сюжетних мотивів у фольклористичних традиціях та пам'ятках багатьох європейських народів. Відтоді розпочалося триумфальне поширення теорії «мандрівних сюжетів» на європейських обширах, зокрема в імперії Романових. Праці Т.Бенфея неодноразово згадуються у текстах М.Драгоманова, а спостереження останнього щодо запозичення індійських сюжетів у низці слов'янських пам'яток нагадують розумування німецького вченого⁵⁸. Причому вже сучасники звернули увагу на драгоманівське захоплення «індійщиною», тобто, на невмотивовану генералізацію матеріалу у його фольклористичних та етнографічних розвідках⁵⁹.

Отож, донька українського мислителя Л.Драгоманова-Шишманова обстоювала думку про те, що «його наукові методи і стиль перебували під впливом німецької науки», а в наукових розвідках українського мислителя відчувався «стиль німецьких учених»⁶⁰. Не випадково важкуватість та багатослівність текстів М.Драгоманова відзначалася, як його сучасниками (О.Гольштейн)⁶¹, так і дослідниками (Д.Заславський)⁶².

У широкому сенсі «круг» у фольклористичних студіях М.Драгоманова виступає як своєрідна компаративна вісь чи площина, яка з'ясовує умови й можливості порівняння за тими чи іншими ознаками. Властиво те, що цей

⁵⁶ Драгоманов М. Замітки про слов'янські релігійні та й етичні легенди: II. Дуалістичне сотворіння світа // *Його ж.* Розвідки Михайла Драгоманова... – Т.4. – С.277.

⁵⁷ М.П. [Павлик М.]. Історія розвідки М.Драгоманова про кровосумішку // Там само. – С.183.

⁵⁸ Драгоманов М. Слов'янські оповідання про народина Константина Великого // *Його ж.* Розвідки Михайла Драгоманова... – Т.3. – С.218.

⁵⁹ Мишанич С.В. Фольклористична спадщина М.Драгоманова у світлі актуальних завдань українського народознавства // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. – К., 1991. – С.148.

⁶⁰ Драгоманів-Шишманова Л. Зі споминів про М.Драгоманова // Дзвін. – 1991. – №10. – С.140, 142.

⁶¹ Гольштейн О. Нові спогади про М.Драгоманова // Україна (Париж). – 1950. – №3. – С.172–173.

⁶² Заславский Д. М.П. Драгоманов. Критико-биографический очерк. – К., 1924. – С.88.

допоміжний термін виконує роль відповідного етно- та соціокультурного маркера, який у сукупності з іншими «колами» витворює в уяві дослідника рельєфний візерунок певної пам'ятки.

Таким чином, «коло» окреслює як етнокультурні, так й універсальні (космополітичні, інтернаціональні) складові конкретної пам'ятки, різні культурні шари, зокрема первинний соціо- та етнокультурний пласт, який спричинився до її появи, способи запозичення і переробок, територію побутування і т.п. Зрештою, М. Драгоманов досить детально описував інструментальне застосування компаративних чи культурних «кругів» (нім. «*Kulturkreis*»).

«Порівняння тут повинно бути зроблено в кількох кругах різної величини променів: у крузі руським (велико-біло-мало-руським), у крузі слов'янським, у крузі арійським, юдським, нарешті в кругах тісніших і, так сказати, випадкових – у крузі області народів різного племені і різного ступня культури, що стикалися з нашим народом і передали йому, або переняли від нього певну частину матеріяла народної словесності, – наголошує вчений. – Докладне порівняння сього матеріяла у різних народів, порівняння як основних тем, так і їх розвитку в деталях, показало би і відмін у нашій словесності, і схожість її з іншими, а в останнім разі показало би, чи виходить ся схожість із коінциденції⁶³ чи зі спадщини із спільного колись, племінного скарбу, або чи (як се найчастіше буває) від перейняття при обопільному культурному впливі. Аж тоді, коли подібним чином буде досліджена наша народна словесність методом інтернаціонального порівняння можна буде говорити докладно про її національний (розрядка М. Драгоманова – О.Я.) елемент»⁶⁴.

Однак найважливішим є те, що певне «коло» вчений пов'язує з відповідною культурною добою, себто, розподіляє чи ранжує пам'ятки за різними відтінками історичного часу або стадіями суспільного розвитку. Відтак інструментальне призначення компаративістики М. Драгоманов убачав у тому, щоб *«поперед усього вибрати с тих половиць, через порівняний метод, загальнолюдські, загальноарійські, загальнослов'янські, загальнооруські, відділити пословиці переняті, і одержаний таким способом чисто місцевий останок треба конче, в свою чергу, розділити по епохам культурної історії народу і по місцям його побуту, лісовим, степовим і т.д. Аж тоді можна буде зробити наукову характеристику світогляду українського народу по пословицям, у зв'язку, звісно, з іншими матеріялами для такого предмету»*⁶⁵.

Такі міркування М. Драгоманова виказують його уявлення про еволюційну єдність культурно-історичного руху і, водночас, просторове розмаїття етнокультурних варіацій, які часто-густо нав'язують соціологічне трактування. Більше того, авторські розумування про «культурні кола» почасти нагадують дослідницькі стратегії раннього дифузійнізму кінця XIX – початку XX ст. у культурній антропології, котрі спиралися на ідею «територіального переміщення» (дифузії) культурних взірців. Відтак ці думки свідчать, що еволюційні канони були вже затісними для концептуалізації українського мислителя.

⁶³ Від нім. «Koinzidenz» – збіг, збіжність.

⁶⁴ Драгоманов М. Матеріяли й уваги про українську народню словесність. II. Стенька Разін – козак Гарасим // *Його ж.* Розвідки Михайла Драгоманова... – Т.1. – С.144–145.

⁶⁵ Драгоманов М. Про науковий дослід русько-українських народних пословиць // Там само. – С.51.

Власне, М.Драгоманов досить виразно розрізняв дослідницькі практики звичайного етнографа-збирача та вченого-інтерпретатора. «А вже *хто хоче робити з матеріалу виводи, то мусить бути образованим соціологом*. Тепер мода на порівняння. Ціль порівняння все таки показати і подібність, і різницю, – наголошує М.Драгоманов у листі до М.Павлика від 10/22 лютого 1895 р. – Коли хто порівнянням хоче вказати, що певне оповідання – зайшло, то мусить старатись добитись того, – де перве місце зародіння його, при яких культурних обставинах, як воно далі пішло в путь, при яких обставинах воно всвоювалось другими народами і що воно нарешті в них означає»⁶⁶.

Проте алгоритм уживання порівняльного методу у його текстах видається достатньо складним, оскільки в жодному разі не зводиться лише до спрощеної фіксації подібностей і відмінностей у територіальному розрізі. Натомість компаративна процедура М.Драгоманова спрямована й на виявлення та освітлення бічних варіантів, зокрема, передбачає з'ясування мотиваційної канви, врешті-решт первісної культурної основи.

На його думку, «порівняння треба зробити острійше й систематичніше, а власне воно мусить мати на оці найперше основні особливості варіантів, причому варіанти треба розділити по географічній близості сторін, де вони записані. Після того для кожної сторони треба розділити на основні й сторонні, які затрогували *основні мотиви й розвили другорядні* (процес, через який варіанти стають подекуди зовсім самостійними піснями), а так само й перехід подробиць одної пісні в другу (процес, через який зближаються пісні різні щодо основи своєї теми). При тому треба звертати увагу на географічне розповсюдження тих другорядних і третьорядних варіантів і їх подробиць»⁶⁷.

Загалом автор досить виразно формулює свої евристичні запити, які часто густо генералізує до пошуків початкового взірця. У листі до О.Огоновського від 8 (20) квітня 1894 р. М.Драгоманов досить докладно викладає свої міркування щодо компаративістики та, кінець-кінцем, підкреслює, що «*порівняний дослід мусить дійти до першого джерела всякої теми, прослідити її дороги, показати, як вона перемінилась по дорозі і нарешті показати національні одміни варіантів*»⁶⁸.

Видається, що таке зацікавлення сюжетною канвою пам'яток народної словесності спрямоване на виявлення різних культурних шарів, які спричинилися до їх побутування. Причому учений розглядав як соціокультурні умови, так і художньо-естетичні чинники, які призвели до появи та подальших перетворень того чи іншого твору.

Таким чином, М.Драгоманов стверджує, що «*порівняний дослід оповідань мусить мати на оці не лише схожість їх основ, але й схожість і різницю подробиць*. Окрім того, в питанню про первісну батьківщину певного оповідання та про ті зміни форми, які воно діставало в своїм русі по різних країнах, мусить бути звернена особлива увага на різні побутові вмови, починаючи з географічних. *Лише таким чином можемо встановити генезу оповідань, які знаходяться у*

⁶⁶ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М.Павлик, видав др. Л.Когут. – Чернівці, 1911. – Т.8. – С.201.

⁶⁷ Драгоманов М. «Живая Старина» // Його ж. Розвідки Михайла Драгоманова... – Т.3. – С.314–315.

⁶⁸ Драгоманов М. Переписка / Зібрав і зладив М.Павлик. – Л., 1901. – Т.1. – С.174.

ріжних народів, і доказати їх дійсне свояцтво, та й відділити оповідання туземні в певних строках від перейнятих»⁶⁹.

Властиво те, що ці зауваги демонструють зорієнтованість автора на висвітлення та інтерпретацію сюжетних перетворень, в яких географічна площина, хоч і посідає поважне місце, проте співіснує з культурними, природними, соціальними, етнічними, політичними та іншими чинниками.

Скажімо, розглядаючи етнографічні студії відомого українського етнографа М.Сумцова, М.Драгоманов закидає йому одностороннє застосування порівняльного методу, яке обмежується, головним чином, дійовими особами чи фактографічними подробицями. Натомість критик тримається думки, що для науки було б більше користі, «коли б д. Сумцов прослідив, напр. говорячи про байки і апологи т. зв. животного епосу, не особи животної, а самі фабули (розрядка М.Драгоманова – О.Я.), в чім вони сходяться у ріжних народів, в чім ріжняються, які з них мусіли скластись в ріжних країнах відповідно їх клімату, географії, землі, фауні, звичаям, історії, – а які запозичені були у других народів»⁷⁰.

Отож, порівняльне висвітлення сюжетних ліній, компаративний аналіз самобутніх і запозичених елементів дозволяють М.Драгоманову диференціювати пам'ятки народної словесності за різними «категоріями схожості». Причому цей авторський розподіл, з одного боку, спирався на ідею еволюційної єдності світу історії, яка переходить або досягає відповідних стадій (фаз) суспільного розвитку, у широкому розумінні певного рівня цивілізації, проте, з іншого боку, не виключав взаємозасвоєння, запозичення, сприйняття, переробки, перетворення тих чи інших культурних компонентів, мотивів, побутових подробиць тощо.

Зрештою, М.Драгоманов уважає, що різноманітні культурні подібності можна вложити у дві категорії схожості: «1) схожі через схожість людської природи, особливо через однаковий рівень розвою, 2) схожі через безпосереднє переймання одного народу від другого, через перехід творів словесності як дорогого письменною, так і устною»⁷¹. Зауважимо, що наведені «категорії схожості» М.Драгоманова вельми нагадують тезу вищезгаданого Е.Фрімена про «два роди аналогій»⁷², що тяжіють до позитивістських стильових канонів. Та й посилання на студії Е.Фрімена побутують у текстах українського інтелектуала.

Проте перенесення еволюційно-соціологічних канонів на терени фольклористики й етнографії у текстах М.Драгоманова досить часто спричиняло надмірну, часом спонтанну генералізацію певних історико-культурних контактів, а схожість сюжетів і мотивів фольклору сприймалася дослідником як незаперечний вислід відповідних запозичень⁷³.

Утім, у висвітленні й інтерпретації процесів, явищ, фактів з обсягу культурної минувшини український учений був усе ж таки більш гнучким, аніж більшість адептів та прихильників позитивістського історієписання, позаяк визнавав широке розмаїття етнокультурних форм, попри їх спільну еволюційну основу.

⁶⁹ Драгоманов М. Замітки про слов'янські релігійні ... – Т.4. – С.282.

⁷⁰ Драгоманов М. Наукові методи пр. Сумцова // Житє і слово (Львів). – 1894. – Т.1. – №1. – С.152.

⁷¹ Драгоманов М. Слов'янські оповідання про пожертвування власної дитини. – Т.3. – С.150.

⁷² Фріман Э. Сравнительная политика... – С.22.

⁷³ Мишанич С.В. Фольклористична спадщина М.Драгоманова у світлі... – С.148.

Мабуть, традиційний скептицизм М.Драгоманова уберегав його від апологетичного звеличення як певних теорій, так і інструментальних засобів. «Задля того, *аби не захопитися доктринерством школи і не впасти в натягання, треба доконче при порівнянім досліді особливо звертати увагу не лише на основи оповідання, але й на подробиці: розвій теми, побутові риси, географічні та й історичні вказівки, тенденцію й т.п.*», – відзначає вчений⁷⁴.

Який же вислід компаративістики М.Драгоманова? Що саме прагне віднайти український учений, послуговуючись порівняльним методом у сфері фольклористики й етнології? Передусім це – різноманітні культурні смисли, які переховуються за циркуляцією пам'яток народної словесності. Недаремно М.Драгоманов акцентує увагу на певних культурних запозиченнях та трансформаціях у контексті української історії, що виявляють етнокультурну взаємодію народів / націй на різних відтинках суспільної еволюції. Приміром, у передмові до «Исторических песен малорусского народа», написаній спільно з В.Антоновичем, обстоюється думка про потребу визначення «*ступеня культурних зносин малорусів з іншими народами, безпосереднього й опосередкованого*»⁷⁵.

У подібному сенсі М.Драгоманов формулює свій запит до української минувшини і в іншій студії. «Коли ми будемо мати докладний порівняно-історичний дослід про українські народні пісні, то між іншим ми будемо в стані судити про *ступінь культурної стичности України з Заходом і про ту роль посередника, яку вона грала сім згляді і для Східної Руси*»⁷⁶. Крім того, учений обстоює думку про побутування різноманітних соціо- та етнокультурних контактів на обширах української минувшини від часів античності до ранньомодерної доби. Іноді М.Драгоманов зупиняється на тих культурних перехресчуваннях чи мутаціях, яких зазнавали пам'ятки народної словесності під час свого «мандрування», зокрема, наголошує на географічно-просторових контекстах таких запозичень і перетворень.

«Порівняний дослід народної словесності показує нам *розпросторення пантеїстичної буддійської етики в стороні монотейстичних і навіть спіритуалістичних релігій, магометанських і християнських, дає нам примір того, як поганські міти перероблялися у легенди й життя християнські*, – відзначає М.Драгоманов. – Спеціально він показує нам, що величезний процент того матеріяла, котрий годував фантазію народів Європи, прийшов до них із Азії та Африки тоді, коли ті сторони взагалі стояли культурно вище від сторін Європи, хоть своєю дорогою й ся остання відплатила в македонську епоху певну частину свого довгу своїм учителям, котрих вона так рішучо випередила за останні два-три століття, через що тепер сама стає їх учителькою»⁷⁷.

Проте не меншу вагу, на думку вченого, має й з'ясування тих чи інших причин схожості, себто, осягнення відповідних соціокультурних передумов й обставин, які уможливили спільні риси, мотиви, персонажі і т.п. «Такого рода

⁷⁴ Драгоманов М. Слов'янські переробки Едіпової історії // *Його ж.* Розвідки Михайла Драгоманова... – Т.4. – С.7.

⁷⁵ [Антонович В., Драгоманов М.] Предисловие // Исторические песни малорусского народа. – К., 1874. – Т.1. – С.XVII.

⁷⁶ Драгоманов М. Відгук лицарської поезії в руських народних піснях // *Його ж.* Розвідки Михайла Драгоманова... – Т.1. – С.84.

⁷⁷ Драгоманов М. Корделія-Замурза. Літературно-критичний уривок // Там само. – С.171–172.

докладні студії зробили останнім часом величезні успіхи в Західній Європі, як щодо оповідань місцевих, так і щодо оповідань поза-європейських», – наголошує вчений⁷⁸.

Часом компаративістика М. Драгоманова висвітлює не тільки циркуляцію самих пам'яток, а й буття їх «носіїв», тобто, національних репрезентантів тих чи інших культурних, мистецьких, громадських практик. Приміром, він зіставляє французьких труверів і жонглерів з українськими кобзарями й лірниками⁷⁹.

Утім, класичною давниною, фольклористикою та етнологією сфера застосування компаративістики в дослідницьких практиках М. Драгоманова не обмежується, позаяк вона охоплює й царину політичної історії. Дехто з його сучасників навіть обстоював думку, що український мислитель найліпше вживав порівняльно-історичний метод саме у політичних студіях⁸⁰.

Зауважимо, що М. Драгоманов як інтелектуал другої половини ХІХ ст. загалом поділяв позитивістські уявлення про минувшину як порівняльну площину щодо тодішньої сучасності. Тим більше, що в такому світобаченні різноманітні часові пласти світу історії сполучалися універсальною соціологічно-еволюційною підосною.

Зрештою, політична публіцистика М. Драгоманова виявляє низку різноманітних і доволі оригінальних сюжетів, в яких автор послугується компаративістикою. Зазвичай він уживає порівняльний метод для того, щоб пояснити прихований сенс тих чи інших політичних подій, передумов, обставин, явищ, дошукуючись їх аналогій на теренах європейської історії.

Іноді М. Драгоманов прагне продемонструвати природність певних трансформацій, приміром, періодів суспільно-політичної реакції, котрі змінюють епохи громадського піднесення. Більше того, він намагається віднайти в історії достатні підстави для оптимістичних настанов стосовно драматичних подій або ситуацій, зокрема, спричинених урядовою політикою в імперії Романових.

«Ми цілком розуміємо, що тепер у Росії у многих може розвинутихся найкрайніший песимізм, – зазначає автор у «Листах на Наддніпрянську Україну». – Але ж думаємо, що власне історичні дослідження й порівняння можуть побороти той песимізм, з котрим жити активно не можна»⁸¹. Однак, посідаючи становище публіциста чи громадсько-політичного діяча, М. Драгоманов здебільшого досить коректний та обережний у таких зіставленнях, зокрема, добре усвідомлює їх обмеженість і релятивність.

Приміром, розглядаючи терористичні акти російських народників кінця 1870-х – початку 1880-х рр., він формулює свій компаративний запит у контексті пошуку тих причин, які спричинилися до радикалізації революційного руху. Відтак М. Драгоманов акцентує увагу на політичній мотивації тодішніх терористів, яку часто-густо в російській та іноземній пресі пов'язували із засвоєнням європейських соціалістичних чи анархічних доктрин (марксизм,

⁷⁸ М.П. [Павлик М.]. Історія розвідки... – Т.4. – С.184.

⁷⁹ Драгоманов М. Два українські «фавль» та їх жерела (Нарис із історії загальної порівняної літератури) // Його ж. Розвідки Михайла Драгоманова... – Т.2. – С.67.

⁸⁰ Стаття Віссаріонова «Огляд літературної і політичної діяльності М.П. Драгоманова» // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994. – Л., 2001. – С.361.

⁸¹ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – С.81.

прудонізм, бакунізм та ін.). На його думку, погляди російських революціонерів виявляють «разючу аналогію з ідеями, поширеними в Англії за часів страти Карла I та апологій Мільтона, або з настроями у Франції, коли судили Людовіка (Луї) Капета, або в Німеччині за часів убивства Коцебу (1819)»⁸². Зазначимо, що ці подібності М. Драгоманов виводить не тільки з досвіду особистого спілкування з революційними діячами, а й з вивчення тодішніх нелегальних прокламацій. «Це швидше промови якобінців XVIII століття і навіть гугенотів і пуритан XVI та XVII віків», – підкреслює історик⁸³.

Проте М. Драгоманов не обмежується лише констатацією схожості мотивів у революційних рухах різних епох, а й акцентує увагу на їх спільному соціокультурному підґрунті. «Росія нині перебуває перед вирішенням того питання про обмеження самовладдя спадкової монархії, котре Англія вирішувала в XVII в., Франція в XVIII в., а німецькі держави в першій половині XIX ст.», – наголошує вчений⁸⁴. Отож, причини переродження російських народників-пропагандистів у революціонерів-терористів М. Драгоманов убачає не в тодішніх європейських соціалістичних чи анархічних впливах, а в тих соціокультурних передумовах, що склалися в імперії Романових. Зокрема, він акцентує увагу на відсутності базових громадянських прав і свобод, репресивні заходи царату, скостенілість бюрократичного апарату і т.п.

Власне, схожість соціокультурних трансформацій, пов'язаних із гострими суспільними потребами в обмеженні монархічної влади у ретроспективі європейської минувшини та тодішньої російської сучасності, й складає компаративну вісь М. Драгоманова. Саме у цьому контексті автор пропонує шукати пояснення радикалізації російського революційного руху, позаяк уважає його «виключно політичним (курсив М. Драгоманова – О.Я.), схожим із тими (рухами – О.Я.), котрі проминули держави Західної Європи, одні в XVI та XVII століттях, інші в XVIII, Німеччина й Австрія до 1848 р., Італія до 1859 р.»⁸⁵.

Такі сентенції виказують не тільки уявлення М. Драгоманова про еволюційну єдність та цивілізаційну кінченість суспільних перетворень, а й виявляють його розуміння мінливості й багатоманітності історичних форм, різних способів їх розгортання у просторі та часі. У цьому сенсі надзвичайну цікавість становлять компаративні паралелі М. Драгоманова стосовно російської та європейської історії, позаяк вони репрезентують не тільки прогностичну скерованість його стилю мислення, а й масштабність авторської концептуалізації.

Зазвичай український учений відносив Московське царство до монархій східного та середньовічного типу⁸⁶. Причому М. Драгоманов уважав, що низку таких рис успадкувала й Російська імперія, що наближало її у політичному плані до Візантії, історія якої «успішила» перманентними палацовими інтригами

⁸² Драгоманов М. Тиранобійство в Росии и поведение западной Европы // *Его же*. Собрание политических сочинений. С биографическим очерком и портретом автора. – Париж, 1906. – Т. 2. – С. 349.

⁸³ Там же. – С. 357–358.

⁸⁴ Драгоманов М. П. Динамитно-анархическая эпидемия и самоуправление // *Его же*. Собрание политических сочинений. – Т. 2. – С. 682.

⁸⁵ Драгоманов М. Тиранобійство в Росии... – С. 357–358.

⁸⁶ Драгоманов М. Либерализм и земство в Росии. 1. Земский либерализм в Росии (1858–1883). 2. Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд. – Женева, 1889. – С. 53.

й заколотами. Відтак, порівняльною площиною у цьому випадку слугує рівень легітимності монаршої влади, конституціоналізму та їх впливу на політичну минувшину тієї чи іншої країни.

«З новоевропейських великих монархій до типу Візантії найбільше приближається Росія, в котрій з 23 царів від початку московського однодержавства при Івані III до наших часів (1462–1881) убито було 6 царів (та 2 наслідники престолу), умер на чужині скинутий цар 1 (та 1 наслідник престолу вмер у тюрмі), та окрім того ще вступило на престол через “двірцевий переворот” 4 царі, – всього на 23 царів 14 переворотів, з котрих 12 так званих дворцевих», – відзначає історик⁸⁷.

Водночас М. Драгоманов порівнює Росію з іншими європейськими монархіяма, передусім із Францією й Англією. «Примір середньовічного, християнсько-феодального легітимізму показує аж до самого XVIII ст. Франція, де з 33 королів від Гугона Капета до Людовіка XVI (987–1792) убито було тільки два королі, вже в XVI–XVII в., і то з релігійного фанатизму, поки нарешті в 1793 р. 1 король був присуджений на смерть народнім собором, після чого Франція вступила в добу новітніх революційних переворотів (3 республіки, 2 імперії, 2 конституційні королівства)», – наголошує український інтелектуал⁸⁸.

Та найвиразніше архаїчність російської політичної системи постає у світлі минувшини Британської імперії, котру М. Драгоманов уважав «найпоступовішою» європейською країною, зокрема у сенсі впровадження конституціоналізму. «Англія і в сему показує оригінальну варіацію загальноєвропейської історії: тут з 35 королів від часу Вільяма Завоювателя (1066) по династичним причинам було скинутих 3 королі (з котрих 2 були вбиті в тюрмі, 1 в битві з противником), при участі парламенту було скинуто 4 королі (з котрих 2 убито в тюрмі, одного покарано на смерть парламентом, 1 умер на чужині). Із часу конечної установи парламентської управи, після революції 1688 р., Англія стала приміром новітнього легітимізму, конституційного, при котрому монарх мусить бути верховним символом законотвірної держави і навіть сторожем конституції перед партіями, – зазначає історик. – Інтересно, що і в Росії найбільше було легітимізму при трьох перших Романових (1613–1682), коли царі часто скликали земські собори»⁸⁹.

Де ж пролягають витоки таких різних національно-державних варіацій минувшини? Чому саме у західноєвропейських країнах конституціоналізм став неодмінним атрибутом політичного буття, а в Російській імперії, навпаки, – залишився на маргінесі суспільного життя? Зауважимо, що М. Драгоманов уникає простих й однозначних відповідей на ці питання, проте дошукується їх на ниві компаративістики. Утім, визнаючи типологічну спорідненість Російської і Візантійської імперій, він не підносить ці спостереження до провідних положень концептуалізації про виїмкову православну цивілізацію та її особливий історичний шлях і т.п., що споглядаємо в численних писаннях багатьох мислителів XIX–XX ст.

На його думку, засадна різниця між західноєвропейськими варіаціями та

⁸⁷ Драгоманов М. Старі хартії вольности. – С.27.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само.

російською версією минувшини пов'язана з відмінними темпами історичного розвитку. «Головна відмінність історії московського ладу від історії споріднених йому європейських устроїв зовсім не якісного характеру і полягає лише у відносній відсталості його різновидів, котра пояснюється запізнілістю появи Московської держави на історичній сцені», – стверджує історик⁹⁰. Так постає теза М.Драгоманова про уповільнений розвиток Росії порівняно із Західною Європою. Це положення автор виводить шляхом зіставлення ключових, точніше переломних, моментів політичної історії Росії та Франції, які і складають провідну компаративну вісь у візії українського мислителя.

Зазначимо, що М.Драгоманов категорично відкидав порівняння імперії Романових зі Сполученими Штатами, позаяк «царська історія Московщини не дала тій державі стати мужицькою навіть і такою, як Північно-Американська Спілка, з котрою іноді рівняють Росію легкодуми»⁹¹. Натомість він уважав за доцільне порівнювати Московщину-Росію, переважно з Францією, меншою мірою – з Пруссією-Німеччиною. Вочевидь, доцільність зіставлення минулого Росії з історією Франції спиралася на декілька авторських міркувань. Передусім це – певні паралелі в аграрній історії, величезний бюрократичний апарат і централістична організація державного управління обох країн тощо. Та найбільше до конструювання цієї компаративної площини прудоніста й соціаліста-федераліста М.Драгоманова спонукали російські революційні практики кінця 1870-х – початку 1880-х рр., які він оцінював як яacobинсько-централістичне переродження.

На початку 1880-х рр. М.Драгоманов неодноразово висловлює у своїх текстах, зокрема, в одній із найвідоміших праць – «Историческая Польша и великорусская демократия», – думки про те, що тогочасна ситуація в імперії Романових нагадує становище у Франції напередодні 1789 р.⁹² Зрештою, зацікавлення історією Франції в компаративному сенсі простежується у творчості багатьох російських учених-гуманітаріїв кінця XIX – початку XX ст. Більше того, соціокультурні впливи, які скеровували тодішні дослідницькі інтенції до французького середньовіччя та ранньомодерної доби були настільки потужними, що склалася російська (іноді її означають як російсько-українська) школа істориків у вивченні французької аграрної історії (П.Виноградов, М.Кареев, М.Ковалевський, І.Лучицький та ін.)⁹³.

Утім, М.Драгоманов не виключав й іншої, бічної порівняльної вісі Росія – Пруссія / Німеччина. Причому підставою для побудови такої компаративної площини слугував земський рух на обширах імперії Романових у пореформену добу та його реформаційні потуги й очікування. «Росія після-севастопольська перебувала в такому ж становищі, в якому була Пруссія після Тільзитського миру», – наголошує автор. – І тому в ній розпочалося, і в суспільстві, і в більш просвіченій частині уряду, рух, уповні аналогічний тому,

⁹⁰ Драгоманов М.П. Либерализм и земство в России. – С.45.

⁹¹ Драгоманов М. Україна і центри (Замість фельетона і бібліографії) // Громада. Українська збірка / Впорядкована М.Драгомановим. – Женева, 1878. – №2: Звістки про Україну 1876–1877. – С.459.

⁹² Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1881. – С.451.

⁹³ Фролова И.И. Значение исследований Н.И.Кареева для разработки истории французского крестьянства в эпоху феодализма // Средние века. – Москва, 1955. – Вып.7 – С.316–318.

який був у Пруссії за доби Штейна»⁹⁴. Відзначимо, що ще одна компаративна паралель стосовно Німеччини та Росії у публіцистиці М. Драгоманова постає у контексті зіставлення урядової політики русифікації й германізації на околицях цих імперій. Згадаємо, приміром, його відому студію «Восточная политика Германии и обрусение» (1872 р.)⁹⁵.

Недаремно сучасні дослідники обстоюють думку про два сценарії розвитку Росії у візії М. Драгоманова – яacobінсько-французький та прусько-німецький (ліберальні реформи проведені згори)⁹⁶. Проте від початку 1880-х рр. український мислитель здебільшого орієнтується на «французьку модель» у своїх компаративних експериментах, конструює її з перспективи конституціоналізму зокрема та соціальної історії загалом.

На думку М. Драгоманова, існує щонайменше чотири «критичні точки» історичного розвитку Росії та Франції в контексті конституціоналізму: «Виокремлення Франції з Каролінгського конгломерату в 843 р. Виокремлення Владимирсько-Московського князівства зі старо-російської (“старо-руської” – *О.Я.*) політичної системи – 1243 р. *різниця у 400 р.* Остаточне утворення *États-Généraux*⁹⁷ у Франції – 1302 р. Перший земський собор у Московській державі – 1550 р. *різниця у 248 р.* Останнє зібрання *États-Généraux* 1614 р. Останній земський собор 1698 р. *різниця у 84 р.* Спроби скликання *États-Généraux* за часів Фронди протягом 1649–1651 рр. Спроба обмеження самодержавства імператриці Анни 1730 р. *різниця у 79 р.*»⁹⁸.

Відзначимо, що М. Драгоманов не тільки констатує поступове скорочення часової різниці між «переломними» подіями в історії обох країн, а й висловлює припущення, що скликанню нових Генеральних Штатів 1789 р. у Франції мало відповідати аналогічна подія в російській історії – скликання новітнього Земського собору⁹⁹. Та більше, він тримається думки про різні темпи суспільної еволюції, які вможливають відмінну часову тривалість історичних стадій-епох («ступенів»). «Ми навіть не думаємо, щоб країна, яка так зосталась позаду, як Росія од Європи, *безпремінно мусила так же довго проходити всі ті ступні, які проходили передні країни...*», – підкреслює М. Драгоманов¹⁰⁰.

Проте конституювання модерного Земського собору чи якогось його аналогу так і не сталося! М. Драгоманов пояснює цю несподівану метаморфозу суперечливими соціокультурними впливами європейської історії на російську минувшину, зокрема Французької революції кінця XVIII ст., в яких імперська влада та придворна камарилья вбачали безпосередню загрозу для себе. «*Московська, а потім петербурзька історія Росії з XVII ст., йдучи по тій дорозі, по котрій ішла, напр., історія Франції в часи від Ришельє до 1789 р., виробила над народами Росії, починаючи з великоруського, абсолютно бюрократичний державний*

⁹⁴ Драгоманов М. Либерализм и земство в России. – С.59.

⁹⁵ Драгоманов М. Восточная политика Германии и обрусение // *Его же*. Политические сочинения. – Москва, 1908. – Т.1: Центр и окраины. – С.1–219.

⁹⁶ *Круглашов А.* Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – С.406.

⁹⁷ Генеральні Штати (фр.).

⁹⁸ Драгоманов М.П. Либерализм и земство в России. – С.45–46.

⁹⁹ Там же. – С.46.

¹⁰⁰ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // *Його ж.* Вибране. – С.413.

уряд, котрий не пуска до політичного життя громади й народи, – зазначає історик. – Це, як видно по примірам других держав Європи, тільки певний період в історії Росії, котрий мусить скінчитись і перейти в другий – період державного уряду громадського й народного»¹⁰¹.

Та цього не сталося! Натомість у добу Миколи I, за візією українського діяча, відбулося сполучення «старого московсько-візантійського царизму» з «новітнім контрреволюційним диктаторством», котре паралізувало суспільний розвиток у Росії¹⁰².

Вочевидь, такі компаративні узагальнення і навіть прогностичне передбачення М.Драгоманова спиралися на позитивістські уявлення про еволюційно-стадіальне представлення світу історії. Однак, незважаючи на обстоювання еволюційної єдності минувшини, український інтелектуал виводить тезу про уповільненість російського історичного процесу, послуговуючись не тільки зіставленням знакових політичних подій, а й з перспективи порівняння соціальної історії на обширах Західної Європи та імперії Романових.

На його думку, «одна з відмінностей Московського царства від західноєвропейських монархій полягала якраз у тому, що в останніх монархізм допомагав звільненню мас народу від феодалної аристократії і майже завершив цю роботу до початку визвольного періоду, тоді як у Московії і згодом у Росії XVIII в., саме у самодержавно-монархічний період, селянство було закріпачено духовенством та служивим дворянством. Ця обставина може бути пояснена колонізаційними та військовими відносинами на Східно-Європейській рівнині, де, напр., Московське царство XVI–XVII в., будучи за політичним віком однолітком Франції за королів Валуа, у цьому відношенні відповідало Франкській державі за часів Меровінгів та Каролінгів, – ось чому основа феодалізму, роздавання земель служивим людям, з усіма її наслідками, продовжувалася в Московії та Росії навіть до XIX в., – а в інших формах, триває й до нашого часу»¹⁰³.

Варто підкреслити, що М.Драгоманов уважав помісне землеволодіння підосновою російської соціальної та політичної минувшини, котра гальмувала суспільну еволюцію, тобто, не давала імперії здолати відповідні стадії розвитку. Не випадково історик зауважує, що «Московське царство з самого XIV ст. і доси не перестає завойовувати сусідні краї обік себе і тим воно різниться од усіх других держав в Європі, котрі більше-менше вже давно увійшли в береги. Московське царство через це од самого XIV ст. і доси робить те, що інші держави по неволі закінчили коло XIV ст., себто роздає лени своїм служилим людям (розрядка М.Драгоманова – О.Я.), і в московських, і в немосковських землях і плодить, значить, властне “поместный элемент”»¹⁰⁴. Такі розмірковування український інтелектуал резюмує у досить категоричному вислові: «Росія – сама панська земля в Європі»¹⁰⁵.

¹⁰¹ Драгоманов М. «Сонячний промінь» (Повість Василя Чайченка. – Зоря, 1892. – №№11/22) // Його ж. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К., 1970. – Т.2. – С.389–390.

¹⁰² Драгоманов М. Либерализм и земство в России. – С.48–49.

¹⁰³ Там же. – С.48.

¹⁰⁴ Драгоманов М. Україна і центри... – С.460.

¹⁰⁵ [Драгоманов М.]. Народні школи // Громада. Українська збірка. – №2. – С.213.

Більше того, соціальна історія Росії продукувала й інші аналогії, які широко побутують у політичній публіцистиці М. Драгоманова. Зокрема, автор порівнював передачу великих земельних володінь у Чорногорії початку 1880-х рр. місцевій аристократії з подібними соціальними практиками в Росії XVIII ст. «Це роздавання земель у новонабутих землях на південному кордоні Чорногорії не народу, а придворним, чи не нагадує воно зроблену в значно більших масштабах роздачу земель Катериною II у «Вільностях Війська Запорізького», перетворених Потьомкіним у Новоросію?», – риторично запитує вчений¹⁰⁶.

Наведені сентенції свідчать, що М. Драгоманов як і більшість інтелектуалів другої половини XIX ст., хоч і спирався на ідею еволюційної репрезентації світу минувшини, проте все ж таки тримався думки не тільки про відмінну тривалість окремих стадій чи епох, а й про неоднорідність різних площин історичного розвитку – політичної, соціальної, господарсько-економічної, духовно-культурної та ін.

Саме з ідеї визнання багатоманітності суспільної еволюції в різних сферах людського буття постає авторська думка про відмінні форми цього єдиного процесу, вислідом якої є теза про варіації чи різновиди європейської минувшини (французька, німецька, англійська) та уповільнений / «запізнілий» розвиток Московщини-Росії. У широкому сенсі евристичний запит М. Драгоманова на ниві компаративістики, зорієнтований на осягнення можливих способів переходу від станового до громадянського суспільства, від монаршого абсолютизму до конституціоналізму, від всеросійської держави до держави націй, які нині зазвичай окреслюють як пошуки шляхів «запізнілої модернізації» мультинаціональної імперії Романових.

Утім, авторська констатація нав'язує ще одну порівняльну вісь у текстах М. Драгоманова у контексті зіставлення Гетьманщини та Московського царства / Російської імперії. Причому своєрідним мірилом такої компаративістики слугує т.зв. «ідеальний устрій». Український мислитель, як і П.Ж. Прудон, уважав, що до цього взірця наближалася тогочасна Швейцарія з її широким місцевим самоврядуванням¹⁰⁷. У такому світлі М. Драгоманов обстоював думку, що «*козацькі республіки старої України були набагато ближче до ідеального політичного устрою, ніж та російська імперія, в якій благоденствує Україна у наш час*. Ці республіки мали свої недоліки і в минулому, проте все-таки вони були республіками, все ж таки, наприклад, Запоріжжя являло вповні демократичну общину, а при тому зовсім не виключно військову і навіть розбійницьку, зовсім не дику»¹⁰⁸.

Крім того, учений акцентує увагу на тому, що система управління «козацьких республік» кардинально відрізнялася від імперської централізації. Зокрема, він підкреслює, що у «Гетьманщині сотня була, щонайменше, у принципі самоврядною властю, полк таким же повітом, а вся Гетьманщина такою ж областю, в якій поступово вироблялися і форми загальнонародного представництва»¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Драгоманов М. Литературно-политические заметки. II. Абсолютизм и капитализм // *Его же*. Собрание политических сочинений. – Т.2. – С.564.

¹⁰⁷ Драгоманов М. «Царство Боже внутри вас» Л.Толстого. – К., 1907. – С.14.

¹⁰⁸ Драгоманов М. Литературно-политические заметки. VII. Страхи украинского сепаратизма // *Его же*. Собрание политических сочинений. – Т.2. – С.593.

¹⁰⁹ Там же. – С.593–594.

Це порівняння логічно підводило М.Драгоманова до тези про конфлікт між російським легітимізмом і централізмом та українською автономією XVII–XVIII ст.¹¹⁰ Проте український діяч не тільки пояснює реакційність і відсталість імперської системи уповільненістю темпів еволюції російської держави, а й наголошує на відповідних практично-політичних наслідках. Зокрема, він обстоює думку, що в «такій державі жити нікому не можна», а тим паче «немосковським народам»¹¹¹!

Зауважимо, що М.Драгоманов досить часто вишукував аналогії щодо знакових подій з обсягу різних національних історій, зокрема, прагнув крізь зіставлення досягнути їх суспільний масштаб і продемонструвати відповідний сенс. Саме у цьому руслі варто розглядати його розумування щодо Переяславського договору 1654 р., який він порівнював з Великою хартією вольностей 1215 р. і, заразом, із суспільними практиками Московського царства XVII ст. На його думку, «як порівняти ті права, що витребували собі пани англійські у короля Івана, званого Безземельним (1215 р.), звісну Велику Грамоту про вольності (Magna Charta libertatum), то вийде, що вони були не багато більше, ніж вольності наших козаків у 1654 р., і служили попереду на користь ще меншому числу людей»¹¹². Звідси й походить авторська теза, що козацький устрій був більше подібний до *«теперішніх вольних держав європейських, так званих конституційних, ніж Московське царство і теперішня російська імперія»*¹¹³.

Водночас М.Драгоманов звертає увагу на засвоєння різноманітних культурних і громадських елементів, які демонструють певні ролі українців в історичному бутті інших країн. Приміром, він висловлює думку про запозичення запорізькими козаками таборового устрою від «чеських Таборитів, яким ходили допомагати наші волинці та подоляни в XV в.»¹¹⁴.

Іноді М.Драгоманов уживає порівняння як своєрідний засіб політичної публіцистики з широкими історичними ретроспекціями. Такою, наприклад, є його політична сатира «Дионизий III С.-Петербургский и Платон II Московский. Сравнительно-историческая игра природы». Власне, це – сатирична аналогія між історією античних Сіракуз й Афін, яку свого часу пильно студював М.Драгоманов¹¹⁵, та тогочасною імперією Романових. Причому імператор Олександр III і російський публіцист І.Аксаков, відомий як палкий прибічник «ідеальної монархії» і, заразом, автор проекту «самоліквідації дворянства», порівнюються із сіракузьким тираном Діонісієм I Старшим та його наставником – давньогрецьким філософом Платоном Афінським. За іронією долі, цього античного мислителя продали в рабство після його повчань щодо побудови кращої держави. Відтак, М.Драгоманов віднаходить чергову «аналогію» з тодішньою сучасністю. У 1878 р. І.Аксакова вислали з Москви за гостру

¹¹⁰ Драгоманов М. Германство на Востоке и Московщина на Западе // Там же. – С.503.

¹¹¹ Драгоманов М. Терроризм и свобода, муравьи и корова (Ответ на ответ «Голоса») // Там же. – С.300.

¹¹² Драгоманов М. Пропавший час. Українці під Московським царством (1654–1876) // *Його жс.* Вибране. – С.570.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Драгоманов М. Историческая Польша... – С.314.

¹¹⁵ Драгоманов М.П. Сиракузские тираны. Конспект лекций по древней истории [автограф 1867] // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.1. – Спр.44072. – Арк.1–25.

критику політики Олександра II на Берлінському конгресі, що спричинила розділ Болгарії та інші зовнішньополітичні поступки імперії Романових.

Зауважимо, що навіть у цьому сатиричному нарисі М. Драгоманов напівіронічно «виправдовується» щодо побутування відмінностей означених персонажів, оскільки вони випливають з різниці «клімату, їжі та загального вигляду природи» – московської й афінської¹¹⁶. Цей стилізований пасаж виказує не тільки авторський скептицизм щодо різноманітних інтелектуальних спроб «виховання» тиранів, а й стосовно позитивістських уявлень про «всесилля» факторного аналізу («теорії факторів»).

Звісно, викладеними сюжетами не обмежується компаративістика М. Драгоманова, проте їх освітлення все ж таки дає певне уявлення про його дослідницький інструментарій, зокрема, стосовно стильових канонів його історичного письма. У позитивістських дослідницьких стратегіях призначення «порівняльних студій» здебільшого асоціюють із пошуками сутності історичних перетворень. У цьому сенсі М. Драгоманов посідає проміжне місце між дослідниками, які скеровані на т.зв. «відкриття» й формулювання законів суспільного розвитку, та вченими, котрі переймаються відтворенням винятково фактографічної «поверхні» світу історії.

Примітна риса компаративістики М. Драгоманова – своєрідна тотальність і всеосяжність у застосуванні цього дослідницького інструментарію, котра є вислідом космополітичних і просвітницько-гуманістичних настанов його світосприйняття. Тим паче, що становище українського інтелектуала на еміграції (іноді його зіставляють зі славнозвісною постаттю О. Герцена), зокрема, споглядання тодішньої європейської дійсності, котра різко контрастувала із суспільними й культурними практиками на обширах імперії Романових, продукувало «порівняльні експерименти».

Вихідна основа компаративних студій М. Драгоманова, безперечно, тяжіла до еволюційно-стадіальних конструкцій світу історії. Утім, український інтелектуал визнавав не тільки величезне розмаїття культурних, соціальних, політичних форм, темпів розвитку, неоднорідність розвою різних площин і сфер суспільного життя, а й навіть відмінну тривалість окремих стадій-епох, припускав можливість їх комбінації та співбуття в одному історичному часі!

Загалом він уникав жорстких і універсальних пропозицій на ниві концептуалізації світу минушини, передусім тих, які спричиняли одноманітне й лінійне представлення історії. Натомість його сценарії та варіації історичного розвитку європейських націй або країн нав'язують ретроспективні й прогностичні сюжети, котрі спираються на достатньо вмотивовані, окреслені і значною мірою однорідні евристичні запити (конституціоналізм, система державного управління, аграрний устрій, соціальна диференціація, політичне реформування і т.п.).

Звісно, у компаративістиці М. Драгоманова часом споглядаємо й ідеї лінійності, приміром, коли йдеться про ті чи інші часові відтинки, якими визначається хронологічна локалізація «запізнілості» російського розвитку, порівняно з

¹¹⁶ Драгоманов М. Дионизий III С.-Петербургский и Платон II Московский. Сравнительно-историческая игра природы // *Его же. Собрание политических сочинений.* – Т.2. – С.467.

французьким або британським і т.п. У порівняльних сюжетах українського діяча побутують і численні практично-політичні мотиви, хоч автор і прагне посісти та продемонструвати космополітичне (проте не безсторонне!) становище щодо висвітлення й пояснення подій, фактів, явищ і процесів.

Іноді соціологічна підоснова компаративних експериментів М.Драгоманова призводила до надмірної генералізації його спостережень, узагальнень і висновків. Особливо це помітно у його фольклористичних та етнографічних практиках, наприклад, у захопленні т. зв. «індійщиною» чи іншими «мандрівними історіями». Однак зазвичай учений прагнув стримано й обережно формулювати свої «порівняльні» висновки та узагальнення, зокрема, щодо типологічних подібностей, генетичних зв'язків, культурних контактів і т.п.

Вочевидь, межі еволюційно-стадіальної компаративістики були вже затісними для пізнього М.Драгоманова. Відтак його порівняльні студії поступово наближалися до критичної чи модернізованої версії позитивізму кінця XIX – початку XX ст., зокрема, у царині культурної антропології нагадували інструментарій, що тільки-но вимальовувався у річищі раннього дифузійнізму. Проте повністю подолати позитивістські засади історієписання українському інтелектуалу так і не судилося! На заваді став аж надто короткий вік його напруженого, інтенсивного й драматичного життя (1841–1895 рр.)...

The article lights up the usage of comparative-historical method in the M.Drahomanov works in the socio-humanities context of late XIX – early XX. Author considers the specific of the formation (especially instrumental feature) of comparative requests of Ukrainian scientist and substantiates the idea of staged-evolutionary basis of M.Drahomanov comparativistics.

О.Р.Кісь*

ЖІНОЧА ІСТОРІЯ ЯК НАПРЯМОК ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: СТАНОВЛЕННЯ ФЕМІНІСТСЬКОЇ МЕТОДОЛОГІЇ

У статті представлено критичний огляд теоретичних дебатів у середовищі західних істориків феміністичного спрямування протягом 1970-х – початку 1980-х рр. Авторка аналізує, які пізнавальні й політичні завдання ставила перед собою жіноча історія на першому етапі свого розвитку, висвітлює ті проблеми вивчення, які опинилися у центрі феміністської полеміки в даний період, а також розглядає дискусію про андроцентризм історичної науки, смисл поняття патріархату, особливості джерельної бази жіночої історії, концептуальні підходи до вивчення жіночого досвіду.

Попри те, що так звана «жіноча проблематика» посіла значне місце в історичних науках різних країн віддавна, власне жіноча історія як відносно самостійний напрямок досліджень виокремилася і почала здобувати визнання в академічному середовищі порівняно нещодавно, а саме – на початку 1970-х рр. До цього суттєво спричинилося піднесення жіночого руху («друга хвиля фемінізму») в Європі та США у другій половині 1960-х рр. Поштовхом стало усвідомлення того факту, що навіть попри здобуття жінками рівних із чоловіками політичних і громадянських прав, гендерні нерівності й дискримінація жінок у країнах Заходу залишалися повсюдними, набуваючи нових, прихованих форм. Легітимація цих нерівностей часто ґрунтувалася на панівних уявленнях про природні докорінні відмінності між людьми різної статі, що зумовлюють і «доцільність» розділення сфер та способів жіночої й чоловічої самореалізації та виправдовують існування гендерних ієрархій. Щоби підважити тезу про «одвічність» жіночої підлеглості чоловікові й, таким чином, поставити під сумнів її «довічність», необхідно було провести ґрунтовні історичні дослідження та виявити, коли, як і чому жінки стали «другою статтю».

Фактично від самого початку жіноча історія була не тільки науковим, але й політичним проектом: її завдання не зводилися лише до суто пізнавальних інтересів у певній тематичній царині; дослідниці-феміністки ставили собі за мету виявити витоки, простежити трансформації та проаналізувати різноманітні механізми і форми дискримінації жінок у різних культурно-історичних контекстах. Узагальнені результати таких студій мали б викрити сконструйованість і несправедливість існуючого гендерного ладу та здобути аргументи для усунення численних (часто невидимих) гендерних нерівностей. «Як науковці-феміністки, – писала згодом Джудіт Беннетт, – ми маємо подвійну мету: по-перше, викоринити всі форми мізоґіністської традиції в науці, і, по-друге, сприяти розумінню (та, відтак, остаточному викориненню) пригноблення жінок [...]. Встановивши природу і причини гноблення жінок у минулому, ми можемо безпосередньо посилити феміністські стратегії на майбутнє»¹. Таким чином, дослідниці-феміністки розглядали жіночу історію як засіб для подальших соціальних трансформацій – зміни суспільного статусу жінок.

* Кісь Оксана Романівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України (Львів), президент Української асоціації дослідників жіночої історії.
E-mail: kis@ucu.edu.ua

¹ Bennett J.M. Feminism and History // Gender and History. – 1989. – №1 (3). – P.256, 266.

«Невидимість жінок» в історії

Перше, на що звернули увагу історики-феміністки, це те, що існує величезний дисбаланс в історичних дослідженнях різних сфер життєдіяльності суспільства, із перевагою на користь саме царин, де тисячоліттями домінували винятково чоловіки. Саме вони посідали владу (політика), силу (військо), володіли ресурсами (майно) та визначали ідеологію (релігія). Фактично чоловіки приймали доленосні рішення на всіх рівнях – від сім'ї та сільської громади до міського магістрату, князівства чи імперії. І саме цю діяльність насамперед описували у своїх історичних хроніках літописці та історики. Таким чином, жінки не лише були усунуті від влади, сили, ресурсів та ідеологій, але і їхнє життя фактично минало непоміченим у царині нецікавого для істориків приватного простору. У велику історію ввійшли лише ті жінки, яким удалося успішно реалізувати себе у чоловічій сфері (княгиня Ольга, Жанна д'Арк та ін.).

Однією з піонерок жіночої історії вважають Герду Лернер. Її стаття «Нові підходи до вивчення жінок в американській історії», опублікована у «Журналі соціальної історії» восени 1969 р.², стала тим програмним текстом, де вперше у систематичний спосіб було викладено феміністські принципи історичного дослідження. Учена критикувала історичну науку насамперед за надмірну увагу до сфери політичної влади та недооцінку тих царин життєдіяльності, в яких традиційно переважали жінки. Приймаючи той факт, що чоловіки й жінки справді різні, авторка наголошувала: «Ролі жінок і чоловіків у суспільстві різні, але їх значення однаково важливе. Тому і їхні досягнення слід вимірювати різними мірками. Визначити і застосувати такі мірила складно доти, доки наші прогалини у знаннях про фактичні внески жінок не буде заповнено. І саме це слід зробити»³.

В іншій своїй статті – «Більшість віднаходить своє минуле», що й понині вважається класикою феміністського підходу в історії, – Г.Лернер розвиває бачення предмета та методології жіночої історії, указуючи на, здавалося б, цілком очевидний факт: «Жіночий досвід охоплює все, що належить до сфери людського; жінки поділяють – і завжди поділяли – світ нарівні з чоловіками у тому сенсі, що як мінімум половина досвіду людства належить жінкам». Продовжуючи ці міркування, вона визначає завдання жіночої історії: «Жінки завжди творили історію такою ж мірою, як і чоловіки, а не просто "робили свій внесок" у неї, але вони не знали, що вони створили та не мали інструментів для інтерпретації власного досвіду. Особливість нинішнього моменту полягає в тому, що жінки заявляють про свої повні права на власне минуле та виробляють засоби, щоб його інтерпретувати»⁴. Таким чином, Г.Лернер фактично визначила предметне поле жіночої історії – жіночий досвід у всіх без винятку сферах людської життєдіяльності.

Хоча вивчення різних аспектів жіночого повсякдення та досягнень віддавна були складовою історичних студій у різних країнах, статус таких досліджень в

² Lerner G. New approaches to the study of women in American History // Journal of Social History. – 1969. – №3 (1). – P.53–62.

³ Ibid. – P.62.

⁴ Lerner G. The majority finds its past // Current History. – 1976. – №70 (416). – P.231, 193.

історичних науках і спосіб, в який жіночий досвід було представлено у працях істориків, не задовольняв дослідниць феміністичного спрямування. Як слушно зауважила Ґ.Лернер, така «історія жінок має особливість, а саме – внутрішнє викривлення: вона потрапляє до нас, заломлена крізь призму чоловічого бачення, тобто крізь цінності, мірилом яких є чоловік. Усе, що нам відомо про минулий досвід жіноцтва, дійшло до нас через роздуми чоловіків; наше бачення та інтерпретації того, що ми знаємо про жінок, були сформовані чоловічою системою цінностей»⁵.

Саме під впливом феміністської критики науки прийшло усвідомлення того, що досі історію жінок розповідали чоловіки: «Офіційні літописці, маючи власний критерій відбору, формували первинні записи про те, що робили та говорили жінки. Цих чоловіків, цілком байдужих до приватного життя, цікавила винятково сфера громадська, де жінки не відігравали ніякої ролі [...]. Жінки найчастіше виявляються представлені кимось, їх описують, і значно рідше вони самі про себе розповідають»⁶.

У пізнішій праці, у 1990 р., Ґ.Лернер ставить питання гостріше: «Однією з фундаментальних помилок патріархальної думки було заявляти про універсальність досвіду малої елітної групи білих чоловіків привілейованих верств. Традиційні історики описували діяльність цієї групи та називали це історією людства. Вони включили всіх жінок у категорію «чоловіки» та проігнорували фактичні відмінності, що існують поміж людьми, стверджуючи, що мала група, діяльність якої вони описують, представляє нас усіх. Але так не є. Відкидаючи це андроцентричне викривлення минулого, ми відкриваємо новий шлях для інших підходів і викликів»⁷.

Проблема андроцентризму історичних наук

Фактично описана Ґ.Лернер проблема становила квінтесенцію першопочатків феміністської критики системної характеристики історичної науки – андроцентризму. Цим поняттям визначають такий спосіб мислення, у межах якого саме чоловіка розглядають як точку відліку та мірило культурних цінностей і норм⁸. Уперше цей термін використала ще на початку ХХ ст. Шарлота Перкінс Ґілман, звернувши увагу на те, що європейську культуру створили чоловіки, і нині вона репрезентує їхній світогляд та віддає їм перевагу⁹. Андроцентричним є кожне твердження, яке характеризує будь-який аспект жіночого життя як відхилення від норми чи девіацію.

Іманентну європейській культурі тенденцію трактувати жінку як «іншого» відносно чоловіка-взірця підкреслювала Сімона де Бовуар, і саме ця теза стала

⁵ Ibid. – P.193.

⁶ Дюби Ж., Перро М. Рассказывая историю женщин // История женщин на Западе: В 5 т. / Под общ. ред. Ж.Дюби, М.Перро; пер. с англ. – Т.1. – Санкт-Петербург, 2005. – С.10–11.

⁷ Lerner G. Reconceptualizing differences among women // Journal of Women's History. – 1990. – №1 (3). – P.107.

⁸ Humm M. Słownik teorii feminizmu. – Warszawa, 1993. – S.20–21. Докл. про це див.: Кіс О. Андроцентричний дискурс в історичних науках // Філософсько-антропологічні студії 2001: Спецвипуск. – К., 2001. – С.43–58.

⁹ Gilman C.P. The Man-Made World; or, Our Androcentric Culture.– New York, 1914.

наскрізною ідеєю її фундаментальної праці «Друга стаття» (1949 р.). Утім, ті самі ідеї сформулювала двома десятиліттями раніше українська вчена, історик та антрополог Катерина Грушевська у своїй статті 1929 р.¹⁰ Вона гостро критикувала властиву тогочасним дослідженням тенденцію до зосередження уваги на «чоловічих» вимірах культури, указуючи на головну ваду гуманітарної науки, яка «намагається трактувати жінку поза культурним контекстом»¹¹. «Тому, що силою обставин докладніше було досліджено власне отсей "мужеський" світ – чоловічо-громадський аспект культури, – наголошувала К.Грушевська, – се справляє таке вражіння, ніби він і являється нормою, поруч якої жіночий [...] творить тільки ріжновидність, епізод, "фрагмент"»¹². Видатна вчена, чії наукові підходи випередили свій час, провістивши світові тенденції в розвитку жіночих студій, слушно наголошувала, що інтереси наукового пізнання вимагають висвітлення і чоловічої, і жіночої візії суспільства та культури, і саме це неодмінно сприятиме відтворенню більш цілісної картини історичного минулого. Однак її заклик надовго залишився без відгуку.

Андроцентризм має значний вплив на наукові теорії не лише через той факт, що університети й інші дослідницькі інституції століттями були та навіть зараз є здебільшого цариною чоловіків, але й в інший особливий спосіб – через вибір ділянок і сфер досліджень, стратегії, понятійного апарату, теоретичних підходів та методики проведення досліджень. Маргіналізація та знецінення так званої «жіночої тематики» в історичних студіях є прямим наслідком андроцентричного характеру цієї науки. Як писала свого часу Гізелла Бок, «традиційна історіографія не просто прогавила жінок у "всезагальній" чи "універсальній" історії – їх було виключено цілеспрямовано»¹³. Саме цей факт дозволив історикам-феміністкам говорити про «невидимість» жінок в історії як знанні про минуле.

Подібна невидимість була зумовлена вибірковістю історичного пізнання, де певні тематичні поля вважалися незначущими, невартими уваги дослідника. Думка, висловлена Гільдою Сміт, має слушність не тільки щодо знехтуваної істориками «жіночої тематики», але й у багатьох інших випадках, коли йдеться про конструювання минулого з позиції чи під впливом сучасних панівних ідеологій та політичних процесів. Учена писала: «Історія є вибірковим поглядом на минуле, рамки якого задані більше реаліями сьогодення, аніж суто розумінням минулого. Оскільки історики відчують зрушення у сучасних структурах влади, остільки вони – свідомо чи ні – змінюють свою думку про те, хто був важливим у минулому»¹⁴. Справді, читаючи історичні монографії та підручники з історії, ми змушені констатувати той факт, що вони докладно висвітлюють саме ті сфери людської діяльності, де переважали чоловіки: це історія силових протистоянь і дипломатичних стосунків, державотворення і

¹⁰ Грушевська К. Про дослідження статевих громад в первіснім суспільстві // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1929. – Вип.1. – С.24–33.

¹¹ Там само. – С.26.

¹² Там само. – С.26–28.

¹³ Bock G. Women's history and gender history: aspects of an international debate // Gender and History. – 1989. – №1 (1). – P.7.

¹⁴ Smith H. Feminism and the Methodology of Women's History // Liberating Women's History: Theoretical and Critical Essays / Ed. B.A.Carroll. – Chicago, 1976. – P.368.

революцій, технічного прогресу та високого мистецтва, географічних відкриттів і колонізацій, тоді як сфери переважно жіночої самореалізації в них практично не представлено. Одна з найбільших теоретиків гендерних досліджень в історичних науках писала: «Історія розвитку людства була розказана головно через чоловічу участь: ідентифікація чоловіка з людством головним чином спричинилася до зникнення жінок із записів минулого [...]. Жінки забуті чи проігноровані, сховані від історії»¹⁵.

Головними борцями супроти засилля андроцентричного дискурсу в соціальних та гуманітарних науках стали дослідниці-феміністки. Ось як оцінила значення їхньої діяльності Елізабет Мінніх: «Те, що ми (феміністки – *О.К.*) робимо, можна порівняти зі справою Коперника, який спростував геоцентричність людського мислення, чи Дарвіна, котрий зруйнував нашу духоцентричність. Ми руйнуємо андроцентричність і це є зміна, що має справді фундаментальне значення»¹⁶. Підривний, революційний характер феміністського підходу в історичних дослідженнях підкреслювала й Г.Лернер: «Жіноча історія кидає виклик історичній науці, вимагаючи докорінного перегляду аксіом та методології традиційної історії. Вона підважує підставове припущення, що чоловік є мірилом всього значущого та що діяльність чоловіків є за визначенням важлива, тоді як жіноча – другорядна [...]. Нова історія має ґрунтуватися на усвідомленні, що жінки становлять половину людства і завжди були невід'ємними учасниками процесу творення історії»¹⁷.

У пошуках власного минулого: проблема джерельної бази

Боротьба з андроцентризмом підштовхнула феміністично налаштованих істориків до творення альтернативної – гіноцентричної – версії історії, так званої «her-story» – «її історії», на противагу тій «history» – «його історії», яку людство знало досі. Авторки-феміністки, які зосередилися на історії жінок, переслідували подвійну мету: повернути жінкам належне їм місце в історії, а також повернути жінкам власне жіночу історію¹⁸. Не знаючи досвіду своїх попередниць або маючи неповне чи спотворене уявлення про нього, жінки не можуть адекватно усвідомити й оцінити свій власний стан і вибудувати ефективні стратегії на майбутнє. Тож створення «жіночої генеалогії» стало одним із першочергових завдань істориків. Для цього, на їх думку, слід було насамперед зрівноважити існуючий дисбаланс у знаннях про минуле і лише потім робити спроби створення інтегральної історії людства, в якій фактор гендерної специфіки досвіду в усіх сферах життєяльності був би наскрізно врахований.

Першою працею, що гостро і відкрито поставила питання про те, щоб

¹⁵ *Scott J. W.* The Problem of Invisibility // *Retrieving Women's History: Changing Perceptions of the Role of Women in Politics and Society* / Ed. S.J.Kleinberg. – UNESCO, 1992. – P.5–6.

¹⁶ *Minnich E. F.* Devastating conceptual error: how can we not be feminist scholars? // *Change*. – 1982. – №14 (3). – P.7.

¹⁷ *Lerner G.* The majority finds its past. – P.231.

¹⁸ *Kelly J.* The social relation of the sexes. Methodological implications of women's history // *Idem.* *Women, History and Theory: The Essays of Joan Kelly*. – Chicago, 1984. – P.1.

«зробити видимими» всіх невідомих досі статисток світової історії і надати голос усім безмовним досі свідкам та учасникам історичних подій, була книга за редакцією двох американських дослідниць – Ренати Брайденталь та Клаудії Кунз «Стаючи видимими: жінки в європейській історії» (1977 р.)¹⁹. Вона спричинила справжній бум, оскільки покликала до життя численні розвідки, засновані на аналізі архівів, документів, автобіографій, листів, щоденників окремих жінок і жіночих громад (монастирських і т.п.), що заклали підвалини «жіночої історії», розкриваючи становище жінок у різні епохи й у різних соціальних верствах.

На цьому етапі історики наштовхнулися на доволі серйозну перешкоду – практично повну відсутність повноцінної інформації про жінок у традиційних історичних джерелах. «Якщо історик шукатиме матеріалів про жінок у такий самий спосіб, як і про чоловіків, він, вірогідно, мало що знайде. Якщо жіноче існування було відокремлене, то й пошук матеріалів має відбуватися з усвідомленням цієї окремішності. Історичні матеріали зберігаються тоді, коли хтось зацікавлений їх зберігати. Щодо жінок, украй рідко суспільні інституції були зацікавлені у збереженні жіночих документів [...]. Слід також усвідомлювати, що зазвичай вважалося непристойним для жінок писати для широкого загалу, а навіть коли так, то підписувати власні праці»²⁰. Справді, навіть приватні родинні архіви (не кажучи вже про архіви інституційні) рідко містили якісь письмові свідчення про жінок – їх не вважали за потрібне зберігати. Дослідниці-феміністки не просто викривали та критикували обмеженість, андроцентричність джерельної бази, але й активно шукали альтернативні емпіричні матеріали, які б походили саме з тих сфер, де століттями реалізувала себе більшість жінок.

Щоправда, дуже швидко стало зрозуміло, що завдання реконструкції власне жіночої історії мало б бути лише першим (далеко не єдиним) кроком на шляху до зміни історичної парадигми. Ще в 1976 р. Джоан Келлі наголошувала: «Від самого початку жіноча історія визнавала, що так звана "компенсаторна" історія є недостатньою»²¹. Просте додавання жінок до існуючих історичних текстів не змінювало маргінального статусу жіночої історії як ділянки пізнання. Згодом, розмірковуючи над значенням згаданого збірника, Джоан Скотт писала: «Якщо підлеглість жінок – колись і тепер – бодай частково утримувалася завдяки їх невидимості, тоді їх визволення може здійснитися через їх оприявлення у нарративах про соціальну боротьбу та політичні досягнення [...]. Зробити жінок видимими – це не лише питання пошуку нових фактів, це питання запровадження нових інтерпретацій»²².

Ще у 1976 р. Гільда Сміт наголошувала: «Не слід переоцінити роль жіноцтва у загальному поступі людства [...]. Історичну термінологію слід переглянути з огляду на феміністське розуміння життя жінок. Поняття прогресу, цивілізації, навіть класу можуть відрізнитися від їх звичного вжитку, якщо на них подивитися з перспективи жіночої історії»²³.

¹⁹ *Becoming Visible: Women in European History* / Eds. R. Broidenthal, C. Koonz. – Boston, 1977.

²⁰ *Smith H. Feminism and the Methodology of Women's History.* – P.372.

²¹ *Kelly J. The social relation of the sexes.* – P.2.

²² *Scott J.W. Introduction // Feminism and History* / Ed. J.W.Scott. – New York, 2000. – P.2–3.

²³ *Smith H. Feminism and the Methodology of Women's History.* – P.383.

Чи «універсальна» історія?

У цьому контексті постало питання про інший вияв андроцентричного характеру історичної науки, а саме – про універсальність періодизації історії. Як переконливо показали у своїх численних дослідженнях історики-феміністки, через специфіку своїх гендерно обумовлених соціальних ролей і статусів, жінки досвідчили поворотні моменти всесвітньої історії, ключові політичні події та соціально-економічні перетворення у відмінний від чоловіків спосіб. Так, епоха Відродження, яку досі трактували як добу поступу культури та цивілізації, принесла європейським жінкам втрати економічних важелів, затворництво та полвання на відьом, а Французька революція насправді виключила жінок із числа тих, кого стосувалися «свобода, рівність і братерство». Ще в 1976 р. Дж.Келлі слушно зауважила: «Якою б не була оцінка того чи іншого історичного періоду, їх оцінювали з точки зору чоловіків», тоді як нерідко саме в періоди криз та занепаду жінки отримували додаткові можливості для самореалізації й розширення своїх прав²⁴. Таким чином, питання подолання андроцентризму в історичних студіях означало не лише прискіпливу увагу до жіночого досвіду в найрізноманітніших його проявах, але й висувало проблему *переоцінки* усталеного бачення різних періодів і подій світової історії.

Жінка чи жінки?

Ще однією проблемою традиційної історіографії історики-феміністки вважали тенденцію узагальнювати все розмаїття жіночого досвіду, зводячи його до однієї універсальної категорії «жінка». Чи не від самого початку систематичного дослідження жіночої історії стало очевидним, що досвід жінок не лише є відмінним від досвіду чоловіків, але й досвід жінок різних соціальних верств, вікових, етнічних, расових, професійних, освітніх та інших груп також може бути дуже різним. Ще в 1969 р. Г.Лернер наголошувала: «Категорія "жінка" є надто широка та розмита, щоб слугувати надійною точкою відліку [...]. Жінок складно концептуалізувати як групу, оскільки вони розпорошені серед населення»²⁵. Дослідниця звернула увагу на той факт, що статус жінок різних вікових груп, соціальних верств, сімейного стану тощо буде присутньо різним навіть в одному суспільстві певного періоду, тому варто мати на увазі різні категорії жінок і робити відповідні узагальнення з огляду на відмінності між ними.

Цю позицію поділяли й інші історики феміністського спрямування. Г.Бок цілком слушно вказувала: «Відмінність поміж жіночою та чоловічою історією не означає, що історія жінок була ідентичною для всіх жінок: не всі жінки мають однакову історію. Усвідомлення інакшості, відмінності, нерівності поміж чоловічою та жіночою історією слід доповнити усвідомленням інакшості, відмінностей та нерівностей поміж самими жінками [...]. Інакше кажучи, історію жінок можна досягнути лише у множині, а не в однині, однак це розмаїття існує в контексті цілісної історії жіночої статі»²⁶.

²⁴ Kelly J. The social relation of the sexes. – P.3; Smith H. Feminism and the Methodology of Women's History. – P.382.

²⁵ Lerner G. New approaches to the study of women... – P.60, 56.

²⁶ Bock G. Women's history and gender history... – P.8.

Увага до відмінностей поміж різними групами жінок дозволила історикам-феміністкам уникнути необґрунтованих і помилкових узагальнень через необґрунтовану екстраполяцію висновків окремих вузьких досліджень на ширше коло жінок. До цього важливого аспекту методології жіночої історії дослідниці раз по раз повертаються у своїх працях. Пізніше, у 1990 р. Г.Лернер укотре звернула увагу на цю проблему: «Щоразу, коли вивчаємо групу жінок, у минулому чи нині, мусимо брати до уваги не лише подібності, але й відмінності поміж ними [...]. Ніхто не має права заявляти про універсальність [певного досвіду], ґрунтуючись винятково на дослідженні однієї окремої групи [...]. Ми маємо викладати і те, що є спільно-наскрізним, і те, що є особливим у всьому розмаїтті, адже інакше ми викривляємо реальність»²⁷.

Натомість у працях багатьох традиційних істориків жіноцтво представлене так, ніби життя й доля усіх жінок однакові та зумовлені їх спільними вродженими характеристиками. Подібна генералізація створювала враження, що жінка є якоюсь позаісторичною сутністю, її буття залишається незмінним крізь епохи, країни та верстви, попри всі економічні, культурні чи політичні трансформації. У 1976 р. Шейла Йогансон писала: «Віддавна чоловіки неодноразово змінювали думку про те, ким і чим є "жінка". Залежно від автора, місця й часу, жінку проголошували засадничо непізнаваною або простачкою, жертвовною чи еґоїстичною, безсоромною чи сором'язливою, жорстокою чи люблячою, духовною чи меркантильною, дурною чи надто розумною, чуттєвою чи фригідною, більше або менше моральною, більше або менше естетичною, більше чи менше чуйною, легковажною чи серйозною і так далі. Попри труднощі трактування такої мінливої істоти, як героїня історичного наративу, одвічні узагальнення – за самою своєю природою – не мають історії, вони просто існують без змін. Хоча з часом, ретельно добираючи цитати звідусіль, можна створити ілюзію, що жінка завжди була однаковою (і тому не має історії), так само просто можна зібрати низку висловів видатних і не дуже людей, які доводять протилежне»²⁸.

Головна проблема подібних текстів про жінок полягає, на думку Г.Сміт, у тому, що вони пронизані моралізаторськими розмірковуваннями та оцінковими судженнями про те, якою має бути справжня жінка і яке належне їй місце у суспільстві²⁹. Подібні тексти складно назвати дослідженнями, оскільки їх завданням було не стільки пізнання особливостей життя жінок у різних культурах, епохах та верствах (цими відмінностями зазвичай нехтували), скільки утвердження і підтримання усталеного ґендерного ладу. Поза тим, навіть істориківі-початківцю має бути очевидно, що права та можливості жінок привілейованих суспільних верств суттєво різнилися від умов життя простолюду; що повсякденний досвід жінок різних станів та етнічних груп у середньовічному місті міг бути докорінно різним; а дружини радянських партфункціонерів вели спосіб життя, що був суттєво відмінний від буднів колгоспниць. Тож узагальнення на кшталт «середньовічна жінка», «радянська жінка» чи «українська жінка» не тільки не мають сенсу, але й можуть виявитися вкрай шкідливими, безпідставно

²⁷ Lerner G. Reconceptualizing differences among women. – P.107.

²⁸ Johanson S.R. "Herstory" as History: A New Field or Another Fad? // Liberating Women's History: Theoretical and Critical Essays. – Chicago, 1976. – P.402–403.

²⁹ Smith H. Feminism and the Methodology of Women's History. – P.375.

уніфікуючи та редукуючи історичний досвід жінок, ігноруючи суттєві відмінності у правах, можливостях, способах і сферах самореалізації, моделях поведінки, системі цінностей та життєвих стратегіях жінок різних епох, верств, культур і територій. Саме це мала на увазі Ш.Йогансон, коли писала: «Жінка як загальна назва хоч і зручна, але це пастка; як одиниця аналізу в історичному наративі вона недоречна і небезпечна [...]. У майбутніх спробах написання жіночої історії слід позбутися поняття “жінка”. Історики мають розглядати *жінок*, і що дуже важливо – цілком конкретні групи жінок»³⁰.

Дискусія про патріархат

Попри визнання значних і численних відмінностей та специфіки досвіду жінок різних культур, епох, верств, соціальних груп тощо, чи не всіх їх незмінно об'єднувала одна спільна риса: другорядність і підлеглість щодо чоловіків. Аналізуючи зміни і тяглість у становищі європейських жінок у приватній та публічній сферах, Дж.Беннетт дійшла висновку про, так би мовити, «відсутність поступу», таку собі «застиглість історії» для жінок. Підсумовуючи критичний огляд низки фундаментальних історичних досліджень про жіночу працю в різних країнах та різні епохи, вона писала: «Беручи до уваги незмінність низького статусу робітниць – у доіндустріальних та індустріальних умовах, у сільському і міському середовищі, на півдні та на півночі Європи – основним поясненням мусить бути риса, спільна для досвіду усіх цих жінок – патріархат. Підпорядковані на приватному рівні чоловікам, жінки працювали на користь домогосподарств, підконтрольних чоловікам. Підпорядковані в публічній сфері чоловікам, які контролювали політичні й економічні інституції, жінки працювали на умовах, визначених іншими. Наскрізність патріархату у приватному і в публічному житті жінок гарантувала, що поступ в одній сфері принесе втрати в іншій»³¹.

Запровадження поняття «патріархат» стало важливим інструментом критики дискримінації жінок як у суспільстві, так і в дослідженнях. Патріархат визначається як система влади та домінування чоловіків над жінками, що є – завдяки дії суспільних, політичних, економічних інституцій – джерелом гноблення жінок. Саме принцип ієрархії статей – наріжний камінь патріархату³². Феміністське прочитання терміна запропонувала Кейт Міллет у праці «Сексуальна політика» (1971 р.)³³. На перших етапах становлення жіночої історії поняття «патріархат» розуміли як універсальний принцип суспільного укладу, що дискримінує жінок. Деякі радикальні дослідниці-феміністки, як-от Мері Дейлі, навіть вважали патріархат панівною світовою релігією³⁴. Пояснюючи його механізм, Г.Лернер писала: «Система чоловічого панування

³⁰ Johanson S.R. "Herstory" as History... – P.402–403.

³¹ Bennett J.M. "History that stands still": women's work in the European past // *Feminist Studies*. – 1988. – №14 (2). – P.280.

³² Іващенко О. Гендерна наукова перспектива: від світогляду до політики // *Соціологія: теорія методи, маркетинг*. – 1998. – №6. – С.78.

³³ Міллет К. Сексуальна політика. – К., 1998.

³⁴ Daly M. *The Church and the Second Sex*. – London, 1968.

над ресурсами та жінками, яку називають патріархатом, для свого існування вимагає створення категорії “інакших”, “відмінних”. Такі групи, сформовані по-різному в різні епохи та в різних місцях, завжди визначаються як “відмінні” від гегемонної групи та оцінюються як неповноцінні. Ієрархія формується та підтримується саме на підставі припущення про неповноцінність групи “інакших”. Ієрархія інституціоналізується в державних структурах, законах, військовій справі, економіці, освіті, релігії, ідеології та в культурних продуктах, створених панівною групою»³⁵.

Зосередження уваги істориків-феміністок на патріархаті як системі гноблення жінок доволі швидко викликало критику з боку частини дослідниць, яка насамперед стосувалася позаісторичності цього поняття (припущення, що чоловіче домінування було сталим і незмінним) та його спрощеності (що не брало до уваги позитивних аспектів стосунків між чоловіками та жінками), через що жінки постають винятково як жертви³⁶. Дискусія, що розгорнулася навколо доцільності використання поняття патріархату в історичних дослідженнях, засвідчила значне зростання теоретико-методологічного рівня жіночої історії. Лінда Гордон, наприклад, наполягала, що метою феміністських студій в історії має бути «розвиток теоретичних рамок нашої науки, що долають дуалізм жертви/героїні, панування/спротиву та охоплюють найрізноманітніші прояви жіночого досвіду»³⁷.

Чи не найпалкішою захисницею доцільності застосування поняття патріархату у феміністських студіях історії була Дж.Беннетт. У своїй програмній статті «Фемінізм та історія» вона докладно обґрунтувала продуктивність цього поняття за умови його використання у ширшому сенсі. При цьому авторка відштовхувалася від визначення патріархату, яке запропонувала Адрієн Річ у своїй знаковій праці «Народжена жінкою» (1971 р.): «Патріархат – це сімейно-соціальна, ідеологічна, політична система, в якій чоловіки за допомогою сили і прямого тиску, або через ритуали, традиції, право, мову, звичаї, етикет, освіту та розподіл праці визначають, яку роль повинні чи не повинні виконувати жінки, причому жіноче повсюдно підпорядковане чоловічому»³⁸.

Полемізуючи з тими колегами, які готові відмовитися від доволі радикального терміна «патріархат» на користь більш поміркованих понять «чоловіче панування» чи «дискримінація жінок», дослідниця висуває п'ять аргументів на підтримку поняття. «По-перше, якщо йдеться про систему, в межах якої жінки постійно перебувають у невігідній позиції порівняно з чоловіками, то поняття патріархату є найбільш чітким і цільним на відміну від розмитих описових понять як-от, “чоловіче панування” тощо. По-друге, патріархат часто хибно трактують як позаісторичне поняття, яке наче натякає на незмінність, природність і невідворотність пригноблення жінок. Проте патріархат вочевидь існував у багатьох формах і різновидах, тож його історія є фактично історією багатьох різних

³⁵ Lerner G. Reconceptualizing differences among women. – P.111.

³⁶ Shoemaker R., Vincent M. Gender history: the evolution of a concept // Gender and History in Western Europe / Eds. R.Shoemaker, M.Vincent. – London, 1998. – P.3–4.

³⁷ Gordon L. What's new in women's history // Feminist Studies – Critical Studies / Ed. T. de Lauretis. – Madison, 1986. – P.25.

³⁸ Rich A. Of Woman Born. – London, 1976. – P.57.

патріархатів. Тому історики повинні історизувати та вивчати його різноманітні прояви. По-третє, патріархат було хибно трактовано як образливе чоловіконенависницьке слово, однак це поняття нічим не гірше за “чоловіче домінування” чи подібні до нього. Не слід також забувати про актину участь жінок у підтриманні й відтворенні системи патріархату (подвійні моральні стандарти, іншування, остракізм). По-четверте, патріархат відкидали ще й тому, що його застосування начебто штучно накидає сучасні феміністські схеми на розуміння минулого. Проте насправді всі історики намагаються зрозуміти минуле не лише у властивих відповідному часу поняттях, але й крізь призму сучасних теорій (як-от терміни “відродження” чи “капіталізм” використовуються до епох, які не знали таких понять). І по-п’яте, патріархат звинувачували як надто широке поняття, яке ігнорує численні відмінності в досвіді жінок різних епох, країн, релігій, рас, класів тощо. Та насправді патріархат наголошує на наскрізності й тривкості гноблення жінок, не заперечуючи відмінності, спричинені іншими системами гноблення, як-от: імперіалізм, расизм, феодалізм, капіталізм та ін. Патріархат є вдалим і необхідним поняттям для опису (багатоликої і різноманітної) системи, в якій вивищення чоловіків було встановлено та збережено»³⁹.

Загалом дослідники сходилися на думці, що «патріархат» як поняття дозволяє «зрозуміти, яким чином чоловіча влада змінювалася, а не зникала»⁴⁰. Тому завдання істориків-феміністок, на думку Дж.Беннет, є «чітким: нам належить історизувати патріархат не лише для того, щоб ідентифікувати його головні механізми (як особливі, так і всезагальні), але також щоб з’ясувати, яким чином йому вдалося вижити та потривати. Щойно дослідивши історичну дію патріархату, ми напишемо багато історій багатьох патріархатів – чи то власне багатьох проявів та систем, через які він розростався. Крім того, варто мати на увазі ще два аспекти: нам слід не лише простежити, як механізми певного різновиду патріархату змінилися у часі, але також – як оті механізми вплинули на різних жінок у різний спосіб»⁴¹.

Таким чином, розуміючи патріархат як базовий організаційний принцип формування та підтримання суспільних ієрархій, завдяки багатовимірній дії якого дискримінація жінок набуває найрізноманітніших форм (у тому числі – невидимих), ми повинні виявляти й досліджувати його джерела, механізми, прояви й наслідки в конкретних культурно-історичних та соціально-політичних контекстах, викриваючи витоки ґендерної нерівності та деконструювати їх.

Критика попередніх досліджень про жінок

Окрім згаданого вище андроцентризму, попередні дослідження про минуле жіноцтва хибували ще кількома серйозними вадами, що їх активно взялися критикувати історики феміністського спрямування. Першою проблемою було визнано схильність істориків репрезентувати досвід жінок у категоріях жертв, страждань і втрат. Ішлося про те, що розглядаючи життя жінок суто крізь призму

³⁹ Bennett J.M. *Feminism and History*. – P.260–262.

⁴⁰ Shoemaker R., Vincent M. *Gender history: the evolution of a concept*. – P.3–4.

⁴¹ Bennett J.M. *Feminism and History*. – P.266, 263–264.

їх безправності та залежності, дослідники часто не помічали чи недооцінювали активну (хоча й не завжди помітну на перший погляд) участь жінок у тих чи інших ситуаціях, їх здатність впливати на хід подій, забезпечувати власні потреби і реалізувати свої інтереси в несприятливих для себе обставинах.

Зосередження уваги винятково на різноманітних проявах та механізмах дискримінації жінок у минулому призводить до мимовільного конструювання образу жінки як одвічної безпорадної жертви історичних подій, а це автоматично виключає саму можливість визнання та вивчення різних проявів дієздатності жінок (англ. «women's agency»). Поза тим важливо пізнавати також і жіночі стратегії виживання та практики активного чи пасивного спротиву або пристосування до критичних обставин, навіть в умовах тотального обмеження прав та можливостей (як-от під час війн, масового голоду, актів геноциду, у концтаборах і в'язницях тощо). Однобічний погляд на жінок як пасивних об'єктів історії є й некоректним, і несправедливим.

Зрештою, важко не погодитися з Дж.Беннет, яка підкреслювала, що «це розділення поміж жінками як жертвами та жінками як дієвими суб'єктами є фальшивим: жінки завжди були одночасно і жертвами, і дієвими суб'єктами»⁴². На думку вченої, вибудовуючи штучну дихотомію між віктимізацією та дієздатністю історики часом впадають у крайнощі, ідеалізуючи або знецінюючи становище жінок певної епохи, культури чи верстви.

До всього іншого, як слушно підкреслювали дослідниці-феміністки, не слід забувати, що практично повсюдно і завжди жінки також були залучені у підтримання системи гендерних нерівностей, оскільки і самі засвоювали патріархатні ідеології та цінності, і передавали їх далі дітям. «Слід позбутися шаблону “пригнобленої групи” при обговоренні жіночої ролі в політичному житті нації, – закликала Г.Лернер. – Натомість варто відштовхуватися від того факту, що спільною рисою жіноцтва є те, що вони довше за всі інші групи були позбавлені політичної та економічної влади. Чи це означає, що вони не посідали жодної влади чи вони володіли іншою формою влади?»⁴³.

Критикуючи тематичні напрями та підходи, що домінували в попередніх дослідженнях «про жінок», Г.Лернер у програмній статті «Більшість віднаходить своє минуле»⁴⁴ наголосила на таких їх проблематичних аспектах:

1. Вивчення «історії видатних жінок», що полягає у відтворенні біографій визначних особистостей, чиї досягнення мали загальнонаціональне значення, хоч і важливе, але недостатнє; найчастіше воно стосується виняткових випадків особливої жіночої успішності, висвітлює діяльність представниць привілейованих суспільних верств і жодним чином не віддзеркалює досвіду ширших груп жіноцтва чи значення жіночих ролей у суспільстві загалом.

2. Вивчення «історії жіночих внесків та досягнень» у суспільно важливих сферах не може задовольнити потреби жіночої історії, оскільки в такій перспективі ролі жінок оцінюють в рамках, категоріях і за стандартами, що задані чоловічим дискурсом у відповідних (чоловічих) царинах, тоді як поза увагою залишаються сфери та види діяльності, в яких домінували власне жінки.

⁴² Bennett J.M. *Feminism and History*. – P.262.

⁴³ Lerner G. *New approaches to the study of women...* – P.60–61.

⁴⁴ Lerner G. *The majority finds its past*. – P.193–194.

3. Дослідження історії пригноблення та боротьби жінок за свої права також віддзеркалює лише досвід незначної частини жіноцтва, ігноруючи той факт, що більшість не тільки не усвідомлювала власної безправності й не чинила спротиву дискримінації, але й сама була залучена у творення ієрархічних систем та нерівностей.

Дослідниця пропонує натомість вивчати минуле жіноцтва з залученням двох основних концептів – жіночий досвід та автономія, де остання означає вивчення жінок у світі, заданому координатами жіночих цінностей і жіночої діяльності⁴⁵. Хоча саме поняття автономії не стало популярним серед дослідників, але такий підхід отримав підтримку у середовищі жіночої історії. Ключовим поняттям при цьому стала дієздатність (англ. «agency») – термін, який дозволяє розглядати жінок як активних, дієвих суб'єктів історичного процесу, агентів зміни, повноцінних учасниць історії. «Осердям цього підходу є виключне зосередження на жіночій дієздатності, на визначальній ролі, яку жінки відігравали в їх власній історії, та на рисах жіночого досвіду, які гостро докорінно відрізняють його від досвіду чоловічого», – писала Дж.Скотт⁴⁶. Учена переконана, що історикам необхідно «зробити жінок центром пізнання, суб'єктом історії, діючою особою наративу [...], завдання полягає в тому, щоб сконструювати жінок як історичних суб'єктів»⁴⁷.

Значення феміністського етапу жіночої історії

Відмежовуючись від попередніх досліджень про жінок (із властивими їм маскулінними стратегіями, що мали на меті не стільки пояснити, скільки обґрунтувати status quo), історики-феміністки винесли новітні жіночі студії, засновані на залученні жіночого життєвого досвіду в різних сферах соціальної та культурної дійсності, у центр наукового дослідження, що не лише змінило тип аргументації, а й внесло в неї інший пізнавальний інтерес⁴⁸. Прихильники цього напрямку наголошували, що завдяки новій перспективі, через безпосереднє вивчення особливих жіночих спільнот, досвіду, практик, цінностей, ідей та інтересів можна повернути жінкам те місце і вартість в історичному процесі, що їм належить⁴⁹.

Оцінюючи внесок істориків феміністичного спрямування у становлення жіночої історії як відносно самостійної ділянки історичного пізнання та розвитку теоретико-методологічної бази історичної науки, варто виділити низку різнопланових аспектів. По-перше, вони радикально розширили предметне поле історичних досліджень шляхом включення жіночого досвіду у всіх сферах життєдіяльності (тобто збагатили історичні науки тематично). По-друге, завдяки зусиллям істориків-феміністок було суттєво збільшено обсяг і глибину наукових

⁴⁵ Ibid. – P.195.

⁴⁶ Scott J.W. Women's History // Gender and the politics of history / Ed. J.W.Scott. – New York, 1999. – P.20.

⁴⁷ Ibid. – P.17.

⁴⁸ Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований // Пол. Гендер. Культура: Немецкие и русские исследования / Под. ред. Э.Шоре, К.Хайдер. – Москва, 1999. – С.27.

⁴⁹ Theories of Women's Studies / Ed. G.Bowles, R.Duelli Klein. – London; Boston, 1983.

знань про минуле жінок різних культур, епох, верств – жінок зробили видимими в історії людства (історична наука була збагачена кількісно). По-третє, саме феміністки підважили андроцентричний дискурс історичної науки, змусивши дослідників переоцінити ієрархію пізнавальних пріоритетів та критеріїв оцінки (історичне пізнання зазнало парадигматичних змін). По-четверте, саме феміністська жіноча історія утвердила жінок як рівноцінних і рівноправних суб'єктів історичного процесу та історієписання (змінено аксіологічні й епістемологічні засади історієписання). І нарешті, історики-феміністки проаналізували та викрили різноманітні прояви й механізми створення та підтримання ґендерних ієрархій/нерівностей (патріархату) і таким чином надали аргументи для соціальних змін (історичні знання набули нового політичного смислу).

Загалом феміністський етап розвитку жіночої історії мав вирішальне значення для формування ґендерної теорії та методології ґендерних досліджень у сучасних історичних науках. Теоретико-методологічні дебати у середовищі західних істориків-феміністок 1970-х і початку 1980-х рр. оминули вітчизняну історичну науку, тож більшість порушених ними питань усе ще очікують свого належного осмислення в Україні.

This article represents a critical overview of theoretical debates among the Western feminist historians during the 1970s – early 1980s. The author analyses cognitive and political goals of women's history at the initial stage of its development; the key issues of feminist debates of that time are also addressed. The article explores the discussion about androcentrism of historical sciences, the notion of patriarchy, peculiarities of source materials for studies in women's history, basic concepts of and approaches to research on women's past experiences.

РОСИ У «ЖИТТІ ГЕОРГІЯ АМАСТРИДСЬКОГО»

У статті робиться короткий історіографічний огляд одного з найбільш важливих джерел із ранньої історії Русі й аналізуються три головні проблеми: уявлення про правителя росів у візантійській літературі, описана у «Житті Георгія Амастридського» їх виправда проти Візантії та сліди пізньої редакторської правки цього джерела.

«Житіє св.Георгія, єпископа Амастриди» належить до хрестоматійної колекції текстів із ранньої історії Русі. Попри невеликий обсяг інформації про росів, його роль та, здається, значення для дисципліни виходять далеко за межі глухого відгомону візантійської агіографії про напад невідомого, жахливого і неймовірно жорстокого народу рос на Амастриду. Фрагмент про росів, незважаючи на величезну традицію тлумачень, припущень, виправданих і не дуже кон'єктур, усе ще, як це спробуємо показати нижче, потребує перечитання. У межах статті пропонуємо звести його до дослідження декількох надто важливих проблем, які з легкістю можна об'єднати в більш масштабні: який саме похід росів описав автор або, радше, редактор житія; чи існують сліди пізньої редакторської правки; коли ж сформувалося уявлення про «правителя росів» у візантійській літературі IX–X ст.? Перш, ніж перейти до студій над указаними питаннями, доцільно згадати історію «боїв» за «Житіє Георгія Амастридського» в історіографії.

I

Пам'ятка дійшла до нас, як це нечасто буває у візантійській літературі, лише в одному рукописі – «Paris.gr.1452», що датується X ст.¹ Тут було б ризикованим пускатися в розмірковування щодо популярності чи непопулярності твору у візантійському суспільстві, адже відсутність інших списків стримує фантазію. Текст житія став відомим у 1658 р., коли І.Боланд та Ґ.Геншен умістили його (в латинському перекладі) у своїх знаменитих «Діяннях святих»². Хоча видавці одразу ж указали на фрагмент про росів, ні в кого з домодерних учених ця інформація інтересу не викликала. Так тривало доти, коли, за ініціативи Ф.Круга, було складено приблизний список візантійських джерел, важливих для давньоруської історії. Пошук бодай якихось нових археографічних матеріалів служив розв'язанню головної як на той час проблеми – походження Русі³.

* *Филипчук Олександр Михайлович* – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
E-mail: sfilipchuk@rambler.ru; byzvarangian@rambler.ru

¹ *Halkin F.* Manuscripts grecs de Paris. Inventaire hagiographique. – Bruxelles, 1968. – P.161; *Bibliotheca hagiographica graeca* / Ed. F.Halkin. – Brussels, 1957. – №668–668^c; *Kazhdan A.* George of Amastris // *The Oxford Dictionary of Byzantium*. – 1991. – Vol.2. – P.837. Також див.: *Janin R.* *Bibliotheca sanctorum*. – Rome, 1961–1970. – Т.6. – P.533; *Aubert R.* *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*. – Paris, 1984. – Т.20. – P.584.

² Див.: *Васильевский В.* Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского // *Его же.* Труды: В 4 т. – Т.3: Русско-византийские исследования. – Петроград, 1915. – С.I–XI.

³ *Медведев И.* Петербургское византиноведение. – Санкт-Петербург, 2006. – С.15–16.

Залученням життя до виру суперечок між так званими норманістами й антинорманістами ми завдячуємо О.Горському, коротка замітка якого⁴ спонукала автора «катехізису норманізму» – визначного вченого Е.Куніка, написати спеціальну статтю про похід росів у «Житті Георгія Амастридського». У всьому проникливий і прискіпливий до джерелознавчих тонкощів автор спочатку, слідом за О.Горським, помилково ототожнив напад на Амастриду з інформацією ще одного джерела про ранні походи русів – «Життя св.Стефана Сурозького», легендарна та недостовірна інформація якого й досі бентежить учену спільноту⁵. Пізніше в окремій статті Е.Кунік, порівнявши вже відомі на той час дві гомілії («На напад росів» та «Окружне послання») патріарха Фотія з описом росів у житті, зробив текстологічне відкриття: невідомий автор «Життя Георгія Амастридського» використовував твори Фотія⁶, а оскільки останній описав напад росів від 18 червня 860 р., то, очевидно, написання самого життя мало відбутися вже після цих подій. Такі результати дослідження Е.Куніка викликали критику В.Васильєвського, автора *editio princeps* «Життя св.Георгія, єпископа Амастриди». У своїй класичній праці знаний візантиніст намагався показати, що цей твір відноситься до доби іконоборства, а також належить перу відомого агіографа Ігнатія Диякона⁷. Оскільки *curriculum vitae* Ігнатія не виходить за межі 770-х – 848 рр., така атрибуція призвела до наступних проблемних моментів: коли б Ігнатій не написав життя, на початку своєї кар'єри чи наприкінці, його фрагмент про росів є першою згадкою про цей народ у візантійській літературі. Більше того, їх виправа за такої інтерпретації відбулася щонайменше на декілька десятків років раніше від знаменитого походу 860 р., коли, нагадаємо, роси й отримали своє ім'я, а сам фрагмент про них у житті синхронний повідомленню «Бертинських анналів»⁸.

Довгий час висновки В.Васильєвського із цілком очевидних причин особливо радо сприймалися так званими антинорманістами, адже напад, описаний у житті, міг бути здійснений лише «дорюриковою руссю», яка, звісно, вела родовід із Середнього Подніпров'я, та, певна річ, була слов'янського походження⁹. Таким чином, усе це аж ніяк не заважало учасників походу відправляти саме з Києва. Іншими словами, життя перетворилося на наріжний камінь антинорманізму.

⁴ Горский А. О походе русов на Сузож // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1844. – Т.1. – С.195–196.

⁵ Kunik E. Die Berufung der schwedischen Rotsen durch die Finnen und Slawen. – Sankt-Petersburg, 1844. – P.346; Pritsak O. At the Dawn of Christianity in Rus': East Meets West // Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine / Ed. O.Pritsak, I.Ševčenko, M.Labunka. – Cambridge, 1990 (Harvard Ukrainian Studies. – 1988/1989. – Vol.XII/XIII). – P.87–113; Прицак О. Схід зустрічає Захід // Його ж. Походження Русі. – Т.ІІ: Стародавні скандинавські саги і стара Скандинавія. – К., 2003. – С.824–854; Литаврин Г. Візантія, Болгарія, Древня Русь (IX – начало XII в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.32–36.

⁶ Kunik E. Der Raubzug und die Bekehrung eines Russenfürsten, nach der Biographie des Bischofs Georg von Amastri // Bulletin De La Classe Historico-Philologique De L'Académie Impériale Des Sciences De Saint-Petersbourg. – 1845. – №3. – P.33–48.

⁷ Васильевский В. Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского. – С.І–СХІІ, текст: С.1–71. Див. також переклад: Васильевский В. Избранные труды по истории Византии (Труды В.Г.Васильевского): В 2 кн. (4 т.). – Москва, 2010. – Кн.2. – Т.3. – С.9–153, текст: С.304–398.

⁸ Annales Bertiniani // Monumenta Germaniae Historica: Scriptorum rerum Germanicum in usum scholarum / Ed. G.Waitz. – Hanover, 1883. – P.19–20; Annales of St.-Bertin. Ninth-century histories I / Ed. J.Nelson. – Manchester, 1991. – P.44.

⁹ Липшиц Е. О походе Руси на Византию ранее 842 г. // Исторические записки. – 1948. – Т.26. – С.312–331; Левченко М. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С.45–50.

Перші серйозні аргументи проти гіпотези В.Васильєвського висловили А.Греґуар і Ж. Да Коста-Луе, які заперечували як авторство Ігнатія, так і загалом похід росів до 860 р.¹⁰ Незабаром до цих дослідників приєднався А.Васильєв, повторивши їх твердження, що під виправною росів слід мати на увазі війну 941 р.¹¹ Зрештою дискусія перемістилася в межі одного, проте вкрай важливого питання: чи використовував автор життя твори патріарха Фотія? Якщо Е.Арвейлер давала на нього позитивну відповідь¹², то цього не можна сказати про І.Шевченка, який у своїй ґрунтовній статті повністю підтримав гіпотезу В.Васильєвського, підкріпивши її ще декількома аргументами, а саме наявністю спільної лексики у «Житті Георгія Амастридського» з іншими творами, зокрема житієм патріарха Никифора, яке безперечно належало перу Ігнатія Диякона¹³. Уважаючи повідомлення про росів таким, що від початку було частиною «Життя св.Георгія, єпископа Амастриди», І.Шевченко не бачив проблеми в текстологічній подібності опису їх зі словами Фотія.

Після цієї праці голоси скептиків помітно притихли, а її вплив на подальші дослідження виявився колосальним. Навіть важлива студія А.Маркопулоса, в якій грецький учений послідовно зіставив «роський фрагмент» життя з листами, гоміліями та «Амфілохіями» патріарха Фотія, що дозволило йому дійти висновків, аналогічних зі зробленими Е.Куніком, не отримала такого розголосу в історіографії¹⁴. І, мабуть, дарма. Усе ж А.Маркопулос пропонував компромісний варіант: життя написав Ігнатій, але виконаний «у стилі Фотія» роський сюжет до тексту було вставлено пізніше.

Із цього часу вчені, які вважали, що атрибуція життя Ігнатієві Диякону вже доведений факт, усе ж по-різному розраховували час походу. Наприклад, О.Пріцак твердив, що твір було написано між 807 та 820 рр., саме останнім роком він і датував напад росів на Амастриду¹⁵. Натомість У.Тредґолд обстоював 818–819 рр., аргументуючи це різкими адміністративними змінами у Візантії, які нібито мали на меті підвищити ефективність боротьби з роською агресією¹⁶. Причому У.Тредґолда не бентежив той факт, що настільки ранній похід повністю опинявся поза контекстом ранньої історії Русі. Добре розуміючи цю обставину, К.Цукерман наводить іншу хронологію, а саме початок 830-х рр., приурочуючи її до дивовижних пригод

¹⁰ *Da Costa-Louillet G.* Y eut-il des invasions russes dans l'Empire Byzantin avant 860? // *Byzantion.* – 1940/1941. – Т.15. – P.231–248.

¹¹ *Vasiliev A.* The Russian Attack on Constantinople in 860. – Cambridge, 1946 (The Medieval Academy of America. – Vol.46). – P.71–89.

¹² *Ahrweiler H.* Les relations entre les Byzantines et les Russes au IX siecles // *Bulletin d'information et coordination.* – 1971. – Vol.5. – P.44–70.

¹³ *Ševčenko I.* Hagiography of Iconoclast Period // *Iconoclasm: Papers given on the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies: 1975: University of Birmingham / Ed. A.Bryer, J.Herrin.* – Birmingham, 1975. – P.113–133 (*Ševčenko I.* Ideology, letters and culture in the Byzantine World. – London, 1982 (Variorum, V)). Так, І.Шевченко показав сім абсолютно ідентичних текстувальних пасажів у життях Георгія й Никифора, а також одну паралель із житієм Григорія Декаполіта. Важливим аргументом на користь того, що Ігнатій написав усі ці життя, є часте цитування у всіх «*Laudatem Basilii Magni*». На останнє звернув увагу ще П.Нікітін (див.: *Никитин П.* О некоторых греческих текстах житий святых // *Записки Академии наук по историко-филологическому отделению.* 8-серия. – 1895. – Ч.1. – С.27).

¹⁴ *Markopoulos A.* La Vie de Saint Georges d'Amastris et Photius // *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.* – 1979. – Bd.28. – P.75–82 (*Idem.* History and Literature of Byzantium in the 9th–10th Centuries. – Aldershot, 2004 (Ashgate, Variorum, II)).

¹⁵ *Pritsak O.* At the Dawn of Christianity in Rus': East Meets West. – P.94; *Пріцак О.* Схід зустрічає Захід. – С.830.

¹⁶ *Treadgold W.* Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus' // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1988/1989. – Vol.12/13. – P.143.

росів, описаних в «Бертинських анналах»¹⁷. Тут видається доволі показовим, що вчений, котрий ратує за перегляд ранньої історії Русі та праці якого нам особливо імпонують, уважає, ніби роси вже в такий період могли бути відомими у Візантії.

Насамкінець І.Литаврин припустив, що напад росів міг відбутися в наступні відрізки часу: 809–814 рр. (коли тривала війна з болгарамі), 820–825 рр. (з узурпатором Фомою Слов'янином), 837–839 рр. (з арабами в Малій Азії). Утім, його припущення ґрунтувалося тільки на тому, що росам, напевно, було відомо про відсутність у столиці імперії значних сухопутних і морських сил¹⁸. Щодо цього в нас немає жодної впевненості.

Нещодавне введення в обіг нових критичних видань текстів, які написав Ігнатій Диякон, і тих, що їх за традицією йому приписують, могло вирішити проблему, або хоча б скорегувати її¹⁹. Утім, цього не сталося. Як писав у своїй відомій праці, що вже встигла стати класичною, А.Каждан: «Авторство Ігнатія неможливо довести чи опротестувати. Він міг бути автором житія Георгія, хоча ця ідея не викликає абсолютної довіри». Також учений підсумував результати попередніх досліджень літературної спадщини ймовірного автора: «Проблема авторства Ігнатія навряд чи коли-небудь буде вирішена. З одного боку, ми можемо уявити собі Ігнатія Диякона у відповідності до даних Суди як автора житій Никифора й Тарасія, а також деяких втрачених творів. У такому випадку це справжній грамастик, великий знавець античної літератури, схильний до високої риторики, який майже не приділяє уваги живому, “натуралістичному” опису. З іншого боку, ми можемо приписати йому все, що вийшло під іменем Ігнатія (включаючи церковні гімни?), навіть агіографічні твори, які дуже мало подібні на його патріарші біографії. У такому випадку перед нами воістину ренесансна особистість, *litteratus*, який працював у дуже різних жанрах (проза й поезія, листи та житія), володів різноманітними художніми стилями. Про Ігнатія Диякона можна з упевненістю сказати, що приписувані йому житія створено в абсолютно різних літературних стилях»²⁰. Своєю чергою можемо лише підписатися під цими словами.

Справді, якщо «Житіє Георгія Амастридського» навіть і належить Ігнатієві, то чи можна бути впевненим, що пасаж про росів не додано пізніше? Така можливість виглядає дуже привабливо у світлі того, що ми маємо справу з єдиним рукописом, датованим X ст. Якщо це так, тоді в тексті повинні залишитися бодай якісь сліди редагування, обриси можливих вставок, до того ж важливо, щоби вони не зводилися лише до «роського досьє». У такому випадку ми неминуче матимемо справу з певними уявленнями, неприбутими домі автора. Їх пошук, повертаючись до означених вище проблем, повинен обійняти «темні» місця тексту. На цястя, такі у житії є.

¹⁷ Zuckerman C. Deux étapes de la formation de l'ancien État russe // Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie Byzance et Orient / Ed. M.Kazanski, A.Necessian, C.Zuckerman. – Paris, 2000 (Réalités Byzantines, 7). – P.101–102; Цукерман К. Два етапа формування Древнерусского государства // Славяноведение. – 2001. – №4. – С.59–60.

¹⁸ Литаврин Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – С.32–36.

¹⁹ Makris G. Ignatios Diakonos and die Vita des hl. Gregorios Dekapolites. Edition and Kommentar. Mit einer Übersetzung der Vita von M.Chronz. – Stuttgart, 1997 (Byzantinische Archiv, 17); *Efthymiades S.* The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Deacon, with Greek text and Eng. tr. – Aldershot, 1998; *Idem.* On the Hagiographical Work of Ignatios the Deacon // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. – 1991. – Bd.41. – P.73–83.

²⁰ Каждан А. История византийской литературы (650–850 гг.). – Санкт-Петербург, 2002. – С.469.

II

Спонукані жагою до грабежів роси доволі швидко збагнули, яка добра пожива очікує їх у результаті вдалого походу в межі Візантії. Вогонь насильства й спалахи жорстокості, котрі переходять у маніакальність розбою та знущань – ось тло їхніх діянь, що його ретельно описують численні автори візантійських хронік та історій. Звісно, першими під удар потрапляли беззахисні храми й монастирі, а всі сподівання на порятунок покладалися на святого патрона, велич і чудеса якого лише й могли зупинити варварів. Саме одне з таких чудес сталося біля гробу св.Георгія, єпископа Амастриди. Після того, як роси вдерлися до міста, їхній грабіжницький запал одразу ж перекинувся на знаменитий храм:

«Коли ж варвари ввійшли до храму й побачили гріб, подумали, що там є скарб, як це справді був скарб. Ринувшись, щоб розкопати його, вони раптово відчували себе повністю виснаженими в руках, ногах, немов пов'язаних невидимими ланцюгами, залишалися нерухомими, жалюгідними, дуже нажаханими та здивованими, і, крім того, щоби викрикувати якісь звуки, нічого не могли зробити»²¹.

Однак справжніми героями чуда стала не ця група росів, які не змогли розібратися у грецьких етимологіях²², а їх правитель чи вождь, котрий настрахався не менше за інших:

«Коли їх правитель побачив таке незвичне явище, то він також дуже злякався та вжахнувся й наказав привести одного полоненика»²³.

Тут нас не цікавитиме зміст доволі довгої бесіди ватажка варварів із цим анонімним бранцем, завдяки чому роси все ж залишили храм, так і не розграбувавши його скарбів²⁴. Інтерес представляє сама особа ігемона («ήγεμόν») росів. Точніше, його поява в тексті житія. Ця обставина, яка досі не викликала в літературі якихось зауважень, насправді важлива й так не насторожувала б, якби не одна проблема: чи відповідає подібне уявлення про росів візантійській літературі IX ст., а чи походить з іншого часу?

Почнімо з термінології. Ужито у «Житті Георгія Амастридського» слово «ὁ ήγεμόν» («όνος»), яке можна читати по-різному – як «правитель», «військовий командир» («ήγεμόνας καὶ ἄρχοντας»), «вождь», – не часто зустрічається взагалі щодо Русі²⁵. До того ж із того невеликого списку слід вилучити підзаголовок розділу 15, книги 2 «Книги церемоній» про прийом «ігемона й архонтиси» Ольги,

²¹ *Васильевский В.* Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского. – С. 65 («Εἰς γὰρ τὸ ἱερὸν τῶν βαρβάρων εἰσελθόντων καὶ τὸν τάφρον θεασαμένων, θησαυρὸν εἶναι τὸν ὄντως θησαυρὸν ὑπετόπασαν καὶ δὴ τοῦτον ἀνωρύξαι ὀρήσαντες, παρεμμένοι ὤφθησαν χεῖρας, παρεμμένοι πόδας, καὶ δεσμοῖς ἀοράτοις πεδῆθέντες ἔμειναν ὅλως ἀκίνητοι, ἐλεεινοί, θάμβους καὶ δέους μεστοί, οὐδὲν ἄλλο δυνάμενοι ἢ φθέγγεσθαι»).

²² Про цікаву гру слів навколо «θησαυρός» див.: *Каждан А.* История византийской литературы (650–850 гг.). – С. 468.

²³ *Васильевский В.* Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского. – С. 65–66 («ὁ δὲ σφῶν ήγεμόν, ἐλεῖ τὸ παράδοξον εἶδε τοῦ πράγματος, δέους ἐπλήξεως, καὶ τινα τῶν τῆ αἰχμαλωσίᾳ ἠπλημένων προσαγών»).

²⁴ Там же. – С. 66–68.

²⁵ *Бибиков М.* Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси. – Москва, 2004. – Т. 1. – С. 572.

що у виданні І.Райске мав наступний вигляд: «ἔτι τῆς ἡγεμόνος καὶ τῆς ἀρχοντίσης Ἐλγας τῶν Ῥῶν ὁποίως ταῦτ(α) πάντ(α) ἐτελέσθ(ησαν)»²⁶. На жаль, таке прочитання, як нещодавно довів М.Фезестоун, не відповідає рукопису, де знаходимо зворот: «ἐν τῷγε μηνί»²⁷. Усі інші випадки вживання «ὁ ἡγεμών» («ὄνος») щодо росів належать візантійській літературі XII ст. Якщо для цього періоду «ὁ ἡγεμών» слугував синонімом династа чи архонта²⁸, то що нам відомо про правителя росів із візантійської літератури IX ст.?

У нашому розпорядженні є дуже важливі тексти. Головні з них – дві гомілії («На напад росів/варварів» та «Окружне послання») патріарха Фотія, хроніка Георгія Амартола (=Симеона Логофета), житіє патріарха Ігнатія та ін.²⁹ Оскільки ми маємо справу з сучасниками Ігнатія Диякона, то до їх повідомлень варто дослухатися. Усі вони без винятку розповідають про нечувану раніше подію – похід росів на Константинополь улітку 860 р. Описуючи з усіма подробицями цей напад, візантійські автори жодним чином не обмовилися, що в росів був правитель. В їхніх очах варвари діяли розрізнено, немов сподіваючись на особисту удачу. На щастя, патріарх Фотій у четвертій гомілії висловився більш категорично та водночас зрозуміло: військо росів було «безкомандним» («ἀστρατήγητον»), іншими словами – варвари не мали жодного правителя. Наведемо цей фрагмент гомілії та зіставимо його з описом росів у «Житті Георгія Амастридського»:

Photius, <i>Homilies</i>	<i>Vita Georg. Amastr.</i>
<p>Ἔθνος ἀφανές, ἔθνος ἀναρίθμητον, ἔθνος ἐν ἀνδραπόδοις ταττόμενον, ἀγνωστον μὲν, ἀλλ' ἀπὸ τῆς καθ' ἡμῶν στρατείας ὄνομα λαβόν, καὶ ἄσημον μὲν, ἀλλ' ἐπίσημον γεγονός, ταπεινὸν καὶ ἠπορημένον, ἀλλ' εἰς ὕψωμα λαμπρὸν καὶ πλοῦτον ἄπλετον ἀναβεβηκός, ἔθνος πόρρω που τῆς ἡμῶν ἀποκτισμένον, βαρβαρικόν, νομαδικόν, τὸ θράσος ἔχον τὰ ὄπλα, ἀφύλακτον, ἀνεξέλεγκτον, ἀστρατήγητον, οὕτως ἄθροον, οὕτως ἐν ῥιπῇ ὀφθαλμοῦ ὡς κύμα θαλάσσης ἐπεχύθη τοῖς ὀρείοις ἡμῶν / Народ непомітний, народ, на який ніхто не зважав, народ, що належить до рабів, невідомий, але отримав ім'я від походу на нас, непримітний, проте [наразі став] вагомим, незначний і безпорадний, але зійшов на пік успіху й багатства, народ, який живе десь далеко від нас, варварський, кочовий, що має лише зухвалість зброї, небезпечний, некерований, без воєначальника, кинувся на наші кордони такою юрбою, немов морська хвиля¹</p>	<p>ἔφοδος ἦν βαρβάρων τῶν Ῥῶς, ἔθνος, ὡς πάντες ἴσασιν, ὁμοτάτου καὶ ἀπηνουός καὶ μηδὲν ἐπιφερομένου φιλανθρωπίας λείψανον. θηριάδεις τοῖς τρόποις, ἀπάνθρωποι τοῖς ἔργοις, αὐτῇ τῇ ὄψει τὴν μισοφονίαν ἐπιδεικνύμενοι, ἐπ' οὐδενὸς τῶν ἄλλων, ὧν περὺ κασιν ἄνθρωποι, χαίροντες, ὡς ἐπὶ φονοκτονίᾳ / Відбувся напад варварів рос, народу, який, як добре відомо, надзвичайно дикий та жорстокий, і позбавлений якоїсь ласки до людей. Їхні діяння подібні до звірів, нелюдські за своєю вдачею, їх вигляд указує на кровожерливість, усе, що їх цікавить у людських учинках та приносить насолоду – це вбивства. Вони ж, які несуть смерть як справами, так й іменем²</p>

Примітки:

1 – *Φωτίου*. Ὀμιλία / Ed. В.Λαοῦρδα. – Θεσσαλονίκη, 1959. – Σ.42.

2 – *Васильевский В.* Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского // *Его же*. Труды: В 4 т. – Т.3: Русско-византийские исследования. – Петроград, 1915. – С.64.3–8.

²⁶ *Constantinus Porphyrogenitus*. De ceremoniis aulae Byzantinae libri 2 / Rec. I.I.Reiske. – Bonnae, 1829. – P.511.

²⁷ *Featherstone J.* Preliminary Remarks on the Leipzig Manuscript of De cerimoniis // *Byzantinische Zeitschrift*. – 2002. – Bd.95. – P.457–480.

²⁸ *Constantinus Porphyrogenitus*. De ceremoniis. – P.679.6.

²⁹ *Φωτίου*. Ὀμιλία / Ed. В.Λαοῦρδα. – Θεσσαλονίκη, 1959. – Σ.29–52; *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople / English transl., intr. and commentary by C.Mango*. – Cambridge, 1958; *Photii Patriarchae Constantinopolitani*. Epistulae et Amphilochia / Ed. В.Λαοῦρδα, L.Westerink. – Leipzig, 1983. – Vol.1. – P.40–53; *Georgius Monachus Chronicon / Ed. C. De Boor*. – Stuttgart, 1978. – Bd.1-2. Загальний огляд джерел див.: *Кузенков П.* Поход 860 г. на Константинополь і перше крещення Русі в середньовікових письмених источниках // *Древнейшие государства Восточной Европы: 2000: Проблемы источниковедения*. – Москва, 2003. – С.3–173.

Відтак стає очевидним здогад Е.Куніка та, особливо, А.Маркопулоса³⁰, які вважали, що гомілія Фотія належала до кола читання автора чи пізнішого редактора «Життя Георгія Амастрідського», який копіював навіть сам стиль патріарха та його технічні звороти, а серед небагатьох змін, що на них він наважився, стало введення до сюжету «правителя росів». Це було зроблено з винятковою літературною майстерністю, власне, для одного епізоду – розмови цього ватажка з полоненим.

Отже, підсумуємо попередні результати: 1. правитель росів (чи уявлення про нього) невідомі візантійській літературі IX ст.; 2. автор (або редактор) «Життя Георгія Амастрідського» використовував гомілії патріарха Фотія.

У такому випадку яким часом можна датувати формування уявлення про правителя росів у візантійській літературі? Відповідь на це питання, як видається, дозволить установити, коли саме текст життя було проредаговано або взагалі написано фрагмент про росів? Як ми показали раніше, похід 860 р. у цій проблемі нічим нам допомогти не може. Після нього, окрім розповіді про хрещення росів, уміщеної в «Окружному посланні» патріарха Фотія, інформація про них зникає майже на п'ятдесят років. Одна із причин лежить на поверхні – роси не здійснювали аналогічних до 860 р. походів, а якісь дрібні конфлікти отримали надто туманне відображення у «Тактиці» Лева VI Мудрого³¹. Інша, також не менш імовірна, – усе ж територія, підвладна росам у другій половині IX ст., лежала далеко на півночі, тому відсутність якоїсь інформації про них у Візантії не повинна нас дивувати. Натомість на початку X ст. переселення росів у Середнє Подніпров'я повністю змінило не лише історичну географію, але насамперед полюс їх торгівлі, який дедалі більше тяжів до Константинополя³².

Незважаючи на те, що ім'я правителя росів, князя Олега, наявне в договорі Русі з імперією від 911 (912) р., про нього нам також нічого невідомо з візантійських історичних творів, котрі як для початку X ст. напрочуд детальні. Спокуслива для багатьох візантиністів спроба відшукати відомий винятково з «Повісті временних літ» похід Олега 907 р. у візантійській літературі обернулася повним провалом³³. Уперше інформація про правителя росів походить з «історичної майстерні» імператора Константина VII Багрянородного чи, точніше, від одного з анонімних авторів, які працювали у цьому, так би мовити, «історичному гуртку»³⁴. У написаному наприкінці 940-х рр. життєписі імператора Василя I так зване «перше хрещення» росів у 860-х рр. оповите цікавими, проте цілковито вигаданими подробицями, які радше є гаданим місіонерським текстом, аніж оповіддю по гарячих слідах, як це часто безпідставно вважається в літературі³⁵.

³⁰ Markopoulos A. La Vie de Saint Georges d'Amastris et Photius. – P.75–82.

³¹ Leo VI. *Tactica* // *Patrologiae cursus completus. Series graeca* / Ed. J.-P.Migne. – Vol.107. – Cols.671–1120. Нове видання «Тактики», на жаль, залишається для автора недоступним: *The Tactica of Leo VI* / Ed. G.Dennis. – Washington, 2010.

³² Franklin S., Shepard J. *The Emergence of Rus 750–1200*. – London; New York, 1996. – P.71–112.

³³ Vasiliev A. *The Second Russian Attack on Constantinople* // *Dumbarton Oaks Papers*. – 1951. – Vol.6. – P.161–225.

³⁴ Ševčenko I. *Re-reading Constantine Porphyrogenitus* // *Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, 1990* / Ed. J.Shepard, S.Franklin. – Aldershot; Burlington, 1992. – P.167–195.

³⁵ Пор.: Лукин П. «Старць» или «старшие»? о терминологии славянской «племенной знати» // *Славяноведение*. – 2010. – №2. – С.12–30.

Нас цікавить лише один сюжет тексту, а саме – уявлення про правителя росів. Задля наочності наведемо зазначений фрагмент:

«А ще імператор примирив буйний і архібезбожний народ, прихиливши їх щедрими дарунками золота, срібла і шовкових одеж: він уклав із ними мирну угоду, намовив їх прийняти благодать хрещення, поставив над ними [архі?]єпископа, що отримав висвяту від патріарха Ігнатія. Прибувши у край згаданого народу, архієпископ здобув у них визнання таким чином. Правитель того племені скликав своїх підданих на збори та головував на них, разом зі старійшинами свого двору; останні обстоювали свої забобони навіть упертіше, ніж усі решта, тому, що вони звиклися з ними за довгий час. Сперечаючись про свою віру та віру християн, вони закликали священника, який недавно прибув, і запитали, із чим він приїхав і чого має їх навчити. Священик простяг їм Святе Письмо Євангелія Божого і прочитав їм про кілька чудес, сотворених Спасителем нашим і Господом; він також з'ясував їм деякі з чудес Господніх, списаних у Старому Заповіті. Після чого роси сказали: “Якщо нам не покажуть чогось подібного, особливо такого, що, як ти кажеш, [сталося] трьом юнакам в огненній печі, то анітрохи тобі не повіримо і більше не будемо слухати твоїх казань”. Священик поклався на істинне слово Того, Хто сказав: “І коли що просити будете в імення мое, те вчиню” та “Хто вірує в мене, той учинить діла, які чиню я, і ще більші від них він учинить” (якщо те, що чиниться, чиниться задля спасіння душі, а не задля хвастоств), і сказав їм: “Хоч не слід спокушати Господа Бога, та якщо ваше рішення прийняти Бога йде з глибини серця, то можете просити Його про все, що забажаєте, і Бог напевне вам це подарує, тому що ви увірували, – щоб я навіть був найпоследнішим, найменшим чоловіком”. Вони попросили, щоб оту саму книгу християнської віри, тобто Божу і Святу Євангелію, кинути у вогонь, ними розведений; якщо їй не станеться нічого, і вона не згорить, то вони приймуть Бога, якого він проповідує. Після цих слів священник звів очі й руки до Бога і сказав: “Ісусе Христе, Господи наш, у цей час хай славиться ім'я Твоє перед усім цим людом”, і книга Святого Євангелія була кинута ув огненну піч. Минуло декілька годин, піч загасла, і виявилось, що свята книга залишилася ціла й неушкоджена, не обгоріла й не покоцюрилася від вогню, навіть китички на застібках уцілили, як були. Коли варвари те побачили, то, приголомшені величчю цього чуда, відкинули всякі сумніви і почали охрещуватись»³⁶.

Автор життєпису імператора Василя I, який працював над своїм текстом упродовж кінця 940-х і початку 950-х рр., очевидно трансліював уже існуючі образи суспільства росів, їх правителя та його оточення³⁷. Здається, подією, що викликала

³⁶ Theophanes continuatus / Ed. I.Bekker. – Bonnae, 1825. – P.342.20–344.18. Текст подається в перекладі І.Шевченка: *Ševčenko I. Religious Missions Seen from Byzantium // Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine* / Ed. O.Pritsak, I.Ševčenko, M.Labunka. – Cambridge, 1990 (Harvard Ukrainian Studies. – 1988/1989. – Vol.XII/XIII). – P.7–27; укр. переклад уперше: *Шевченко І. Релігійні місії очима Візантії // Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Т.122: Праці історико-філологічної секції. – Л., 1991. – С.11–27; передрук: *Його ж. Україна між Сходом та Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст.* – Л., 2001. – С.29–49.

³⁷ *Каждан А. Из истории византийской хронографии X в. 3. «Книга царей» и «Жизнеописание Василия» // Византийский временник*. – 1962. – Т.21. – С.95–117.

формування уявлення про володаря росів, був їх похід на Константинополь у червні 941 р. Незважаючи на те, що тодішня русько-візантійська війна детально описана у візантійській літературі, повідомлення сучасників, а саме сім'ї хронік Симеона Логофета, не називають ані ватажка росів, ані його імені. Така відсутність потребує пояснення з огляду на інформацію Ліутпранда, що «королем цього народу був [дехто] на ім'я Інґор, який зібрав тисячу або навіть більше того кораблів, прийшов до Константинополя»³⁸. Оскільки, зі слів самого Ліутпранда, ми знаємо, що відомості про Ігоря та страту полонених росів він отримав від свого вітчима, посла короля Гуґо до імператора Романа I, то не можна сумніватися в тому, що ім'я Ігоря було добре відоме у Константинополі³⁹. Його ім'я, як винуватця нападу росів на Візантію, з'являється лише в Лева Диякона, чия «Історія» насичена великою кількістю промов, написаних за блискучими зразками попередників та вкладених в уста візантійського імператора Іоанна Цимісхія (969–976 рр.) й київського князя Святослава, які відзначаються з обох боків особливо дошкульними випадками. Ці своєрідні жарти різко розмежовуються за своєю символічною сутністю. Якщо київський правитель називає візантійське військо «ремісниками», тобто протиставляє власних «мужів крові» воїнству, набраному зі стратіотів, то Іоанн Цимісхій більш сентиментальний – він прагне не лише нагадати Святославові долю його батька Ігоря, а навіть виступити в ролі провидця його власного майбутнього:

«Гадаю, що ти не забув про поразку твого батька Ігоря, котрий, порушивши договір, який був скріплений клятвами, приплив до столиці нашої з величезним військом на десяти тисячах суден, а до Кіммерійського Боспору прибув лише з десятком суден, сам став провісником своєї біди. Не згадую я вже про його [подавши] жалюгідну долю, коли, вирушивши в похід на германців, він був узятий ними в полон, прив'язаний до стовбурів дерев та розірваний навпіл. Я думаю, що ти також не повернешся у свої краї, якщо зумієш змусити ромейську силу виступити проти тебе, – ти знайдеш погибель тут зі всім своїм військом та жоден факелоносець не прибуде у Скіфію, щоби розповісти про вашу лиху долю»⁴⁰.

У книзі IX, 2 Лев Диякон, описуючи облогу Доростола, знову доволі несподівано повертається до цього сюжету:

«Тим часом можна було побачити вогненосні трієри та судна з продуктами ромеїв, які пливли по Істру. Побачивши їх, ромеї дуже зраділи, натомість скіфи заклали дуж жаху, тому що вони боялися, що проти них буде застосовано рідкий вогонь. Адже вони вже слухали від старих зі свого народу, що цим самим “мідійським

³⁸ Liudprandi episcopi Cremonensis Antapodosis // Die Werke Liutprands von Cremona / Ed. J. Becker. – Hannover; Leipzig, 1915. – P.137–138.

³⁹ Ibid. – P.138.

⁴⁰ *Leonis Diaconi Caloensis. Historiae libri decem* / Ed. C.V. Hasii. – Bonnae, 1829. – P.106.3–16 («οἶμαι γάρ σε μὴ λεληθέναι τὸ τοῦ σοῦ πταίσμα πατρὸς Ἰγγωρος, ὅστε τὰς ἐνόρκους σπονδὰς παρὰ φαῦλον θέμενος, σὺν μεγάλῳ κινήματι καὶ μυρίοις σκάφεσι κατὰ τῆς βασιλευούσης ἐκπλεύσας, μόλις σὺν δέκα λέμβοις ἐς τὸν Κιμμέριον ἄφικετο Βόσπορον. αὐτὰγγελος τῶν οἰκείων γενονὸς συμφορῶν. καὶ παρήμι τὸν αὐθις οἰκτιστον μόνον ἐκείνου, παρὰ τοὺς Γερμανοὺς ἐκστρατεύσαντος, καὶ πρὸς ἐκείνων ληφθέντος, καὶ φυτῶν στελέχεσι προσδεθέντος, καὶ εἰς δύο διαμερισθέντος τμημάτων»).

вогнем» ромеї перетворили в попіл на Евксинському [морі] величезний флот Ігоря, батька Святослава»⁴¹.

Лев Диякон узяв інформацію про похід Ігоря з хроніки Симеона Логофета, а також, цілком можливо, із життя Василя Нового⁴². Позаяк жоден зі списків сім'ї хронік Симеона Логофета не містить імені Ігоря чи вказівки на правителя росів, його поява в тексті «Історії» залишається незрозумілою. На жаль, мало прояснює цю проблему Іоанн Скилиця, який писав:

«Жінка руського архонта, який колись давно вирушив у плавання проти нас, на ім'я Ельга, коли помер її чоловік, прибула до Константинополя. Хрещена та істинній вірі віддала перевагу, вона, після отримання [цієї] високої честі, удостоєнна, повернулася додому»⁴³.

Іоанн Скилиця писав свій «Огляд історії» з перспективи останньої третьої ст. Говорячи про похід Ігоря, він користувався хронікою, близькою до Продовжувача Феодана (=Хроніки Симеона Логофета), а також іншим джерелом, яке, судячи з його проойміону, не вдається визначити⁴⁴. Скилиця, на відміну від Лева Диякона, не називає імені роського князя, однак знає, що саме той привів росів під мури міста. Зважаючи на те, що його повідомлення про хрещення Ольги унікальне у візантійській літературі, походження цього фрагмента тексту «Огляду історії» неможливо встановити. Деякі подробиці образу Ігоря в «Історії» Лева Диякона дозволяють знайти вихід із цієї непрості ситуації. Так, його ім'я, нищівна поразка, обставини моторошної смерті – усе це вкрупі говорить про те, що Лев, окрім своїх безпосередніх наративних джерел, користувався усною традицією чи чутками, які швидко розповсюджувалися серед населення Константинополя⁴⁵. Їх актуалізація відбулася у 970–971 рр., коли Святослав, син Ігоря, вів затяжну війну з імператором Іоанном Цимісієм. Лев Диякон у цей час, з огляду на юний вік, перебував у Константинополі, де, вірогідно, і міг запам'ятати подібні розмови⁴⁶.

Схоже, похід росів на Константинополь у 941 р. виявився своєрідною точкою відліку інтересу до них, у тому числі й до їхніх правителів, у візантійській літературі. Так, у проміжку 948–952 рр. за дорученням імператора Константина VII Багрянородного анонімний автор написав трактат

⁴¹ Ibid. – P.144.1–7 («Τηνικαὐτὰ δὴ καὶ αἱ τῶν Ῥωμαίων πυρφόροι τριήρεις μετὰ τῶν σιτηγῶν πορθμείων διὰ τοῦ Ἰστρου ἐφάνησαν ἀναπλέουσαι ἕως Ῥωμαῖοι μὲν ἰδόντες ἀρρήτου χαρμονῆς ὑπεπλήσθησαν, Σκύθας δὲ δέος ἦρει, τὸ ἐπιφερόμενον αὐτοῖς ὑγρὸν πῦρ δεδιότας, ἠκηκόεισαν γὰρ πρὸς τῶν γεραιτέρων τοῦ σφῶν ἔθνους, ὡς τὸν μυριόστολον στρατὸν Ἰγγορος, τοῦ τὸν Σφενδοσθλάβου τεκόντος, Ῥωμαῖοι τῷ τοιοῦτῳ Μηδικῷ πυρὶ κατὰ τὸν Εὐξείνιον ἐξετέφρωσαν»).

⁴² Филипчук А. Князь Игорь и германцы в «Истории» Льва Диякона // Восточная Европа в древности и средневековье: XXII Чтения памяти В.Т.Пашуто. Москва, 14–15 апреля 2010 г.: Мат. конф. – Москва, 2010. – С.260–265.

⁴³ *Ioannis Scylitzae. Synopsis Historiarum* / Ed. I.Thurn. – Berlin; New York, 1973. – P.240.77–81 («Καὶ ἡ τοῦ ποτε κατὰ Ῥωμαίων ἐκλεύσαντος ἄρχοντος τῶν Ῥῶς γαμετῆ, Ἰλγα τοῦνομα, τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ἀποθανόντος παρεγένετο ἐν Κωνσταντινουπόλει, καὶ βαλτισθεῖσα καὶ προαίρεσιν εἰλικρινοῦς ἐπιδεικνυμένη πίστεως, ἀξίως τιμηθεῖσα τῆς προαίρεσεως ἐπ' οἴκου ἀνέδραμε»).

⁴⁴ Ibid. – P.3–4; *Jeanis Scylitzès. Empereurs de Constantinople* / Texte traduit par B.Flusin, J-C. Cheynet. – Paris, 2003 (Réalités Byzantines, 8). – P.VII–XII; *Holmes C. Basil II and the Governance of Empire* (976–1025). – Oxford, 2005. – P.125–152.

⁴⁵ Филипчук А. Князь Игорь и германцы в «Истории» Льва Диякона. – С.260–265.

⁴⁶ *Leonis Diaconi Caloensis. Historiae libri decem*. – P.72.17–18.

«Про управління імперією», який було проредаговано у 960-х рр.⁴⁷ У знаковому для ранньої історії Русі дев'ятому його розділі серед повідомлень про відносини росів із Візантією, печенігами, підвладними їм слов'янськими племенами, про роські території та міста, спосіб життя й торгівлю тощо також неодноразово зустрічаємо архонта чи архонтів росів:

«Нехай стане відомим те, що моносіли, які приходять із зовнішньої Росії до Константинополя, одні з Немогарда, в якому сидів Святослав, син Ігоря, архонта Росії, а інші з фортець Мілініски, із Телуци, Чернігоги та із Вусеграду»⁴⁸.

«Зимовий і суворий образ життя тих же росів є наступний. Коли ж приходить місяць листопад, у цей же час їхні архонти виходять зі всіма росами з Києва і вирушають у полюддя, яке називається “кружляння”, а саме у славинії вервіанів, другувітів, кривичів, северіїв та інших слов'ян, які є пактіотами росів. Годуючись там протягом цілої зими, вони, коли розтопиться лід на річці Дніпро, починаючи з квітня, знову повертаються до Києва. Потім, як уже було сказано, узявши свої моносіли, вони підготовляють [іх] і вирушають до Романії»⁴⁹.

«Дось» правителів росів буде неповним без «Книги церемоній», укладеної з ініціативи імператора Константина VII Багрянородного та завершеної лише у середині 960-х рр. за безпосередньої участі Василя Лакапіна⁵⁰. У розділі 15 книги 2 вміщено звіт про два прийоми княгині Ольги («Ἐλγας τῆς ἀρχοντίσσης Ῥωσίας») в імператорському палаці, а серед складу посольства перебували «родички-архонтиси» («συγγενῶν ἀρχοντισσῶν»), послали й купці архонтів росів («οἱ τῶν ἀρχόντων Ῥωσίας ἀποκρισιάριοι καὶ πραγματευτὰι») ⁵¹. Також нам відомий із розділу 48 протокол грамоти до архонта Росії («ἄρχοντα Ῥωσίας») ⁵².

⁴⁷ Sode K. Untersuchungen zu De administrando imperio Kaiser Konstantins VII Porphyrogenetos // Ποικιλία Βυζαντινά. – Bonn, 1994. – 13 (Varia, V). – P.147–291. Поп.: Howard-Johnston J. The De administrando imperio: a Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus // Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient. – P.301–336; Мельникова Е. Россия и росы в De administrando imperio Константина VII Багрянородного // Восточная Европа в древности и средневековье: XXI Чтения памяти В.Т.Папуто: Мат. конф. – Москва, 2009. – С.201–209.

⁴⁸ Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio / Greek text ed. by G.Moravcsik, R.Jenkins. – Washington, 1967. – Vol.1. – P.56.3–5 («Ὅτι τὰ ἀπὸ τῆς ἔξω Ῥωσίας μονόξυλα κατερχόμενα ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰσὶ μὲν ἀπὸ τοῦ Νεμογαρδάς, ἐν ᾧ Σφενδοσθλάβος, ὁ υἱὸς Ἰγγωρ, τοῦ ἄρχοντος Ῥωσίας, ἐκαθέζετο, εἰσὶ δὲ καὶ ἀπὸ τὸ κάστρον τὴν Μιλινίσκαν καὶ ἀπὸ Τελιούτζαν καὶ Τζερνιγγῶαν καὶ ἀπὸ τοῦ Βουσεγραδέ»).

⁴⁹ Ibid. – P.62.104–116 («Ἡ δὲ χειμέριος τῶν αὐτῶν Ῥῶς καὶ σκληρὰ διαγωγή ἐστὶν αὐτῆ. Ἦνίκα ὁ Νοέμβριος μὴν εἰσέλθῃ, εὐθέως οἱ αὐτῶν ἐξέρχονται ἄρχοντες μετὰ πάντων τῶν Ῥῶς ἀπὸ τὸν Κίαβον, καὶ ἀπέρχονται εἰς τὰ πολύδια, ὃ λέγεται γύρα, ἧγουν εἰς τὰς Σκλαβηνίας τῶν τε Βερβιάνων καὶ τῶν Δρουγουβιτῶν καὶ Κριβιτζῶν καὶ τῶν Σεβερίων καὶ λοιπῶν Σκλάβων, οἵτινες εἰσὶν πακτιῶται τῶν Ῥῶς. Δι' ὄλου δὲ τοῦ χειμῶνος ἐκεῖσε διατρεφόμενοι, πάλιν ἀπὸ μηνὸς Ἀπριλίου, διαλυομένου τοῦ πάγους τοῦ Δανάπρεως ποταμοῦ, κατέρχονται πρὸς τὸν Κίαβον. Καὶ εἴθ' οὕτως ἀπολαμβάνονται τὰ αὐτῶν μονόξυλα, καθὼς προεῖρηται, καὶ ἐξοπλίζονται, καὶ πρὸς Ῥωμανίαν κατέρχονται»).

⁵⁰ Featherstone J. “ΔΓ ΕΝΔΕΙΞΙΝ”: Display in Court Ceremonial (De Cerimoniis II, 15) // The Material and the Ideal: Essays in Mediaeval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser / Ed. A.Cutler, A.Papaconstantinou. – Leiden, 2008. – P.75–112; Kresten O. Sprachliche und Inhaltliche Beobachtungen zu Kapitel I 96 des sogenannten “Zeremonienbuches” // Byzantinische Zeitschrift. – 2000. – T.93. – P.474–489; Idem. “Staatsempfänge” im Kaiserpalast von Konstantinopel um die Mitte des 10. Jahrhunderts. Beobachtungen zu Kapitel II 15 des sogenannten “Zeremonienbuches” (Wien, 2000) [Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Klasse. 2000, Bd.670].

⁵¹ Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae libri 2. – P.594.15, 594.14–595.10, 595.10–596.17, 596.17–20, 596.20–597.7, 597.7–16, 597.16–598.2, 598.2–4, 598.4–12.

⁵² Ibid. – P.690.21–691.1 («εἰς τὸν ἄρχοντα Ῥωσίας, βούλλα χρυσοῦ δισολδία. γράμματα Κωνσταντίνου καὶ Ῥωμανοῦ τῶν φιλοχρίστων βασιλέων Ῥωμαίων πρὸς τὸν ἄρχοντα Ῥωσίας»).

Таким чином, звівши матеріали візантійської літератури, очевидним видається те, що уявлення про правителя росів сформувалося пізно, а саме по війні 941 р. Схоже, спочатку воно стосувалося винятково особи князя Ігоря, пам'ять про якого була живою ще протягом кількох десятиліть після походу. Загалом простеження зростання кількості повідомлень про архонтів росів дозволяє обмежити формування уявлення про них проміжком від 946 до 950-х рр. Їх образ із цього часу становить важливий елемент опису роського суспільства.

Тепер час повернутися до нашого головного питання. Ігемон або правитель росів у «Житті Георгія Амастрідського», як з'ясувалося, належить іншому часу, наближеному до середини X ст. Якщо наші вихідні дані вірні, тоді роський фрагмент життя не вийшов з-під руки Ігнатія, якщо вірити в його авторство, а був написаний (чи переписаний) пізніше, або, що не менш імовірно, твір зазнав редакторської правки після 941 р. У такому разі можливо відшукати інші сліди пізнього походження тексту життя.

III

У «Житті Георгія Амастрідського», подібно до інших творів візантійської агіографії, підкреслюється пророчий дар святого, який проявився доволі пізно, а саме під час його перебування в Константинополі. Серед друзів і знайомих Георгія був логофет Никифор, в обов'язки якого входило наглядати за збором податків. Якщо вірити житію, він користувався порадами святого не лише для душевної рівноваги, але безпосередньо в державних справах. Так, маючи на меті купівлю будинку, Никифор, як завжди, потребував поради Георгія; на цей раз святий відрадив його від такої угоди, натомість промовивши, що вже незабаром той стане спадкоємцем однієї заможної жінки, власниці багатьох будинків у столиці. Пророцтво збулося: цією особою виявилася імператриця Ірина, а її спадком – царство. Однак спочатку Никифор не зрозумів святого, і лише потім, коли став імператором, повною мірою усвідомив пророчий дар Георгія. Відтоді, як пише агіограф, Никифор зневажав багряницю, вбирався у хітон і плащ святого, які слугували для нього оберегом, часто проводив із ним час, віддаючи тому належну шану⁵³.

Здається, лише А.Каждан звернув увагу на те, що опис (соматограма) характеру та побуту імператора Никифора I (802–811 рр.) дуже подібний до знаменитого аскетичного повсякдення Никифора Фоки (963–969 рр.)⁵⁴. Щодо останнього, то після його смерті 11 грудня 969 р. почав ширитися напіввизнаний культ убитого василевса, важливим свідченням чого була служба, написана невідомим автором та приурочена до роковин смерті⁵⁵. У нашому розпорядженні є повідомлення Лева Диякона, сучасника правління Никифора II Фоки, а також інформація Іоанна Скилиці, який користувався спільним із Левом джерелом

⁵³ Васильевский В. Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского. – С.53–54.

⁵⁴ Каждан А. История византийской литературы (650–850 гг.). – С.464.

⁵⁵ Petit L. Office inédit en l'honneur de Nicéphore Phocas // Byzantinische Zeitschrift. – 1904. – Bd.13. – P.409–412. Про культ Никифора II Фоки див.: Иванов С. Несколько замечаний о византийском контексте борисоглебского культа // Борисоглебский сборник: Collectanea Borisoglebica / Под ред. К.Цукермана. – Париж, 2009. – С.355–364.

для описання подій 963–976 рр. Спробуємо зіставити тексти двох авторів із фрагментом «Життя Георгія Амастридського»:

Leonis Diaconis	Ioannis Scylitzae	Vita Georg. Amastr.
<p>έντεϋθεν έν κατηφεία διήγε και σκυθρωπότητι· επί κλίνης τε τὸ παράπαν έκτοτε οὐκ έβουλήθη διαναπαύσασθαι, άλλ' έπ' έδάφους ύποστρωννύων δέρμα παρδάλεως, και κοκκοβαφή πύλον, επί τούτων έκάθευδε, μανδύη τῷ τού μοναχου Μιχαήλ και θείου αυτού, ᾧ Μαλείνος έπωνυμον, άνωθεν επικαλύπτων αυτού τὸ σωματίον· έν οἷς εἰθιστο καθέυδειν, όπηνίκα τών δεσποτικῶν έορτών τις εἰσήλαυνε, και τών μυστηρίων Χριστου τών άχράντων ήβούλετο μετασχεῖν / Від того часу імператор був занепокоєний і сумний. Він вирішив ніколи не відпочивати на своєму ліжку, а лягав спати на шкурі барса і багрянотому килимі, розклавши їх на підлозі, накривав своє тіло плащем свого дядька монаха Михаїла на прізвисько Малеїн. Спав він так до часу одного зі святих свят Господніх, коли він мав намір причаститися непорочних Христових таїнств¹</p>	<p>και καταλαμβάνουσιν αυτόν επ' έδάφους κείμενον και στρωμνήν έχοντα πύλον κοκκοβαφή και άρκτου δέρμα, όπερ λαβών ήν παρά Μιχαήλ μοναχου τού Μαλείνου, τού θείου αυτού / Вони побачили Никифора, який лежав на землі, устелений червоною ведмежою шкурою, котру отримав від Михаїла Малеїна²</p>	<p>και τώσ μέν ου συνήκεν αἰνιγματωδώς ρηθείσαν τήν του πράγματος δήλωσιν έπει δε τὸ προρήθην έξέβη και τὸ προφητικόν του άγίου χάρισμα κατενόησεν, ουδέν ή αυτῷ τὸ βασιλικόν διάδημα ουδέ πάσα ή τών Ῥωμαίων άρχή πρὸς τὸ έκείνω συνδιατάσθαι τε και συνείναι και συναλιζέσθαι, ως και αυτης της άλουργίδος ύπεροράν και λάθρα τὸ έκεινου περιβάλλεσθαι χιτώνιον και τριβώνιον και της αυτου ήγεισθαι τούτο βασιλείας φυλακτήριον και κραταίωμα, ως και τών ύψηλῶν περιφρονείν στιβάδων και ρίπτειν έαυτὸν επ' έδάφους και της ύψηλης έκείνης κοινωνείν χαμευνίας και άγρυπνίας / Тоді він зовсім не зрозумів тих загадкових слів, коли ж пророцтво збулося, то аж оттоді він уповні усвідомив пророчий дар святого, у результаті віддавав перевагу обіду з ним, проводивши разом вільного часу й перебуванню під одним дахом, аніж імператорській діадемі та всій своїй владі над ромеями. Він зневажав навіть багряницю, таємно вбирався у його (святого – <i>О.Ф.</i>) хітон і плащ, це все він уважав за свій певний талісман та запоруку зміцнення власної держави. Також він нехтував високими ліжками, а спав на підлозі, щоб уповні насолодитися лежанням на землі й роздумами³</p>

Примітки:

1 – *Leonis Diaconi Caloensis. Historiae libri decem* / Ed. C.V.Nasii. – Bonnae, 1829. – P.83.8–16.

2 – *Ioannis Scylitzae. Synopsis Historiarum* / Ed. I.Thurn. – Berlin; New York, 1973. – P.280.9–11.

3 – *Васильевский В.* Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского. – С.53.14–54.8.

Прямих текстологічних запозичень між «Житієм Георгія Амастридського» і працею Лева Диякона чи спільним джерелом, яким він користувався з Іоанном Скилицею тут не простежується. Однак особливо насторожує те, що про аскетизм Никифора I нам відомо винятково з житія. З іншого боку, оповідь про повсякдення Никифора II Фоки була дуже популярною у зв'язку з поширенням культу вбитого імператора. Хоча в її основі лежав агіографічний сюжет «неспротиву вбивцям», це не виключало безпосередніх подробиць скоєння злочину – пробравшись до спальні василевса, вони не могли знайти його, лише згодом побачивши, що той спить на підлозі... Як писав Лев Диякон, такі різкі зміни у характері правителя сталися за три місяці до смерті (тобто 11 грудня 969 р.)⁵⁶. Після вбивства імператора його аскетичний побут, вірогідно пізніше агіографічно стилізований, безсумнівно став відомий не лише в Константинополі. Мабуть, саме цей сюжет і використав редактор житія для конструювання свого наративу аскези василевса. На це вказують дуже важливі паралелі між текстами: Никифор I одягав хітон («χιτών») і плащ («τριβών/τριβώνιον») св.Георгія; Никифор II Фока накриває своє тіло плащем («μανδύας») монаха Михаїла Малеїна; як перший, так і другий

⁵⁶ *Leonis Diaconi Caloensis. Historiae libri decem.* – P.83.

сплять на підлозі тощо. У такому випадку очевидним виглядає те, що редагування чи переписування «Життя Георгія Амастридського» відбулося в останній третині X ст.

IV

Нам залишилося відповісти тільки на одне, проте надто важливе для ранньої історії Русі, питання: який саме похід росів описано у «Житті св.Георгія, єпископа Амастриди»? Текст нашого джерела надає два вихідних пункти для його визначення. Якщо перший (що роси розорили фему Пафлагонія, тобто Амастриду) не викликає зауважень, то з приводу другого (що вони почали напад «від Пропонтиди» чи «з Пропонтиди», тобто від Мармурового моря) в історіографії розгорілася жвава дискусія. Перш, ніж розглянути традицію вивчення, подамо цей фрагмент тексту:

«Вони ж, які приносять смерть як справами, так й іменем, почали напад від Пропонтиди (ἀπὸ τῆς Προποντίδος), захопивши все інше узбережжя, дійшли нарешті й до батьківщини святого, вирізуючи немилосердно всіх будь-якої статі та віку, не милуючи старих, і зовсім не оминаючи немовлят, але вбиваючи всіх, наскільки їм вистачало сил. Храми руйнуються, над святинями глумляться, на їх місці – язичницькі олтарі, безбожні приношення й жертви; серед них процвітає давній таврійській [звичай] убивства іноземців; навкруги смерть дівчат, чоловіків і жінок, не було нікого, хто міг би зупинити їх»⁵⁷.

Такий щонайменше дивний маршрут росів спантеличив уже В.Васильєвського, який писав, що «Пропонтида вжите тут у більш широкому значенні, в яке включався Босфор із Дарданеллами»⁵⁸. Це, звісно, був вимушений, однак дуже вразливий для критики, хід. Так, Ж. Да Коста-Луе і після неї А.Васильєв цілком справедливо вказували, що саме такого значення для «Пропонтиди» ми не знаходимо у візантійській літературі⁵⁹ – воно «зарезервоване» суто для Мармурового моря. Нещодавно І.Литаврин, дотримуючись центру гіпотези В.Васильєвського, доповнив і підсилив аргументацію Ж. Да Коста-Луе. Так, він звернув увагу на альтернативність перекладу ἀπὸ τῆς Προποντίδος, що цілком можна тлумачити «з Пропонтиди», а не лише «від», як це прийняв свого часу В.Васильєвський⁶⁰. Як би не перекладати цей дуже важливий фрагмент, очевидним залишається те, що роси припливли до Амастриди, міста св.Георгія, «від» чи «з» Мармурового моря. Іншими словами, тривалий грабунок звідти й аж до Пафлагонії не був якимось непримітним або дрібним походом, що міг відобразитися лише в локальному житті. Приміром, за такого маршруту неможливо оминати Константинополь. Звідси наш вибір для ідентифікації нападу, описаного у «Житті Георгія Амастридського», дуже обмежений, а саме полягає у визначенні: похід 860 чи 941 рр.?

⁵⁷ *Васильевский В.* Жития свв. Георгия Трапезундского и Стефана Сурожского. – С.64–65.

⁵⁸ Там же. – С.СХХІХ.

⁵⁹ *Da Costa-Louillet G.* Y eut-il des invasions russes dans l'Empire Byzantin avant 860? – P.231–248; *Vasiliev A.* The Russian Attack on Constantinople in 860. – P.78.

⁶⁰ *Литаврин Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – С.30.

Підсумовуючи попередні спостереження над текстом житія, пряме відображення в ньому уявлення про правителя росів, а також помітні паралелі з часом Никифора II Фоки говорять радше на користь виправи 941 р., аніж 860 р. Проте розглянемо обидві можливості. Почнімо з походу 860 р., який, скоріш за все, був добре відомий авторові чи редакторові житія зі слів патріарха Фотія. На думку П.Шрайнера, напад росів в агіографічному творі мав за модель патріархів наратив чи навіть більше того – автор житія нібито скопіював сюжет чуда при хрещенні росів з «Окружного послання» Фотія⁶¹. Утім, це надто вільне припущення. На жаль, у нас немає впевненості в тому, що автор або редактор «Житія Георгія Амастридського» користувався, окрім гомілій, ще й «Окружним посланням». У такому разі залишається зіставити географію виправи 860 р. з маршрутом нападу росів, описаним у нашому джерелі. Так, здається, лише в одному «Житті патріарха Ігнатія», що вийшло з-під пера Никити Давида Пафлагона, повідомляється про вчинені росами грабунки після 18 червня 860 р. на узбережжі Мармурового моря:

«Сталися зі святим мужем й інші біди. Оскільки у цей час кровожерливе скіфське плем'я, так звані роси, через Евксинський Понт підступили до протоки і розграбували всі маєтки й усі монастирі, до того ж напали на сусідні з Візантієм острови, забираючи все начиння та гроші, а взятих у полон людей усіх убивають. Напавши з-поміж інших із варварським натиском і гнівом на монастирі патріарха, вони вкрали все знайдене майно й, схопивши двадцять двох людей із найближчої до нього челяді, посікли їх усіх сокирами на трохантірі (виносна корма – *О.Ф.*) одного з кораблів»⁶².

Після цих доволі успішних здобичницьких рейдів роси, рухаючись уздовж Босфору по мілинах, у чому однастайні візантійські джерела, зазнали нищівної поразки⁶³. Схоже, це було видавання бажаного за дійсне⁶⁴. Хоча війна з росами тривала ціле літо, ареал їх нападу, як можна простежити з джерел, не виходив за межі околиць Константинополя і прибережних територій. Відтак якихось підстав уважати, що вони могли в той час грабувати фему Пафлагонія, немає. Урешті, жодне джерело про це нас не інформує. Однозначно, це позбавляє ґрунту припущення щодо ототожнення роської виправи, згаданої у «Житті Георгія Амастридського», із нападом 860 р.

Тепер повернімося до походу 941 р. Роси, які морем прибули під мурі Константинополя 11 червня, почувалися у відносній безпеці, та, розділившись на декілька значних загонів, заходилися грабувати околиці. Зі слів Ліутпранда знаємо, що вони мали достатньо часу на здобуття трофеїв, поки Роман I збирав флот для відсічі. Як писав Продовжувач Феофана, у результаті морської битви при Єроні роси зазнали поразки. Утім, це не завадило їм відправити

⁶¹ *Schreiner P.* Ein wiederaufgefundener Text der Narratio de Russorum conversione und einige Bemerkungen zur Christianisierung der Russen in byzantinischen Quellen // *Byzantinobulgarica.* – 1978. – Т.5. – Р.297–303; передрук: *Idem.* *Studia Byzantino-Bulgarica.* – Wien, 1986. – Р.3–9.

⁶² *Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P.Migne.* – Vol.105. – Col.516–517, 532–С.

⁶³ *Symeonis magistri et logothetae chronicon / Ed. S.Wahlgren.* – Berlin; New York, 2006. – Р.335–336; *Theophanes continuatus.* – Р.423.14–426.2; *Ioannis Scylitzae. Synopsis Historiarum.* – Р.229.90–230.24.

⁶⁴ *Zuckerman C.* Deux étapes de la formation de l'ancien État russe. – Р.103–104 (*Réalités Byzantines*, 7); *Цукерман К.* Два этапа формирования Древнерусского государства. – С.61–62.

сильну дружину до Віфінії, тобто на узбережжя Мармурового моря, для пошуку припасів. У листі Константина VII Багрянородного до митрополита Кізіка Феодора імператор нарікав, що «дикий вепр і навала скіфів» перешкодила їхній зустрічі⁶⁵. Аналогічна інформація містилася в листі митрополита Нікеї Александра до митрополита Нікомідії Ігнатія, де спеціально наголошувалося на роському нападі на Нікомідію⁶⁶. Іншими словами, басейн Мармурового моря перебував під контролем росів. Згаданий загін, якщо вірити Продовжувачеві Феофана, було повністю розгромлено військом Варди Фоки. Підхід армії доместика схол Іоанна Куркуаса довершив справу: роси втекли з Мармурового моря, пробираючись уздовж берегів. На їх лихо, більшість тих, хто вибрався з цієї пастки, потрапили в нову – тепер уже біля узбережжя Фракії, уміло розставлену патрікієм Феофаном. Інше велике угруповання росів діяло на власний розсуд. Судячи з усього, саме ним і командував князь Ігор, який, за Ліутпрандом, утік уже після першої битви при Єроні, а Лев Диякон додає, що його втеча пролягала аж до Босфору Кіммерійського. Отже, спостерігаємо напрочуд подібну до акції, описаної у «Житті Георгія Амастридського», географію нападу – від Мармурового моря до Пафлагонії. Про грабіж росів у Пафлагонії довідуємося з «Життя св.Василія Нового», написаного в останній третині X ст.:

«Вони пройшли до Ріви, розширивши свої напади до Іраклійського моря і Пафлагонії, пройшли всю Нікомедійську стратигію, багато людей поранили, спалили весь берег Стіна, усе так, як сказав служитель Бога»⁶⁷.

Також автор «Повісті временних літ», як з'ясував свого часу О.Шахматов⁶⁸, для написання оповіді про похід князя Ігоря використав слов'янський переклад «Життя св.Василія Нового»:

«Нде Нгорь на Грекн яко послаша Болгаре вѣсть ко црѣю яко ндѣуть Русь на Црѣградъ скѣднн ꙗкъ тѣсць нже прндоша н приплѣша н поучаша воевати Внфаньскна страны н воѣваху по Понту до Арѣкльн н до Флафлогоньскн земан н всю страну Ннкомндннскую поплѣннвшн н Сѣдъ весь пожьгоша»⁶⁹.

Таким чином, отримані результати відповідають усім умовам, необхідним для ототожнення нападу росів на Амастриду з «Життя Георгія Амастридського» та роського походу 941 р. Схоже, таке вирішення проблеми вповні прояснює інші. Ідеться про межі редагування житія. Як з'ясувалося, його сліди залишили надто помітний відбиток у тексті. Одне з чудес святого – відвернення люті варварів, – складене за мотивами нещодавньої виправи росів 941 р. і нищівного плундрування ними Амастриди. Ураховуючи, що в тексті відобразились

⁶⁵ Epistoliers byzantins du Xe siècle / Ed. J.Darrouzes. – Paris, 1960. – P.321.1–322.25.

⁶⁶ Ibid. – P.75.

⁶⁷ Див.: *Веселовский А.Н.* Разыскания в области русского духовного стиха // Сборник Отделения русского языка и словесности. – Санкт-Петербург, 1889. – Т.46. – Прилож.6. – С.67 (fol.137) («Ἐφθασαν δὲ καὶ μέχρι τοῦ Ῥίβα παρεκτείναντες τὰ κροῦσα αὐτῶν μέχρι πόντου Ἡρακλείας (αὐτῶν) καὶ Παφλαγονίας, ἄλασαν δὲ τὴν στρατηγίδα Νικομηδείας διελθόντες πλείστους τραυματίας εἰργάσαντο, ἐνέρρησάν τε πᾶσαν τὴν παράλιον τοῦ Στενοῦ καθὰ προφθάσας ἐδήλωσεν ὁ θεράπων Κυρίου»).

⁶⁸ *Шахматов А.* «Повесть временных лет» и её источники // Труды Отдела древнерусской литературы. – Ленинград, 1940. – Т.4. – С.69–72.

⁶⁹ Полное собрание русских летописей. – Т.1. – Москва, 2001. – Стб.44.

уявлення середини X ст. про російського правителя, а також помітні паралелі з часом Никифора II Фоки, можна припустити, що редагування життя відбулося в останній третині X ст. Що ж до Русі, то наші висновки цілком вилучають «Житіє св.Георгія, єпископа Амастриди» з нечисленного списку текстів з її ранньої історії, натомість уміщуючи його до категорії ще одного джерела з походу росів 941 р.

The main attention in the article is paid to the Life of George of Amastris, according to the historiographical tradition, one of the important sources of early history of Rus'. A brief historiographical review and analysis of three major problems were made in particular. These are emergence the image of ruler of Rhōs in the Byzantine literature, the attack of Rhōs in the Life, and traces of late editorial corrections of text.

Т.І.ТАЇРОВА-ЯКОВЛЕВА*

ЛІТОПИС САМІЙЛА ВЕЛИЧКА: ДО ПИТАННЯ ПРО НОВЕ АКАДЕМІЧНЕ ВИДАННЯ**

У статті представлено результати першого аналізу визначної пам'ятки козацького літописання на етапі підготовки її академічного видання, над яким працюють центр із вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету та Інститут історії України НАНУ. Робляться спостереження з приводу ілюстрацій та палеографії, а також над використаними в тексті оригіналами документів.

Літопис Самійла Величка, безумовно – один із найбільш відомих козацьких історико-політичних творів раннього нового часу. Виявлений М.Погодіним у середині XIX ст. він був видрукуваний Київською археографічною комісією в 1848–1864 рр. Українська академія наук перевидала перший том літопису в 1926 р., однак згодом через відомі причини роботу було припинено. У 1991 р. пам'ятку переклали українською мовою, проте В.Шевчук (автор перекладу) користувався не оригіналом, а попередніми виданнями.

Беручи до уваги перелічені публікації, здавалося б, історики мають усі можливості для повноцінного використання цього цінного історичного джерела та монументальної пам'ятки української політичної думки. Однак при зверненні до оригіналу, що зберігається в Російській національній бібліотеці у Санкт-Петербурзі¹, стає зрозуміло, що насправді багато питань залишаються відкритими, а деякі навпаки – порушено штучно.

У наш час центр із вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету та Інститут історії України НАНУ розпочали роботу над підготовкою академічного видання літопису. І перше ж глибоке звернення до оригіналу змусило переглянути деякі усталені уявлення та шаблони.

Почнімо з ілюстрацій. Автори передмови до першого видання (середина XIX ст.) зазначали, що в літопису є десять портретів гетьманів². Слідом за ними В.Шевчук у вступі до свого перекладного видання (1991 р.) також зауважив, що в пам'ятці містяться зображення десяти гетьманів і помилився, назвавши серед них І.Самойловича³. В «Енциклопедії історії України» теж ідеться про десять портретів⁴. Насправді ж у літопису десять зображень дев'яти гетьманів (Б.Хмельницького – арк.83 зв., І.Виговського – арк.190 зв., Ю.Хмельницького – арк.225 зв., П.Тетері – арк.279 зв., І.Брюховецького – два портрети на арк.280 зв. і 383, П.Дорошенка (?) – арк.298 зв., Д.Многогрішного – арк.337 зв., М.Ханенка – арк.361, І.Мазепи – арк.564 зв.), а також царя

* Таїрова-Яковлева Тат'яна Геннадіївна – доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького державного університету, директор центру з вивчення історії України СПбДУ (Російська Федерація).

** Переклад із російської – редакція «Українського історичного журналу».

¹ Российская национальная библиотека. – Отдел рукописей. – Погод.2020/1–3.

² Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. – Т.І. – К., 1848. – С.VIII.

³ Величко С. Літопис. – Т.1. – К., 1991. – С.15.

⁴ Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – С.472.

Петра I (арк.490 зв.) та облоги Чигирин (арк.451 зв.; останній малюнок – єдиний кольоровий).

Слід зауважити, що в першому виданні літопису ілюстрації не додавалися, а у другому – тільки портрети Б.Хмельницького, І.Виговського та Ю.Хмельницького. Крім того, у книзі В.Антоновича й В.Беца «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах» (Київ, 1885 р.) було опубліковано зображення, зроблені в XIX ст. з малюнків, уміщених у літопису С.Величка. Треба сказати, що саме у вигляді цих портретів ілюстрації стали найбільш відомими – приміром, їх наведено все в тій же «Енциклопедії історії України». Між тим, малюнки в оригіналі пам'ятки пророблено більш детально, як видається, вони виразніші та значно яскравіше передають індивідуальність зображуваних осіб, приміром Д.Многогрішного, П.Тетері (див. ілюстр.1–2, пор.: 1 а – 2 а).

Автори першого видання літопису вважали, що малюнки «доволі недбалої роботи». Натомість нам вони, навпаки, видаються не позбавленими оригінальності й власного стилю. Із великою долею ймовірності можна припустити, що автор ілюстрацій бачив цих людей навч і робив не парадні портрети, але живі замальовки, в яких він аж ніяк не лестив «сильним світу цього», а зображував їх з усіма вадами, талановито підкреслюючи індивідуальні риси. Цілком імовірно, що художник навчався в Києво-Могилянській академії й був обізнаний із живописними взірцями Відродження – на це, приміром, указує портрет Д.Многогрішного. А можливо, ним був сам С.Величко? Принаймні можна не сумніватися, що він не став би вміщувати у своєму творі, на який поклав стільки праці, далекі від оригіналів зображення. А у військовій канцелярії, де він служив, точно пам'ятали обличчя гетьманів.

Оригінальність та яскрава індивідуальність – ця характеристика повною мірою стосується другого зображення І.Брюховецького – «во гробу» (див. ілюстр.3), яке чомусь так і не привернуло увагу дослідників. А між тим очевидно, що цей малюнок було зроблено з мертвого гетьмана, який лежав у труні, тому-то в нього заплющені очі й складені руки на грудях. Імовірно, автор зображення був присутній при епізоді, коли після вбивства І.Брюховецького його тіло виставили для прощання. Нікого з інших гетьманів – ані Д.Многогрішного, ані І.Самойловича – художник у домовині бачити не міг, оскільки вони померли у Сибіру. Не менший інтерес представляє непарадний портрет Ю.Хмельницького, на якому бачимо хирлявого й хворобливого юнака (див. ілюстр.4). Явно не лестив автор малюнка й цареві Петру (див. ілюстр.5).

Оскільки жоден портрет у літопису не підписано, тож у мене викликає сумніви атрибуція зображення П.Дорошенка (див. ілюстр.6). Людина, яку ми тут бачимо, зовсім не схожа на інші відомі портрети цього гетьмана (див. ілюстр.6 а). Або він згодом радикально змінив «імідж», відпустивши бороду, або перед нами все ж таки інша особа. Цілком можливо й те, що автор малюнків – сучасник С.Величка – з огляду на власний вік ніколи не бачив ані П.Дорошенка, ані Б.Хмельницького, який на зображенні також доволі несхожий на традиційні прижиттєві портрети.

Не менш цікавий і той факт, що в літопису залишено порожні місця для портретів ще трьох історичних персонажів – «першого на сей стороні Дняпра гетмана» І.Безпалого (арк.203), «гетмана самозвана» П.Суховія (арк.397 зв.) та ще одного «гетмана самозвана» П.Іванька – «канцеляриста и крамніка» (арк.600).

Як не дивно, не менше питань викликає і структура літопису. Слід сказати, що Київська археографічна комісія видала його в довільному порядку. Власне в їх розпорядженні (як і зараз) було три томи оригіналу пам'ятки (деякі історики досі помилково називають погодінський примірник копією). Зшиті ці томи були, очевидно, уже пізніше, оскільки другий і третій розбиті довільно. Текст починається з доби гетьмана П.Сагайдачного, проте київські видавці-археографи цю частину вмістили в додатку до першого тому, до того ж вилучивши звідти щоденник Ш.Окольського, котрий згодом розмістили у четвертому томі свого видання, де в основному було опубліковано матеріали, що напряду не стосувалися літопису С.Величка.

Таким чином, структуру, в якій до нас дійшла пам'ятка, перші її видавці порушили, а їх наступники продовжували дотримуватися свого часу прийнятої форми. Так, у 1926 р. було перевидано перший том не літопису, а першого видання, і хоча укладачі стверджували, що користувалися погодінським оригіналом, вони навіть не обумовили причину ігнорування частини про П.Сагайдачного. Те ж саме зробив і В.Шевчук. Щоправда, він намагався аргументувати свій підхід, вважаючи, що, «власне, літопис С.Величка починається все-таки з повстання Б.Хмельницького; раніший текст – тільки матеріали до написання».

Здається, ця думка спірна. По-перше, в оригіналі літопису немає перших аркушів і ми насправді не знаємо, чи мала частина про добу П.Сагайдачного власний парадний заголовок. По-друге, ці «матеріали» мають чітко виділені (і красиво оформлені) підзаголовки, хронологічну структуру. По ходу тексту автор у цій частині неодноразово звертається до «чителника». До щоденника М.Титлевського С.Величко самостійно вставив документи (лист Сигізмунда III до султана Османа й відповідь на нього) та додав витяг із «летописца козацького» (арк.62). Тому, на наш погляд, щоденник М.Титлевського він радше використовував просто як канву для зображення доби П.Сагайдачного (так само, як С.Твардовського – для викладу раннього періоду Б.Хмельницького). А власну оповідь він розпочав із пізнішого часу, що про нього вже мав уявлення й для якого міг використовувати матеріали Генеральної військової канцелярії.

Видається, що публікація літопису саме в такому вигляді, в якому він дійшов до нас, дасть краще уявлення про первісний задум С.Величка. Доволі цікаво й примітно, що він розпочинає свій виклад саме з П.Сагайдачного, потім переходить до Б.Хмельницького, на відміну від Г.Грабянки та Самовидця не звертаючись до біблійних часів чи періоду київських князів.

Ще один момент: при публікації середини ХІХ ст. видавці не відзначили, що в оригіналі літопису відсутні переклади скопійованих польських і латинських документів, наприклад сейму 1699 р., королівські інструкції 1698 р. тощо.

С.Величко, безумовно, уважав, що копіювання самодостатнє й не потребує перекладу. Публікатори зробили переклад просто в тексті, ніяк не зазначивши про своє авторство. Крім того, у погодінському оригіналі не збігається нумерація розділів останнього тому – після 39 відразу йде 50. Видавці XIX ст. про це нічого не сказали, проставивши після 39 номер 40.

Автори-упорядники першого видання відзначили, що в літопис було вставлено декілька оригінальних документів: друкований універсал і грамоту короля Міхала гетьманові П.Дорошенку (арк.370–375 зв.); справжню цидулу з листа львівського єпископа Й.Шумлянського до Б.Шереметева (арк.718); виборчий акт на київське вїтївство Д.Полоцького (арк.776–778). Проте ніде не вказано, що на документах острозьких переговорів стоять особистий підпис та оригінальна печатка короля Міхала (арк.375 зв.). Цидула (тобто приписка) з листа Й.Шумлянського, прямо вклеєна до літопису, та оригінали документів короля Міхала породжують масу запитань. Яким чином вони потрапили до С.Величка? Адже цидула мала б зберігатися в архіві Б.Шереметева, а королівські документи – у П.Дорошенка. Навіть якщо припустити, що останні потрапили до Генеральної військової канцелярії при капітуляції Чигирин, то все одно незрозуміло, як міг С.Величко розпоряджатися оригіналами? З іншого боку, наявність справжніх (а не тільки скопійованих) документів додає пам'ятці авторитетності, вагомо переконуючи в її достовірності (принаймні стосовно часів після Б.Хмельницького).

Автори вступу до першого видання зазначали, що весь літопис виконано «однаковим почерком із дуже незначними інколи відмінностями»⁵. До другого видання додавався короткий палеографічний опис погодінського оригіналу, підготовлений К.Лазаревською, але тільки «частини Твардовського», а не всього «першого тому», як пише В.Шевчук. У своєму виданні він переказує К.Лазаревську: «Перша частина написана чітким почерком й дуже чисто, гадають, рукою самого С.Величка... Друга частина палеографічно відрізняється від першої. Її писано різними почерками, гадають, що рукопис переписували чотири чоловіки... Почерк тут недбалий, багато помилок, є чимало правок, вставок тощо»⁶.

Дозволимо собі дещо уточнити й доповнити палеографічний опис усього погодінського оригіналу. «Частину Сагайдачного» написано одним почерком, але документи скопійовано іншим (наприклад, реєстр військ – арк.17–17 зв.). Окремі сторінки виписано вкрай недбалим почерком, інші – каліграфічно. Така непослідовність спостерігається по всьому твору. Червоним виділено заголовки, рядкові заголовні букви, є вставки на берегах (в основному у вигляді коротенького змісту абзацу), усі скопійовані документи також виокремлено заголовками, різні тексти з'єднано короткими підзаголовками. Щоденник оформлено частинами, розділами, заголовні букви абзаців виділено кольором, а кожну дату – кольором і розміром шрифту, також у багатьох місцях на берегах є короткий зміст.

⁵ *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.* – Т.І. – С.VIII.

⁶ *Величко С. Літопис.* – Т.1. – С.14–15.

Щоденник М.Титлевського має вставку «з летописця козацького» (арк.62). У реєстрі польських і козацьких військ перед кожним прізвищем букву «п» (пан) виділено червоним кольором (арк.72–74). Кінець діаріуша М.Титлевського позначено, а перед початком щоденника Ш.Окольського автор звертається: «Чителнику ласкавий» та пояснює похибки перекладу «непотребних панагиричних речей». Знову ж таки всі заголовки і заголовні букви абзаців Ш.Окольського виділено червоним.

Перед початком «частини Твардовського» цей перехід позначено на попередній сторінці (арк.77 зв.). Продовжується тим самим почерком, дещо менш виписаним. Розділи виділено тільки розміром, а не кольором, частини виокремлено, у деяких місцях також на берегах є короткий зміст. Розділи 2–6 із 5-ї частини написано іншим почерком, 6-та й 7-ма частини також. У тексті є чималі вставки (арк.117). Із розділу 8 (арк.117 зв.) починається третій почерк – до кінця 7-ї частини. Потім знову з'являється другий почерк – до 4-го розділу. І знову третій. Універсал Яна Казимира скопійовано взагалі іншим почерком (арк.180–181), а в розділі 11 відбувається повернення до першого. У деяких місцях останньої частини заголовки й рядкові букви кольором не виділено. Переяславські статті 1659 р. скопійовано іншим почерком (арк.228–254), схожим на арабську в'язь. Перед розділом 8 знову бачимо невелике «вкраплення» третього почерку. Документи копіюються знову іншим почерком.

Вступ до власне літопису написано півуставом. Він же зустрічається й пізніше. Рядкові букви виділено розміром, інколи також кольором. Ним же виокремлено роки та заголовки розділів. Інший почерк копіює «вірши» від «благорозумного поета малоросійського» (арк.273) та наступні три сторінки. Після цього відбувається повернення до основного. Іншим почерком скопійовано польські документи (арк.283–289, 296–297).

Далі поряд з основним зустрічаються ще шість почерків, умовно нами названих: дитячий (арк.303–304, 383 зв. і далі), недбалий (арк.305–316, 332–352, 384–392 зв. і далі), косий (арк.320–323 і далі), гарний (арк.328 зв. – 329 зв., 369–383 і далі), варіант дитячого (арк.361 зв. – 362 зв., 450 і далі), класичний (арк.394–394 зв., 422–425 зв. і далі). На деяких сторінках кілька почерків скомбіновано, які можуть обриватися на півфразі, сторінці й т.д. Приміром, арк.412 завершено тим самим почерком, що й початок, проте нерозбірливим, ніби виконаним похашцем, натомість арк.415 виписано, він має кольорові заголовки. Нова сторінка може починатися іншим почерком. Основний почерк (С.Величка?) до кінця третього тому погіршується, що підтверджує версію про те, що літописець під кінець життя осліпнув. Проте це не пояснює, чому деякі частини 2-го й 3-го томів прикрашено кольором, а інші – ні; чому безсистемно трапляються «парадні», каліграфічно виписані сторінки та явно чернеткові? І це не можна пояснити тим, що рукопис не було завершено, адже деякі частини 3-го тому (розділ 41) прекрасно оздоблено.

Хочеться наголосити, що все це – результат лише перших спостережень і суто попередні висновки. А відповіді на питання, що виникають, сподіваюся, будуть знайдені під час подальшої роботи.

This article is the first step of the project of publication of the Chronic of S.Velychko, which is going to be done by the Center of the Ukrainian Studies of St.Petersburg State University and the Institute of the History of the Ukraine of the National Academy of Science of Ukraine. In the article are presented the first analysis of the original of the chronic, its pictures, documents and paleography.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

**Острозька академія XVI–XVII століття: Енциклопедія. –
Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія»,
2011. – 512 с.**

Вихід у світ книги «Острозька академія» без перебільшення – явище в історико-культурному житті України. Написана в енциклопедичній формі, вона є повноцінним науковим дослідженням однієї з яскравих сторінок історії України епохи відродження її національної та духовної ідентичності. Цілком природно, що у змістовому центрі видання перебуває сама академія, котра збирала у своїх стінах інтелектуальну еліту зі всього східнослов'янського світу. Недовга її історія позначена такими досягненнями, котрі і в наш час не втратили своєї неминущої цінності.

Насамперед це знаменита Острозька Біблія, видана під орудою друкаря Івана Федорова в 1581 р. Їй у книзі присвячено дві статті. У першій, написаній Н.Бондар, подано опис стародруку з факсимільними зображеннями титульної та інших його сторінок; у другій, авторами якої є П.Кралуок, о. Р.Турконяк та І.Пасічник, подається докладна історія створення, джерельна основа й поширення Острозької Біблії серед православних слов'ян. Енциклопедичний жанр, як правило, вимагає подавати усталені, а то й хрестоматійні істини. Натомість ця стаття, як і багато інших у книзі, долає таку методу викладу і є повноцінною науковою розвідкою. Часом полемічною, як у сюжеті про так звану Геннадієву Біблію 1499 р. новгородського походження, яка тривалий час уважалась єдиною основою Острозької. Незважаючи на певну іронію щодо «російсько-української дружби» і наставництво «старшого брата», автори у цілому запропонували цілком зважену концепцію джерельної основи Острозької Біблії. Слідом за М.Ковальським, І.Мицьком та іншими, вони вважають, що при виданні Святого Письма І.Федоров та його помічники використали широке коло джерел, у тому числі й грецькі переклади, котрі найбільше відповідали традиціям східних церков. Здаються доречними у цій статті й авторські припущення про керівництво виданням із боку Герасима Смотрицького, редакторську роботу Тимофія Михайловича, організаційну – Михайла Гарабурди, який привіз князеві Василеві-Костянтиніві Острозькому повну Біблію від царя Івана Грозного, перекладацьку – Діонісія Раллі, Євстахія Натаніеля та ін. Вони не мають документального підтвердження, але цілком вірогідні, оскільки така гігантська, як на той час, робота вимагала зусиль багатьох людей. Замовником, меценатом і організатором видання Біблії був князь В.-К.Острозький, відомий політичний і військовий діяч, меценат освіти, покровитель православ'я в Україні. Про нього йдеться в багатьох матеріалах енциклопедії, але докладно – у статті І.Ворончук

«Острозький Василь-Константин». Тут український князь постає фігурою європейського масштабу. На конвокаційному сеймі 1587 р. він називався серед можливих претендентів на польський королівський престол. Був людиною незалежних поглядів. Виступав проти Люблінської унії 1569 р. і не прийняв Брестську 1596 р. Очолив альтернативний православний собор у Бресті, котрий ухвалив протестацію проти церковної унії. У 1599 р. брав участь в антиуніатському з'їзді православних і протестантів у Вільні та підписав акт конфедерації.

Змістовні статті присвячено острозьким академії (В.Яремчук, П.Кралуок) та друкарні (М.Ковальський, І.Пасічник), а також І.Федорову (М.Ковальський). Діяльність цих інституцій, як і видатного слов'янського друкаря, настільки взаємопов'язані, що їх практично неможливо розділити. Організація друкарні запрошеним В.-К.Острозьким до Острога І.Федоровим спричинила не лише облаштування будинку для видання книг, але й відкриття школи для навчання молодих людей. Згідно з повідомленням, уміщеним в «Азбуці» («Букварі») І.Федорова, князь В.-К.Острозький зібрав мужів, які знали в божественному писанні, володіли грецькою, латинською і руською мовами та приставив їх до «дитячого училища». Як цілком слушно йдеться у статті П.Кралуока, школа існувала в комплексі з друкарнею, що передбачало функціонування не лише початкової освіти, але й середньої і навіть вищої. Її викладачі редагували і готували тексти до друку, а друкарі видавали їх. З аналізу текстів Острозької Біблії випливає, що до перекладацької роботи було залучено не лише вчителів, а й учнів, а це свідчить про достатньо високий рівень освітньої справи у школі.

У заповіті княгині Гальшки Острозької від 16 березня 1597 р. цю школу названо академією. Князь В.-К.Острозький у листі до папи Григорія XIII звертався з проханням, щоби з Рима до Острога надіслали вчених-богословів: «Людей грецької тієї ж віри для колегіуму в Острозі, порядних і освічених, які б перекладали грецькі книжки на слов'янську, а якщо це можливо, то й на грецьку мову». Прохання залишилося без відповіді, але для нас, у даному разі, важливе свідчення, яких високоосвічених кадрів потребувала Острозька академія. Є підстави також вважати, що В.-К.Острозький посилав дітей своїх дворян навчатися до Рима – у грецький колегіум св.Афанасія.

П.Кралуок наводить цілу низку відгуків відомих європейців і українців кінця XVI – початку XVII ст. (Горацій Спаноцці, Симон Пекалід, Захарія Копистенський та ін.) про Острозьку школу. Одні називали її «тримовною гімназією», інші – колегіумом, треті – академією. Так, у виданій у 1587 р. збірці полемічних творів Г.Смотрицького («Ключ царства небесного» і «Календар римський новий») відзначено, що вони написані в «Академии Острозькой». Свідчення Г.Смотрицького тим більше заслуговує на довіру, оскільки саме його вважають першим ректором цього закладу. Із зібраних автором матеріалів про фінальний період існування Острозької академії, котрий прийшовся на 1620–1630-ті рр., видно, що на той час вона не мала не лише урядової, але й приватної підтримки. Онучка В.-К.Острозького – Анна-Алоїза Ходкевич, як сказано в «Острозькому літописці», не тільки «напустила» в місто єзуїтів, але й позбавила академію належного утримання. Після придушення повстання православних острозьких міщан 1636 р. влада ліквідувала в місті всі православні інституції, запровадивши унію.

Безперечно, заслугою видавців і авторів енциклопедії є те, що вони зібрали відомості про всіх, хто так чи інакше був пов'язаний з острозьким науково-освітнім і видавничим життям. Зокрема, це Петро Конашевич-Сагайдачний, визначний український гетьман, Герасим Смотрицький, видатний письменник-полеміст, його син Мелетій Смотрицький, один з укладачів Острозької Біблії і автор слов'яноруської граматики, Іов Борецький, відомий церковний і політичний діяч, грецькі книжники Діонісій Раллі та Кирило Лукаріс і цілий ряд інших. Не завжди в авторів були однозначні підтверджуючі дані, а тому в окремих статтях говориться про зв'язок цих людей з Острозькою академією з певними застереженнями.

Помітне місце в енциклопедії посідає тема богословської та філософської думки, яка характеризувала острозький інтелектуальний осередок другої половини XVI – першої третини XVII ст. Так чи інакше тема ця звучить у більшості статей, але має й окреме висвітлення під гаслом «Богословська та філософська думка в Острозькій академії» (П.Крالیук), де цілком переконливо показано, що постання закладу та видання Острозької Біблії було відповіддю української еліти на виклик католицького і протестантського Заходу, намагання створити конкурентоспроможну богословську й філософську православну культуру.

Не відкидаючи культурних елементів Заходу, острозькі богослови та філософи перевагу віддавали візантійсько-руським традиціям. Найбільше це виявлялося у ставленні до церковнослов'янської мови, яку вони вважали «божественною». Це також було відповіддю на твердження католицьких церковних діячів (Петро Скарга) про те, що старослов'янською мовою неможливо богословствувати. Як засвідчило видання Біблії та інших книг Острозької друкарні, богословствувати можна було не лише старослов'янською, але й українізованою старослов'янською. Острозькі книжки, по суті, продовжили справу слов'янських першопросвітителів Кирила і Мефодія, котрі ще в IX ст. ствердили старослов'янську мову як сакральну.

Серія статей присвячена власне місту Острогу, його історії, архітектурно-планувальному розвитку, економіці у XVI – першій половині XVII ст. (П.Ричков, А.Заець). Саме ці матеріали відповідають на питання, яке постійно виникає при обговоренні теми Острозької академії: чому ж саме в Острозі? Виховані на централізації подібних явищ у наш час, ми не можемо повною мірою збагнути цей, здавалося б, провінційно-волинський культурний феномен XVI ст.

Звичайно, тут не обійшлося і без його величності випадку, але й він був приурочений до місця з давніми традиціями міського життя. Уперше Острог згадується в Іпатіївському літописі під 1100 р., коли разом із Божеськом він став центром князівської волості онука Ярослава Мудрого – Давида Ігоровича. В епоху пізнього середньовіччя Острог став осідком князів Острозьких, які впродовж XVI–XVII ст. перетворили його на одне з найбільших і найрозвинутіших українських міст. Як пише П.Ричков, Острог поступався лише Києву, Львову, Луцьку і Кам'янцю. Не випадково поет Симон Пекалід у творі «Про Острозьку війну» назвав його «прекрасним містом».

Розповідаючи про Острозьку академію й людей, які працювали або навчалися в ній, автори енциклопедії, природно, не могли обійти увагою і її дослідників. Цій темі присвячено розлогу статтю «Острозька академія в історіографічній традиції»

(В.Яремчук), а також невеликі, але змістовні персональні гасла про вчених ХІХ–ХХ ст., які досліджували історію Острога та академії. Серед них були М.Максимович, С.Голубев, І.Франко, М.Грушевський, Я.Ісаєвич, М.Ковальський, Н.Яковенко.

Як і в інших темах, автори історіографічних статей не обмежилися нагадуваннями хрестоматійних істин, але показали думки дослідників в усій контроверсійній їх повноті. Особливо це стосується проблеми часу утворення Острозької академії. Більшість істориків цілком слушно відносили цю подію до 1560–1570-х рр., пов'язуючи її з культурно-просвітницькою діяльністю князя В.-К.Острозького. Проте М.Петров на підставі епітафії князеві Костянтиніві Острозькому вважав за можливе датувати заснування культурно-освітнього осередку в Острозі кінцем ХV ст.

В енциклопедії читач знайде також і різні оцінки самої академії – від ідеалізовано-захоплених, притаманних дослідженням пострадянського періоду (М.Ковальський, Я.Ісаєвич, І.Мицько) до стримано-критичних, як у М.Грушевського (можливо, не так до академії, як до її засновника – князя В.-К.Острозького, який, на думку історика, «не показував енергії, рішучості, ініціативи» і при таких величезних можливостях міг би «постягати найкращі наукові сили сучасної Європи»; натомість у М.Грушевського не було жодного сумніву в тому, що острозький навчальний заклад відіграв важливу роль у культурно-національному русі кінця ХVІ – початку ХVІІ ст.).

Цілком умотивовано виглядають у книзі статті про інституції, які не лише продовжували культурно-освітню діяльність в Острозі, започатковану школою В.-К.Острозького, але й поряд із нею стали тією основою, на якій відродилися просвітницькі традиції у цьому місті в наш час. Цей феномен, можливо, краще за інші підтверджує справедливості учення академіка В.Вернадського про ноосферу.

Заслугує на відзначення багатий ілюстративний ряд енциклопедій, який включає факсимільні зображення титулів і окремих сторінок друкованих видань із кінця ХVІ – першої половини ХVІІ ст., рукописних листів, аксонометричних планів, карто-схем і гравюр Острога ХVІІ–ХІХ ст., ікон та іконних окладів, меморіальних монументів – надгробних пам'ятників, парадних портретів родини Острозьких та їх сучасників. Це не просто ілюстрації до тих чи інших статей енциклопедії, а, по суті, самодостатня її складова. Можливо, саме вона найбільше вводить читачів книги «Острозька академія» в духовно-культурну атмосферу та історичний інтер'єр України ХVІ–ХVІІ ст. Недарма ж народна мудрість говорить, що краще один раз побачити, аніж багато разів почути.

Сказане тут про книгу «Острозька академія» – не рецензія, а лише мое особисте враження від неї. Воно ж не просто позитивне, але захоплююче-позитивне. Здається, що під час її читання і споглядання іконографічного матеріалу я сам був сучасником тих подій. За це велике спасибі всьому авторському колективу, редакційній колегії, видавництву Національного університету «Острозька академія» і, звичайно ж, головним організаторам цієї великої роботи – ректорові університету І.Пасічнику та проректорові П.Кралоюку. Не маю найменшого сумніву, що ця книга викличе великий читацький інтерес і стане своєрідною візитною карткою старовинного українського міста Острога.

П.П.Толочко (Київ)

Історична бібліографія становить важливий компонент у процесі наукового дослідження. Її об'єктом виступають безпосередньо відповідні твори, які вона виявляє, описує, обліковує й систематизує за всіма жанрами історичної літератури, надрукованої в нашій країні та у зарубіжжі. Термін «бібліографія» з'явився у V ст. до н.е. і означав простий перелік книжок. Пізніше, у III ст. н.е. через занепад античної культури він зникає з ужитку і знову з'являється в Європі тільки у XVII ст. у значенні «опис книжок». Але лише наступне століття, у зв'язку з формуванням наукових історичних знань, дало поштовх для розвитку цієї важливої галузі, коли вона перетворилася на цілком сформовану науку.

Відомо, що за часів Київської Русі почали обліковувати книжки за певною методикою. Найдавнішою пам'яткою вітчизняної історичної бібліографії, що дійшла до нашого часу, є «Богословца от словес» в «Ізборнику» Святослава (1073 р.), що розповідає про схвалені церквою книги «істинні» та наводить список «таємних» чи то «брехливих» (читай – заборонених). Тут варто зазначити, що переліки забороненої літератури постійно супроводять нашу історіографію. Книги «чорного письма» палали у середньовічних вогнищах, їх піддавали анафемі, переслідували збирачів раритетів. Отже, цензура, яка існувала та продовжує існувати, завжди уважно наглядала за історичною бібліографією, щоби серед книжок «дозволених» не трапилися ті, що у свій спосіб могли б «нашкодити» панівній ідеології, релігії, а відтак, на погляд «спостерігачів за чеснотами», суспільству. До того періоду відносяться і створені в Російській академії наук каталоги книг академічної бібліотеки. Першою спробою підготувати спеціальні історично-бібліографічні дослідження стали кілька праць Адама Саллія (1695–1745 рр.), видрукувані за київського і галицького митрополита Є.Болховітінова.

У наші часи наукова література послуговується визначенням змісту терміна, згідно з яким, історична бібліографія є галуззю наукової та науково-практичної діяльності, у завдання якої входить подання інформації про продукцію друку з історичної тематики та її активна суспільна чи конкретно-наукова пропаганда з метою поширення знань про неї. Історична бібліографія – це галузь, яка описує всі форми друкованої наукової продукції, де б вони не з'явилися. В історії бібліографічної науки, що знала часи й періоди застою та піднесення, зафіксовано основні визначні віхи, що вплинули на її поступальний розвиток, фахові часописи з бібліографії, їх критично-бібліографічні рубрики, започатковані спеціальні бібліотеки. До них відносяться Державна історична бібліотека України (відкрита 1939 р., відновлена після війни в 1946 р., читачів прийняла 1952 р.) із фондом 750 тис. видань. Усе це неминуче зробило внесок у корисну справу обліку історичної літератури. Окрему роль відіграли бібліографічні товариства та їх спеціальні видання, а також утворена 1929 р. Книжкова палата України. Вони організували видання бібліографічних довідників – систематичних ретроспективних, поточних (універсальні, хронологічні). Усе це свідчить

про важливість та потребу в історичній бібліографії як прикнижкової літератури (література до дисертацій). Бібліографічні покажчики поділяються на види і типи, серед яких – універсальні, галузеві, тематичні й персональні. Теоретики та практики бібліографічної науки висловлювалися на користь думки щодо поділу бібліографічної продукції на п'ять основних рубрик: загальноісторична; бібліографічна література окремих історичних періодів багатьох країн, народів світу – в усіх аспектах; бібліографічні покажчики наукової літератури з історії окремих країн, в яких відображено всю історію тієї чи іншої держави; покажчики та посібники, присвячені окремій проблемі або окремому періоду (воєнна історія, події, розвиток економіки); бібліографічні покажчики з історії краєзнавства.

Бібліографічний опис історичної літератури відбувається згідно з певними правилами і призначається для ідентифікації та загальної характеристики видання. На нашій пам'яті кілька разів ці правила змінювалися. Хоча класикою залишається повний опис книги, щоб представити її за всіма параметрами: автор, назва (підзаголовок), науковий редактор, редколегія (вступ, вступна стаття чи слово до читача); місце видання, видавець (видавництво), рік видання, кількість сторінок, наявність ілюстративного матеріалу, карт, додатків, бібліографії. Норми, запропоновані та закріплені відповідними документами ВАК України, якими керуються аспіранти та докторанти, ці складові елементи опису наукової літератури не раз змінювалися. Дуже шкода, що тільки поодинокі статті у виданнях зі спецдисциплін (довідники, підручники) дотримуються цих правил. І вже зовсім погано те, що на теми з історичної бібліографії захищається дуже незначна кількість кандидатських дисертацій.

Ми дозволили собі так докладно зупинитися на історії розвитку та проблемах історичної бібліографії, оскільки рецензована книга «Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688–2009)», що її упорядницею виступила Ольга Ковалевська, переконує у величезному значенні бібліографії для науковців. Видання обсягом 248 сторінок являє собою зразок творчого підходу до подання літератури, що висвітлює особу – життєвий шлях (родину, юнацтво, становлення, формування поглядів, шлях до влади, гетьманство і, зрештою, смерть на вигнанні) видатної особистості, яку так неоднозначно оцінювали вчені впродовж століть.

Для складання та впорядкування літератури із зазначеної тематики О.Ковалевська провела колосальну за обсягом роботу щодо виявлення значної кількості різних за історичними жанрами праць, довідкових, бібліографічних видань, передивилася всі історичні енциклопедії, каталоги найбільших бібліотек України. Результатом цієї копіткої наукової роботи став опис 2038 окремих позицій. Література здебільшого переглянута *in situ*, тобто ймовірність похибок в описі творів мінімальна. І це дало можливість внести корективи до попередніх довідникових видань.

У своєму вступі до книги О.Ковалевська достатньо добре обґрунтувала мету праці, відзначивши, що необхідність створення науково-бібліографічного покажчика літератури, присвяченої І.Мазепі та його добі, поставила перед нею широке коло завдань. Вона зазначила, що цілком вірно: для формування комплексного уявлення про епоху гетьмана, особливості його виховання, навчання, просування кар'єрними щаблями, а також прийняття ним доленосних для

України рішень і провадження внутрішньої та зовнішньої політики, не можна обмежуватися лише джерелами й бібліографічними відомостями. Така робота вимагає залучення численних загальноісторичних, енциклопедичних та вузькоспеціальних праць, творів художньої літератури й музичного мистецтва. Цілком правомірним є й те, що за межами уваги укладача літератури залишилися окремі праці з історії української церкви та культури кінця XVII – початку XVIII ст., Північної війни. Окреслюючи конкретну мету роботи – подати найбільш вагомі та значні праці, що за необхідності можуть спрямувати майбутніх дослідників на подальший поглиблений пошук у питаннях, залишених без достатнього висвітлення вченими через відсутність чи обмаль матеріалу, О.Ковалевська саме своєю працею спонукає допитливих до евристичних змагань. Ті, хто поглиблено розробляє мазепинський період в історії України, отримали через бібліографію цілу серію важливих указівок та порад, якими шляхами і що конкретно необхідно зробити для з'ясування поставлених, але не вирішених досі питань. І хоча упорядниці не пише про це прямо, але вже сам докладний перелік бібліофактів спрямовує на вивчення досі обійдених науковцями проблем.

В основу бібліографічного покажчика покладено вид друкованої продукції. О.Ковалевська визнала за доцільне запропонувати читачам поділ усього масиву матеріалів за шістьма розділами: 1. Публікації джерел. 2. Монографії та спеціальні дослідження. 3. Статті в наукових збірниках, фахових виданнях та періодичній пресі, матеріали наукових конференцій, рецензії. 4. Дисертації та автореферати. 5. Стародруки з присвятою (або гравюрою) І.Мазепі, художні твори та лібрето. 6. Інтернет-ресурси. Бібліографічні позиції в кожному з представлених розділів обліковано згідно з хронологічним принципом, а в межах розділу – за абеткою (прізвища авторів чи назв). Спочатку подано праці, видані українською мовою, потім – російською та іншими мовами. Відразу відзначимо, що з таким розподілом літератури ми не зовсім згодні. І ось чому: джерела, монографії та спеціальні дослідження логічно виділено із загалу в окремі розділи бібліографії, а от виступи на конференціях (матеріали, тези) і рецензії – це зовсім інші види видань (бібліографія їх також), оскільки вони за науково-літературними жанрами і своєю, відповідно, інформацією являють собою перші – здебільшого, так би мовити, заявки на розроблювану тему, або окреме питання чи його частину, оголошену в заголовку виступу, а другі (рецензії) – узагалі становлять своєрідний історичний жанр. Їх здебільшого пишуть фахівці із загальних проблем історії певного хронологічного періоду і за змістом розрізняють на різновиди. Вони бувають констатуючо-схвальні (більше схожі на розширені анотації твору); критичні (з численними вказівками на вади, з доповненнями); рецензії-роздуми (написані у плані подальшого можливого розширення проблематики по проблемі); рецензії, схожі на діалоги «автор – рецензент» і т.д.

Тут нам можуть заперечити в тому плані, що в бібліографічних виданнях відомі випадки, коли рецензії розміщують відразу після даних про працю, якій їх присвячено. Так часто роблять, складаючи бібліографію літератури до дисертації чи автореферату. У випадку розподілу на глави, запропонованому

О.Ковалевською, рецензії просто губляться серед статей фахових видань та наукових збірників, а їх поява окремим блоком за хронологією дала б можливість показати: як і в якій спосіб наукова громадськість сприйняла їх у той чи інший період, появу серед масиву історичної літератури з означеної проблеми. Часом саме рецензії спричиняють дискусії, тобто є дієвою рушійною силою в плані розробки теми за напрямками. Зрідка це стосується і статей (прикладом можуть слугувати рецензії на відому статтю Ф.Шевченка «Суд історії», опубліковану свого часу в «Українському історичному журналі»).

Чому ми пропонуємо виділяти в окремий підрозділ і матеріали конференцій та тези? Історія знає випадки, коли статті-виступи так і залишилися заявкою на тему дослідження, яка з різних причин не мала продовження. Відомо також і те, що чудово обґрунтовані тези, тільки вже задовго по смерті автора знайдені допитливими початківцями чи зрілими науковцями, знайшли своє втілення як стартовий матеріал, чудова думка, ідея щодо розробки проблеми в певному напрямку. Саме тому цей комплекс чи блок матеріалів заслуговує на виділення в окремий бібліографічний розділ.

До інших позицій у покажчику літератури ніяких претензій бути не може. Скажемо тільки одне: такий повний перелік цікавих бібліографічних відомостей трапляється дуже рідко, оскільки він стосується інших галузей гуманітарних та фахово-рідкісних знань. І це чудово, що О.Ковалевська зуміла так вдумливо підійти до обліку всієї літератури, поглянувши на проблему ніби з вершини, відійти від традиційного розуміння поняття «твір» і показала: дана особа – гетьман І.Мазепа – за будь-яких обставин, будь-яких оцінок був і залишається людиною непересічною, яка вже кілька століть привертає до себе увагу дослідників, прозаїків, поетів, композиторів.

Отже, робимо висновок: книга з історичної бібліографії, добре впорядкована, продумана за внутрішньою композицією, насиченістю інформації, ретельністю добору всієї без винятку літератури може сприйматися однозначно як вагомий науковий внесок, а не лише як фахове видання, до самої розробки мазепіани у цілому. Шкода тільки, що тираж її обмежений, не містить вона й іншомовних анотацій на видання. Не завадив би їй ще один покажчик – географічний, який дав би змогу зорієнтуватися, в яких саме регіонах найбільше видавали літератури з означеної проблеми. У нас склалося таке враження, що це без перебільшення цінне видання є не чим іншим, як функціональним додатком до докторської дисертації з проблеми історичної бібліографії. У самій упорядниці ми нарахували понад 30 праць, написаних нею з означеної проблеми. О.Ковалевська давно й успішно вивчає мазепинську епоху, постать гетьмана, має свої підходи, оцінки, оригінальні самостійні висновки щодо його оцінок під різними ракурсами. Певні, що матеріалів, зібраних нею, вистачить ще не на одну працю. Але хотілося б, щоб цей перший і такий вдалий крок у напрямку розробки проблеми історичної бібліографії отримав своє продовження.

Поряд з однозначним схваленням праці та високою оцінкою професіоналізму О.Ковалевської хочемо висловити кілька незначних зауваг щодо бібліографічного оформлення вміщеної в обліку літератури різних жанрів та місць публікації. Перш за все, звертаємо увагу авторки на відсутність у деяких випадках повного

опису тієї чи іншої праці, коли вказують на наявність у періодичному виданні (наукових збірниках) обов'язково редколегії, а не лише відповідального (наукового) редактора. Дуже бажано було б, щоби після назви журналу, вісника, записок тощо стояло місце видання, адже відсутність географічно-територіальної прив'язки неабияк ускладнює пошук відповідної праці. Так, для прикладу, позиція 930 на с.109 – «О.Оглоблин. Маніфест гетьмана Пилипа Орлика // Вісник. – 1956. – №12. – С.8–11» – вказівки на місце видання немає, натомість позиція 777 на с.96 – «Руїни фортеці в Батурині // Ілюстрована Україна (Львів). – 1913. – Ч.10. – С.11» – подібну вказівку має. У даному випадку ситуацію могло врятувати впорядкування покажчика місць друку. Крім того, в алфавітному покажчику можна було б подати пояснення щодо того, ким був автор.

Загальновідомо, що «вищим пілотажем» історичної бібліографії є анотації до вказаних праць, статей, повідомлень та інших творів історичної літератури. Особливо це потрібно тоді, коли назва далека від розкриття її змісту, теми і не пояснює, чому дану бібліографічну позицію включено до загального переліку. Одночасно анотації, навіть короткі, але чіткі, відразу дозволяють дослідникам із проблеми з'ясувати, на які саме питання звертали увагу вчені в той чи інший період. У нашому випадку цікаво було б дізнатися, скільки, де, хто й коли вивчав біографію та іконографію гетьмана, його добродійність, походи, листування тощо. Хоча дослідження окремих питань займаються інші спеціальні історичні дисципліни (кліометрика, історична інформатика, кодикологія та кодикографія тощо), усе ж хотілося б бачити, можливо, у заключній статті – підрахунки з проблематики та їх оцінку.

Можемо лише пошкодувати, що авторка при бібліографічному описі навіть своєї власної дисертаційної праці 1997 р. не вказала другого ініціалу, спеціальності за класифікатором ВАК, наявність бібліографії в сторінках і кількість позицій, додатків та ін. О.Ковалевська майже скрізь пропускає в бібліографічних описах наявність пристатейних чи прикнижкових ілюстрацій, карт чи інших супутніх важливих складових. Так, у позиції 1652 (с.178) відсутнє не тільки означення числа збірки наукових праць, а й доданих ілюстрацій (портретів), на основі яких написано статтю та зроблено висновки.

Працю могла б супроводжувати авторська стаття, написана у плані аналізу представленого масиву літератури різних жанрів. Сподіваємося, що авторка це зробить найближчим часом, адже навряд чи знайдеться серед учених, які розробляють мазепіану, ще хтось, хто би настільки досконало, як О.Ковалевська, знав її.

Однак при всіх указаних зауваженнях і висловлених побажаннях велика, інформативно насичена праця з історичної бібліографії аж ніяк не втрачає свого вагомого значення. Вона, без перебільшення, може слугувати за зразок новітнього підходу до бібліографічних комплексів і, безперечно, не пройде повз увагу фахівців. Залишається побажати О.Ковалевській і надалі з таким же успіхом продовжувати розпочату справу.

**М.Ф.Дмитрієнко (Київ),
Я.О.Іщенко (Київ)**

Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.8: Великий терор: Польська операція 1937–1938 / Wielki terror: Operacja polska 1937–1938: У 2 ч. – Ч.1. – Варшава; К., 2010. – 1037 с.; Ч.2. – Варшава; К., 2010. – 1983 с.

Наукова громадськість та широкий загал читачів отримали черговий, восьмий, том науково-документального видання «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб». За підсумками XII Всеукраїнського рейтингу «Книжка року 2010» компетентним журі було відзначено 7 книг, виданих за сприяння Галузевого державного архіву Служби безпеки України, серед яких і рецензоване видання.

Нагадаємо читачам, що попередні випуски цього вагомого і потрібного видавничого проекту виходили з 1998 р. Це надзвичайно потрібні тематичні документальні збірники. Так, у томах 1 і 3 зібрано оригінальні архівні документи про боротьбу польського підпілля у Західній Україні у 1939–1941 рр., томи 2, 4, 5, 6 висвітлюють драматичну долю поляків та українців у роки Другої світової війни та перші повоєнні роки, том 7 з'ясовує причини, перебіг та наслідки Голодомору в Україні у 1932–1933 рр.¹ До речі, ця книга, перекладена англійською мовою, була презентована в Торонто, Мюнхені, Парижі, Лондоні та Сідней членами авторського колективу Єжи Беднареком, Марцином Маєвським, Рафалом Леськевичем, Юрієм Шаповалом, Петром Кулаковським та Сергієм Кокінім.

Загалом спільною українсько-польською редакційною колегією підготовлено і вже видано на досить високому поліграфічному рівні 11 книг великого формату (деякі томи побачили світ у двох частинах), в яких зосереджено розсекречений матеріал з архівів органів державної безпеки обох країн про сталінські злочини. Усі збірники двомовні (ліва сторінка – українською, права – польською мовами).

Рецензований том, як і деякі попередні, також вийшов двома книгами. Його присвячено колишньому керівникові Інституту національної пам'яті Польщі – у квітні 2010 р. разом з іншими представниками політичної, військової та наукової еліти сусідньої країни Януш Куртика трагічно загинув в авіакатастрофі під Смоленськом. Книгу готували фахівці двох українських установ – Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України й однієї польської – Інституту національної пам'яті.

Не викликає заперечень структура видання. Цілком логічно, що укладачі розпочинають книгу з великої вступної аналітичної статті, далі йдуть документи і матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України, архівів управлінь СБУ у Київській, Житомирській, Черкаській, Одеській областях, згруповані в п'ять розділів. Загалом упорядники зібрали, опрацювали й

¹ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.1: Польське підпілля 1939–1941. Львів – Коломия – Стрий – Золочів. – Варшава; К., 1998. – 812 с.; Т.2: Переселення поляків та українців 1944–1946. – Варшава; К., 2000. – 1007 с.; Т.3: Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття. – Варшава; К., 2004. – Ч.1. – 791 с.; Ч.2. – 1447 с.; Т.4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. – Варшава; К., 2005 – Ч.1. – 875 с.; Ч.2. – 1512 с.; Т.5: Акція «Вісла» 1947. – Варшава; К., 2006. – 832 с.; Т.6: Операція «Сейм» 1944–1946. – Варшава; К., 2007. – 1353 с.; Т.7: Голодомор в Україні 1932–1933. – Варшава; К., 2008. – 1205 с.

опублікували в рецензованому виданні 203 оригінальних архівних свідчення (у першій частині – 97, другій – 106 документів і матеріалів). У томі подано список скорочень, покажчики прізвищ та географічний. При публікації документів використано тематично-хронологічний порядок.

Вступна стаття важлива насамперед тому, що тут подано досить великий і цікавий історіографічний огляд наявної вітчизняної й зарубіжної літератури, з якого читачі можуть дізнатися про дискусію серед дослідників стосовно того, чи можна вважати терор НКВС проти поляків у СРСР під час польської операції геноцидом. У книзі наведено думки британських дослідників С.Себаг-Монтефіоре і М.Еллмана. Зокрема, останній (нині працює в Амстердамському університеті) вважає, що ці репресії цілком підпадають під ознаки геноциду згідно з Конвенцією ООН 1948 р., проте є три чинники, які не дозволяють повною мірою кваліфікувати їх як геноцид. Перш за все, наказ М.Єжова №00485 не стосувався всіх поляків, а лише так званих членів Польської організації військової (ПОВ). По-друге, як твердить М.Еллман, тільки 22% радянських поляків було піддано репресіям (148 тис. заарештованих, із них до 1 липня 1938 р. засуджено 140 тис.). По-третє, третина засуджених у ході польської операції не була етнічними поляками².

Колектив упорядників рецензованого тому, полемізуючи з М.Еллманом, зауважує, що міфічна ПОВ була витвором фантазії чекістів, а кваліфікувати злочин як геноцид згідно з критеріями Конвенції ООН можна й тоді, коли він стосується тільки частини етнічної групи. Виступаючи на презентації книги в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України відомий дослідник сталінського тоталітаризму професор С.Кульчицький слушно зауважив, що визнання сталінських злочинів геноцидом не має практичного значення, адже ані жертв, ані катів уже давно немає серед живих, тож не варто обмежуватися визначенням злочину як геноциду за параметрами Конвенції ООН 1948 р. Натомість слід повернутися до первинного варіанту конвенції, що одразу зніме напругу в дискусіях між українськими і російськими вченими про Голодомор. Ні сучасна російська держава, ні російський народ не можуть бути причетними до сталінського злочину.

Відразу зазначимо, обрана авторами проблематика видання надзвичайно актуальна і соціально важлива. В умовах державотворення все більшого значення набуває вивчення тих сторінок історії, які протягом тривалого часу з огляду на ідеологічні міркування залишалися поза увагою дослідників. Ця тема розкриває одну з важливих складових репресій тоталітарного режиму в СРСР проти великої національної групи – етнічних поляків, дозволяє переглянути багато стереотипів і міфів радянської історіографії, які виникли й активно насаджувалися офіційною ідеологією як в історичній науці, так і в масовій свідомості. Висвітлення цієї сторінки злочинів радянського тоталітаризму дає можливість чіткіше окреслити масштаби репресій. Учені, завдяки книзі, отримали доступ до раніше засекречених документів радянської доби, і на їх основі проаналізували механізми діяльності каральної системи в УРСР, особливості репресування різних груп населення.

² Див.: Польща та Україна у тридцятих – сорокових... – Т.8. – Ч.1. – С.42–44.

Особливе зацікавлення для науковців становить перший розділ – «Організація і перебіг репресивної операції» (хронологічно охоплює 1935–1937 рр.), у двох структурних підрозділах якого вміщено документи, що стосуються механізму ліквідації радянським репресивним апаратом так званого «польського шпигунства», депортацій поляків та німців із прикордонної смуги до Казахстану, а також дій у рамках репресивної операції. Серед них – документ, що її започаткував, тобто оперативний наказ М.Єжова №00485 від 11 серпня 1937 р., а також «Закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, поразницьку й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР». Керівник НКВС наказував провести з 20 серпня до 20 листопада операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій «Польської організації військової». У цьому документі визначено категорії осіб, які підлягали арешту. Наступні 37 стосуються перебігу операції у серпні – грудні 1937 р.

Другий розділ першої частини – «Слідчі матеріали (1936–1937)» – містить документи справ, проваджених функціонерами радянських органів безпеки як проти уявних членів «ПОВ», так і справжніх співробітників польської спецслужби. Тут є ціла низка надзвичайно важливих, цікавих матеріалів слідства, зокрема справа кадрового розвідника Стефана Касперського (Альберта Рана) та ін.

У другій частині восьмого тому опубліковано 106 документів із фондів ГДА СБУ та управління Служби безпеки України у Житомирській області. Розпочинає цю частину третій розділ – «Організація та перебіг репресій (1938–1939)», який містить 77 документів. Це – статистичні відомості, рапорти, агентурні донесення щодо польської операції в 1938 р. та боротьби з так званим польським шпигунством у 1939 р. Перш за все привертає увагу документ №129 – донесення агента УДБ НКВС у Київській області про перебування у столиці республіки союзного наркома М.Єжова та проведений ним контроль щодо зловживань, скоєних під час слідств. Повідомлялося про «витік» інформації з органів безпеки та чутки про арешти посадових осіб із НКВС УРСР, які раніше виконували єжовський наказ №00485.

Четвертий розділ – це слідчі матеріали 1938 р., а п'ятий присвячено справам функціонерів НКВС, яких за директивою Л.Берії було визнано винними у застосуванні протизаконних методів, тобто катуваннях жертв. Важливо, що при публікації упорядники зберегли мову, стиль, лексику, орфографію оригіналів.

Ретельний аналіз уміщених у виданні документів і матеріалів значно розширює наявну джерельну базу історії тоталітаризму та дає можливість встановити причини, характер, перебіг і наслідки масових незаконних репресій у СРСР. На нашу думку, дослідники отримали цінний продукт для подальших студійовань сталінізму, а також раніше недоступну можливість уточнити невідомі сторінки історії українсько-польських і польсько-радянських стосунків міжвоєнної доби.

М.М.Кучерена (Луцьк)

KARL HEINZ ROTH, JAN-PETER ABRAHAM
REEMTSMAS AUF DER KRIM: TABAKPRODUKTION UND ZWANGSARBEIT UNTER DEUTSCHEN
BESATZUNGSHERRSCHAFT 1941–1944. – Hamburg: Edition Nautilus, 2011. – 574 s.

Карл Гайнц Рот, Ян-Петер Абрагам
«Реємтсма» у Криму: Тютюнове виробництво й примусова праця під німецьким
окупаційним правлінням 1941–1944. – Гамбург: Наутілус, 2011. – 574 с.

Книга Карла Гайнца Рота та Яна-Петера Абрагама вийшла друком у серії «Видання Фонду соціальної історії ХХ ст.». Ідеться в ній про відомий німецький концерн, який у роки Другої світової війни був одним із головних виробників та постачальників тютюнових виробів для Третього Райху (у тому числі вермахту).

На окрему увагу заслуговує історія самого дослідження. Видання стало підсумком дванадцятирічного дослідницького проекту, котрий розпочався з аналізу інтерв'ю в'язнів-жінок концентраційного табору Равенсбрюк, які до відправки в Райх примусово працювали на кримських тютюнових плантаціях. Під час реалізації проекту було опитано майже 300 колишніх підневільних робітників, записано понад 50 інтерв'ю, опрацьовано матеріали архівів у Сімферополі, Берліні, Фрайбургу, Гамбургу, Людвігсбургу, Бремені та ін. Окрім цього, зрозуміло, що автори вивчали загальну картину окупації східних територій із, так би мовити, кримським акцентом, у методологічному плані рухаючись «згори» й «знизу», тобто від загальної історії німецького панування на півострові в 1941–1944 рр. та від окремих усних свідчень про минулі події.

Упродовж усієї окупації Крим залишався у зоні військової адміністрації. Із цього погляду для істориків дуже корисний досвід дослідження взаємодії підприємств та передусім військових господарських команд, оскільки тут взаємопроникнення інтересів приватного капіталу й державних структур було найбільшим – на відміну, скажімо, від райхскомісаріату Україна та інших цивільних утворень на окупованих нацистською Німеччиною територіях.

Загальну канву книги, постійно переплітаючись та взаємодіючи, визначають дві сюжетні лінії: діяльність концерну «Реємтсма» в роки Другої світової війни на зайнятих вермахтом східних територіях та історія Криму і його населення в умовах німецької окупації. Із мікроперспективи окремої фірми на конкретних прикладах відтворюється тогочасна буденність – швидке зростання доходів Райху та тютюнового гіганта завдяки економічній експлуатації захоплених теренів, за рахунок терору проти місцевого населення та примусу його до праці.

У першому розділі йдеться про підстави діяльності концерну «Реємтсма» на Кримському півострові, його тактичні та стратегічні цілі, а також переключення у военний період головної уваги на експорт. У другому регіон аналізується з погляду комерційної привабливості, а третій розділ стосується безпосередньо заходів «Реємтсма» у Криму та на Північному Кавказі. Окреслюються й умови для цього: війна, економічний визиск окупованих територій, політика голоду, примусу до праці, геноциду й терору, а також питання зв'язку окупації та колаборації.

Хронологічно автори виокремлюють три фази в діяльності німецького тютюнового концерну на Кримському півострові. Перша – з грудня 1941 до жовтня 1942 рр., яка характеризувалася, насамперед, використанням сировинних ресурсів захоплених областей та першими спробами налагодити виробництво цигарок. Під час другої фази (до жовтня 1943 р.) було засновано товариство з обмеженою

відповідальністю «Крим – вирощування східного тютюну» («Krim – Orienttabak-Anbau GmbH», KORAN), яке займалося організацією підприємств. Третя фаза (до травня 1944 р.) пов'язана з перебігом воєнних дій і характеризувалася масовим спротивом населення та екстремальними умовами для виробництва, що призвело до згорання діяльності, застосування масового терору проти місцевих мешканців та загального хаосу напередодні зайняття цих територій радянською армією.

Окремий параграф присвячено економічному аналізу діяльності концерну «Реємтсма» в Криму. Автори виходять на показник 20 млн райхсмарок доходів від тютюнової галузі, що відповідає сьогоденнішнім понад 120 млн євро. Такий фінансовий успіх пояснювався тим, що окупанти у Криму заволоділи більш, ніж половиною врожаю тютюну, безкоштовно використовували виробничу інфраструктуру, в якій майже безоплатно та здебільшого примусово трудилася місцева робоча сила.

У четвертому розділі розглянуто умови праці примусових робітників, проблеми з харчуванням, медичним обслуговуванням тощо, а також зовнішні обставини – вплив партизанського руху, колаборацію в тютюновому виробництві, різні стратегії поведінки місцевого населення. В окремому параграфі висвітлено питання сприйняття примусовими робітниками їх праці на тютюновий концерн, для чого залучаються особисті свідчення.

У двох останніх розділах підбиваються підсумки діяльності «Реємтсма» у Криму в 1941–1944 рр., аналізується феномен підневільної праці в Європі періоду Другої світової війни як проблема історичного дослідження та пам'яті. При цьому йдеться про необхідність розширення поняття «примус» від традиційних уявлень (фізичне насильство, утримування в бараках під вартою) до більш комплексного розуміння, що охоплює, окрім названого, політику голоду, регламентацію залучення робочої сили, відсутність альтернативи тощо.

Дослідження має солідний довідковий апарат, який включає переліки опитаних свідків, тематичні карти, діаграми, таблиці, показники установ і фірм, населених пунктів російською та кримськотатарською мовами, список скорочень, переліки джерел, літератури та фотоілюстрацій (у книзі опубліковано 29 унікальних світлин). Загалом праця німецьких істориків створює враження ґрунтовного комплексного опрацювання вузької тематики з виходом на декілька магістральних тем: окупація Криму, економічна історія, примусова праця на зайнятих вермахтом територіях, використання методик усної історії в дослідженнях. Книга безумовно стане у пригоді не тільки дослідникам економічної історії, але й усім, кого цікавить період Другої світової війни. Причому доволі вузька тематика, як на наш погляд, становить якраз суттєву перевагу праці, адже це дозволило авторам сконцентрувати свої зусилля на реконструкції майже невідомої нам історії діяльності конкретного німецького підприємства – концерну «Реємтсма» – на Кримському півострові протягом 1941–1944 рр.

Вивчення господарської історії періоду окупації тільки розпочинається. За винятком кількох загальних та деяких спеціальних досліджень на сьогодні ще не написано повноцінної економічної історії окупації України. Відтак книга Карла Гайнца Рота та Яна-Петера Абрагама становить собою солідний внесок в історіографію цього важливого питання.

М.Г.Дубик (Київ)

ПОРТНОВ А.
ІСТОРІЇ ІСТОРИКІВ: ОБЛИЧЧЯ Й ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ СТОЛІТТЯ. –
К.: Критика, 2011. – 237 с.

Історія в Україні ХХ ст. відігравала і нині зберігає роль індикатора стану суспільства та поля, де змагаються за душі сучасників та проекти майбутнього. Особливо відчутним в українській історичній та історіографічній традиції завжди був зв'язок між історією й суспільно-політичним контекстом. Вітчизняні історики щоразу постають поміж дилемами академічної свободи та політичного замовлення, фахової етики й патріотичних цінностей, суспільних інтересів та індивідуального вибору. До роздумів над цими загальновідомими речами спонукає й нова книга Андрія Портнова. Автор пропонує «начерки інтелектуальних біографій» (с.7) добре знаних та відомих лише «вузьким» фахівцям українських дослідників минулого – Володимира Пархоменка, В'ячеслава Заїкіна, Віктора Петрова, Омеляна Пріцака, Ярослава Дашкевича та Ярослава Ісаєвича, а також «спробу колективного портрета» (с.8) дніпропетровського середовища істориків 1920–1930-х рр. На цілком слушну думку А.Портнова, героїв його праці об'єднує не лише присутність в історіографічному просторі ХХ ст., а й особистісний вибір, який полягав у тому, що вони «мусили, боронячи свою наукову свободу та право на вільну думку і творчість, шукати способи співіснувати з різними політичними системами і культивувати складність у спрощеному, ідеологічно поділеному та насиченому особистою ворожнечею просторі» (з анотації до книги).

Праця починається зі вступу, названого «Бійці за історію», де автор уміщує аргументацію підбору «героїв» його тексту, та опис його «приватної» історії про те, яким чином з'являлася та реалізовувалася дослідницька зацікавленість до кожного з них.

Перший нарис – «Бути науковцем у тоталітарній державі: дніпропетровські історики та радянська влада (1918–1939)» (с.15–38) (із ним тематично корелюється й невеличкий нарис «Катеринославський трикутник: Дмитро Яворницький, Михайло Грушевський... (Пошуки третього невідомого)» (с.99–103)) – присвячено показу того, як формувалося середовище істориків міжвоєнного Катеринослава/Дніпропетровська, як місцеві історики поводитися за умов «досить широкої академічної свободи» (с.21) у радянській Україні 1920-х рр. та яким чином вони виживали (фізично й науково) із початком сталінської репресивної хуртовини. Тут знаходимо вельми інформативні відомості про творчі біографії таких представників зазначеного осередку, як Дмитро Яворницький, Митрофан Бречкевич, Михайло Злотніков, Павло Козар, Павло Матвієвський, Кость Гуслистий, Володимир Пархоменко (якому автор присвятив і спеціальний нарис, про що йтиметься нижче), Іван Степанів. Показано, що індивідуальні наукові кар'єри істориків у тих обставинах були відмінними, проте майже всі (за винятком П.Козаря) по суті змушені були наступити на горло власній пісні, що призвело до «знищення наприкінці 1930-х рр. самобутнього дніпропетровського осередку» (с.36).

Один із ключових нарисів праці А.Портнова – «Володимир Пархоменко: історик та його історіографічні образи» (с.39–98). Докладний аналіз «історіографічної біографії» цього вченого дав авторові підстави зробити

висновки, що за В.Пархоменком закріпилася стійка репутація «репресованого історика з незначною кількістю наукових праць» (с.44). Наступні частини нарису, де описано складні життєві перипетії дослідника, його наукову кар'єру та проаналізовано головні наукові ідеї і їх рецепцію, як здається, повністю спростовують такий історіографічний стереотип. А.Портнов висвітлив зміст оригінальних концепцій В.Пархоменка, що стосуються походження Русі, її взаємин із кочовим степом та аргументовано довів, простеживши за місцем ідей науковця в історіографічному процесі, важливе значення його новаторських гіпотез, здогадів та думок, які й сьогодні виглядають не зовсім «канонічно», для студіювань названих наукових питань.

Грунтовний нарис «В'ячеслав Заїкин: еміграційний історик із багатьма обличчями» (с.107–141) читається як детектив, адже тут ідеться про загадкового вченого, життя якого виглядає суцільною інтригою – надзвичайні наукові здібності та «незреалізований потенціал наукової ерудиції й аналітичного хисту» (с.140), належність до кількох антагоністичних ідеологічних та історіографічних середовищ і підозри у відсутності твердих переконань, а то й у провокаціях і шпигунстві на користь антиукраїнських чинників, звичка самому писати рецензії на свої праці під криптонімами або псевдонімами, зрештою, ситуація повного історіографічного забуття його по-своєму плідних і цікавих текстів та ідей. На підставі ретельного вивчення біографії та творчості цього багатоликого інтелектуала автор робить спробу розгадати його таємниці (визнаючи при цьому гіпотетичний характер деяких своїх міркувань). Відтворюючи справжній світ цінностей В.Заїкіна, А.Портнов дійшов висновку, що неабиякою цінністю, яку повсякчас той маніфестував, була православна релігійність. На думку автора, «наскрізною темою всіх досліджень» вченого була релігія та церковна історія, які «визначали історикову автопрезентацію в текстах» (с.129). А.Портнов показує В.Заїкіна і як одного з найбільш проникливих та ретельних історіографів та критиків сучасної йому історіографічної традиції. Переконливо витлумачено також парадоксальне, на перший погляд, історіографічне забуття В.Заїкіна: «не-належність до жодної «магістральної» історіографічно-політичної течії; світоглядна самотність, що переросла у брак учнів і послідовників, які пропагували б його доробок; урешті, відсутність фундаментальних розвідок, «причинковий» характер більшості публікацій» (с.141).

Головний герой нарису «Віктор Петров і його критики» (с.143–181) – постать не менш загадкова, проте набагато більш відома в інтелектуальній історії України. В.Петрову присвячено десятки досліджень різного наукового рівня та жанрів, які висвітлюють (із далеко неоднаковою мірою фаховості й ретельності) ледь не всі виміри його багатогранної та суперечливої (?) особистості й діяльності. Очевидно, що автор не став вибудовувати нову «версію» життєпису В.Петрова, а обрав позицію критика його критиків. Відтак, із перспективи А.Портнова, у літературі можна зауважити кілька інтерпретацій постаті українського письменника, науковця та радянського розвідника, водночас, на його думку, «жодна інтелектуальна фігура в українській літературі та історіографії не викликала такої гами емоцій: від недвозначної ненависті до некритичного захоплення» (с.180). Автор окреслює прихильні до В.Петрова інтерпретації, з

наголосом на трагічності його постаті та небуденних літературних і наукових талантах («шостий неокласик»; «провісник нової доби без автентичного обличчя»; «суперінтелектуал у полоні нелюдської системи»; «незалежний митець та агент із примусу в одній особі»; «український Фуко»), і критичні, з акцентом на етичній неприйнятності постаті В.Петрова через його співробітництво з радянськими спецслужбами («радянський шпигун, закамouflьований під третьорядного літератора»). Проте, як аргументовано показує у випадку кожної з версій А.Портнов, усі згадані трактування хибують на принципову методологічну ваду: вони спрямовані не стільки на розкриття справжнього В.Петрова, як на ствердження власних позицій авторів праць про В.Петрова в інтелектуальній ситуації еміграційного середовища та сучасної України. Передусім «Віктор Петров та його тексти фактично опинилися в центрі пострадянської боротьби за канон української культури» (с.180), а пишучи про нього, «його критики вибудовували власні репутації, стилістичні стратегії, інтелектуальні генеалогії, утверджувалися в моральній вищості чи здобували скандальну славу. Тобто, писали про себе» (с.181).

Два завершальних нариси книги – про чоловічих українських істориків другої половини ХХ ст. («Омельян Пріцак – історик модерної України», с.185–199; «Ярослав Дашкевич і Ярослав Ісаєвич: два обличчя величі історика», с.201–223). На вибраних прикладах (створення О.Пріцаком осередку українських студій у Гарварді («Гарвардського чуда»), гострокритична стаття 1966 р. О.Пріцака про М.Грушевського, Пріцакові розмірковування про історичну специфіку України) А.Портнов звертає увагу саме на стиль (а не на зміст, для чого, очевидно, не надається використаний тут індуктивний метод) історичного мислення визначного вченого. Історик мав хист «мислити парадоксально» та «будувати пояснювальні моделі непояснюваних явищ» (с.199). На слушну думку автора, О.Пріцакові були притаманні виразне розуміння того, що українська історична наука має перебувати в контексті світової історичної думки, а не знаходитися в «гетто» (с.191), що в науці важливо мати громадянську позицію, наукову відвагу та самопосвяту.

У порівняльному ключі змальовано життєві шляхи й наукові формати Ярослава Дашкевича та Ярослава Ісаєвича – «двох постатей, чия інтелектуальна рівновеликість, ерудованість і винятковість в українському контексті не могли не перетворитися на конкуренцію» (с.201). Тут розглянуто їх наукові кар'єри, роль в історичних дискусіях у незалежній Україні, візії поточної української політики, ставлення до проблеми деградації наукового рівня історичних праць, нефаховості в сучасній українській історіографії, нарешті «складні» (с.220) особисті взаємини. Автор оповідає і про свої власні враження від спілкування з «живими класиками» (с.207). Особливо цінним уявляється аналіз А.Портновим поглядів «двох Ярославів» на проблеми походження та розвитку української нації, питань польсько-українських взаємин. Цілком переконливим виглядає висновок автора про те, що попри відмінну стилістику інтерпретацій цих та інших гострих проблем українського минулого (яка відбивала «принципову різницю у способах висловити думку та способах самопрезентації» (с.210)), вони обстоювали часто однакові або близькі погляди і належали до тієї ж

інтелектуальної традиції. Добре обґрунтованими є й міркування автора про політичний світогляд львівських істориків, зокрема про природу їхнього патріотизму: «Патріотизм Ісаевича був критичним, проєвропейським і значною мірою приватним [...]. Патріотизм Дашкевича був становчим, наступальним і антиглобалістським» (с.213). В інтерпретації непростих взаємин між істориками (в аналізі цієї теми А.Портнов виступає, здається, першопрохідцем), які значною мірою впливали на львівський (та й не тільки) інтелектуальний ландшафт, він цілком на стороні Я.Ісаевича, закиди на адресу якого з боку його візаві називає «гострими та винятково несправедливими» (с.220).

Як бачимо, лейтмотивом (який, до речі, вельми важко вловити!) післямови до книги («Бійці за істориків») є не нова теза про складність «культурно-політичного феномену «українська радянська історіографія», у межах якого співіснували та взаємодіяли різні (хоч і не рівні) практики, наукові мотивації і типи кар'єри» (с.228). Водночас, хоча цех істориків у радянський період «такі не став суцільно безособовим колективним цілим», «українська радянська історіографія, завжди підозрювана в «націоналізмі», мала значно менше простору для академічного маневру, ніж Москва та Ленінград» (с.228–229).

Загалом текст А.Портнова відзначається перфектним знанням біографій та творчості його героїв, доброю поінформованістю про історіографічні проєкції їхніх наукових ідей і концепцій. На особливе відзначення заслуговує мова та стиль автора. Перед нами зразок історичного читива (у хорошому розумінні цього слова!) високого літературного рівня, яке захоплює безперечною мовною культурою науковця, здатністю до різних лінгвістичних стратегій, володінням мистецтвом створювати вишукану (але не вигадану) фабулу (зберігаючи при цьому сувору науковість тексту, фактичну і логічну вмотивованість висновків).

На погляд рецензента, праця А.Портнова оприявнює не тільки ставлення автора до попередньої української історіографічної традиції, але й певні стандарти історієписання, які для нього є взірцевими (?). У характеристиках «історій істориків» вгадується його симпатія до типу сміливого, розкутого, навіть екстравагантного вченого, який не боїться вдаватися до «іконоборських» наукових пропозицій і ламати стереотипи. Водночас автор наголошує на неслухності зверхнього ставлення до істориків минулого, на потребі розглядати їхні праці «в контексті часу, коли їх було написано», «не дорікати науковцям незнанням фактів та методів, що стали надбанням новітньої наукової думки» (с.46), пам'ятаючи про те, що як минулі, так і сучасні наукові уявлення «є неминуче тимчасовим станом наукової думки» (с.91).

Поряд із безперечними досягненнями автора, які визначили у цілому його високий науковий рівень, рецензент хотів би вказати на деякі неточності та вади тексту. За досконалого знання «облич і образів» української історіографії ХХ ст. авторові не завжди вдається настільки ж вправно змалювати суспільно-політичне тло їхньої діяльності. Тут найбільш вдалими виглядають ті контексти, які мають стосунок до еміграційної української історіографії міжвоєнного часу. Менш успішно висвітлено соціокультурне та інтелектуальне середовище української історіографії в радянській Україні. Зокрема, не думаю, що Д.Яворницький мав «неоднозначне» ставлення до радянської влади (с.22), тим

паче, що автор наводить витяг із його антирадянської розмови, зафіксованої агентами ДПУ (с.25). Перебільшенням є твердження про те, що «після війни постать Яворницького було інтегровано до радянського канону української культури» (с.27). Насправді, до середини 1950-х рр. його ім'я та спадщина були напівзабороненими, відтоді відбувалася його часткова реабілітація, яка була зупинена новим витком антиукраїнської репресивної політики в УРСР на початку 1970-х рр. (тоді ж було припинено підготовку запланованого в Інституті історії АН УРСР видання його праць). Сумніваюся у слушності думки про те, що перед Н.Полонською-Василенко проблема вибору ідентичності постала під час революційних подій та змагань за незалежність (с.96). Як показує дослідження В.Ульяновського, історик постала перед таким вибором щойно опинившись в еміграції, де стала українкою державницьких переконань, а до того добре давала собі раду в межах російської традиції, правда обрамленої в «радянські» рамки.

Упадає у вічі фрагментованість, мозаїчність книги у сенсі методологічному. Усе-таки у різних нарисах помітна різна дослідницька оптика, себто різний ступінь занурення в предмет, розгляд різних ракурсів та відповідно – різна глибина осмислення постатей української історіографії. Повноцінними нарисами інтелектуальних біографій відтак можна вважати тільки розділи про В.Пархоменка та В.Зайкіна, інші складові книги не дотягують до такого окреслення свого статусу.

Нарешті, зауваження, яке автор цієї рецензії вважає таким, що стосується сфери цінностей і моделей історієписання (які, як відомо, не є конвенційними – одна сучасна дослідниця з цього приводу висловилася досить відверто: «Кожен пише, як він дише»), а не царини методології наукового дослідження та не повинно братися конче до уваги. Отож, на думку рецензента, у праці А.Портнова має бути присутньою бодай спроба окреслення загальних проблем українського історієписання та історичної науки ХХ ст. Автор ніби й не проти такої постановки (с.12), і раз по раз деякі загальні питання ставить (про природу академічного успіху, логіку академічної при(від)сутності (с.8), способи співіснування істориків із радянською системою й утримування ними відносної автономії наукової творчості (с.11–12, 228 та ін.), проте бодай приблизних відповідей, які б сягали поза межі конкретних історій персонажів його тексту, таки не дає. Наскільки типовими були життєві траєкторії його героїв, чи побутували певні моделі (а не індивідуальні стратегії) співіснування істориків з їхніми суспільно-політичними контекстами? Які професійні типи істориків та професійні ідентичності були присутніми в українській історіографії ХХ ст.? Які характеристики вкладаються автором в означення «відносна академічна свобода 1920-х рр.» – у чому виявлялася свобода і де починалася несвобода? Ці питання прямо відсилають до фактологічної конкретики вартісного дослідження А.Портнова, яке, попри висловлені зауваження, заслуговує на позитивне сприйняття як фахівцями у царині історії історіографії, так і широким колом усіх зацікавлених проблемами інтелектуальної історії України.

В.П.Яремчук (Острого)

На сучасному етапі розвитку української державності національна пам'ять виступає важливим чинником самоідентифікації та консолідації суспільства, а вивчення впливу на неї державотворчих традицій, цивілізаційних досягнень народу, минулого його боротьби за свободу та соборність дедалі більше стає одним із пріоритетних напрямів в українському гуманітарному просторі. Актуалізація цих досліджень, супроводжуючись зростанням кількості публікацій, розмаїттям тематики, розширенням кола авторів, є закономірним підтвердженням здатності науковців оперативного реагувати на гострі проблеми сьогодення, давати вчасні відповіді на виклики історії в умовах глобалізованого світу.

З огляду на це вихід наприкінці минулого року першого випуску збірника наукових праць «Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу: Національна та історична пам'ять», підготовленого Українським інститутом національної пам'яті, заслуговує на особливу увагу. Не буде перебільшенням назвати появу цього збірника знаковою подією, яка засвідчує, що дослідження проблем пам'яті в Україні набувають комплексного, системного, послідовного, тобто по-справжньому наукового характеру. Водночас збірник, без сумніву, це важливий крок у тривалому і непростому процесі інституціоналізації вітчизняних досліджень проблем національної та історичної пам'яті. Виступаючи першим в Україні профільним періодичним виданням, він покликаний висвітлювати широкий спектр теоретичних та науково-практичних проблем, перевести меморіальні студії у площину довготривалого, багатоаспектного та широкомасштабного наукового проекту.

Примітно, що до складу редакційної колегії збірника (головний редактор – директор Українського інституту національної пам'яті, член-кореспондент НАН України В.Ф.Солдатенко) входять учені з провідних наукових установ, зокрема академічних Інституту історії України, Інституту політичних та етнопольових досліджень імені І.Ф.Кураса, Інституту держави і права імені В.М.Корецького, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Це підтверджує наміри Українського інституту національної пам'яті здійснювати свої дослідження в тісному співробітництві з колегами по академічному цеху, сподіваючись, що така співпраця неодмінно сприятиме об'єднанню зусиль, спрямованих на вивчення проблем, які торкаються впливу ключових подій та процесів історії на сучасність, наукового забезпечення державної політики у цій найбільш дражливій сфері.

Головна увага у збірнику приділяється теоретико-методологічним та науково-прикладним проблемам національної та історичної пам'яті, подальшому розвитку, вдосконаленню, упорядкуванню понятійно-категоріального апарату, що використовується у наукових дослідженнях. Надзвичайно важливим для сучасного стану українського суспільства, як і для вітчизняних наукових досліджень є те, що у збірнику демонструються нові підходи до концептуалізації поняття «національна пам'ять», значно розширюється її трактування.

Справедливим видається твердження В.Ф.Солдатенка стосовно сумнівності і навіть хибності хронологічного обмеження історичної пам'яті найбільше трьома останніми поколіннями, приблизно 80 роками (с.15). Слід погодитися з поглядом ученого, що така постановка питання, більш за все, далека від наукових уявлень і багато у чому кон'юнктурна. Водночас можна підтримати запропоноване наукове визначення поняття «національна пам'ять» як своєрідного феномену суспільної свідомості, селективно збереженої нацією сукупності знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення та консенсусно сприймаються у суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку в майбутньому (с.15–16). Уніфікація зазначеної дефініції відкриває новий простір для осмислення ключових історичних подій, постатей, місць, що впродовж тривалого часу впливали на формування національної пам'яті та продовжують виконувати свою місію попри всі суспільно-політичні трансформації.

Особливо значущим на тлі проблем, яким присвячено перший випуск, є визначення стратегічної лінії Українського інституту національної пам'яті. Не можна не погодитися з тим, що її домінантою, як зазначається, має бути, по-перше, відмова від нефахових, ідеологізованих підходів, а по-друге, послуговування (звісно в межах можливого) набутками науки та по-справжньому істинним знанням (с.10).

Автори статей, серед яких не лише співробітники інституту, але й відомі вчені з інших наукових установ, задаються метою визначити моделі пам'яті в контексті державної політики (В.В.Кривошея), з'ясувати регіональні особливості формування національної пам'яті в Україні (О.М.Любовець), проаналізувати вплив інформаційно-психологічних процесів глобалізації на функціонування механізму національної пам'яті (Д.В.Веденев), розкрити складові змісту її поняття як державотворчої категорії (Ю.С.Ганжуров). Органічними і плідними у збірнику є розвідки, що стосуються виникнення, поширення та функціонування сучасного політичного міфу та його ролі у процесі конструювання історичної пам'яті (О.Д.Бойко), комемораційних практик як способу об'єднання української спільноти (В.М.Піскун).

Звертає на себе увагу той факт, що фундатори видання прагнули максимально репрезентувати спектр ключових концептуальних складових науково-дослідницького поля, що підтверджується наявністю декількох статей історіографічного спрямування. Одну з таких розвідок, зокрема, присвячено аналізу наявних дефініцій, конструкцій, функцій історичної пам'яті у сучасних вітчизняних дослідженнях (І.Б.Наумова). Не менш актуальним є висвітлення проблеми «культурної травми» у зарубіжній історіографії (В.І.Огієнко). Новаторською та оригінальною з погляду підходів до концептуалізації історіографічних традицій виглядає стаття Л.І.Буряк, що репрезентує пошук обрисів, знаків, символів національної пам'яті в українській історичній науці доби національного відродження другої половина XIX – першої третини XX ст.

Структуру видання органічно доповнюють два блоки науково-прикладного характеру, один з яких розкриває впливи Другої світової війни та значущих

історичних подій і постатей на національну пам'ять. Аналізуючи феномен «радянської» версії пам'яті про Велику Вітчизняну війну, О.Є.Лисенко висуває стратегічно важливу тезу стосовно того, що сучасна держава має оволодіти інструментом політики пам'яті, аби запобігти спробам маніпуляцій масовою свідомістю та збурення суспільства (с.193). Ця теза, по суті, рефреном звучить у багатьох авторів видання, попри розмаїття досліджуваних проблем. У відповідності до контексту, В.М.Піскун акцентує увагу на тому, що використання історичної пам'яті може бути інструментом як творення, так і нищення, залежно від мети і завдання, які ставлять перед собою влада, держава, суспільство (с.113). Суголосною до цього твердження є позиція, що висловлюється у статті Д.В.Веденеєва, котрий вважає, що почасти в неконструктивних дискусіях у суспільстві проглядається не що інше, як готовність до того, аби розбіжності у поглядах на історію поставити вище за необхідність громадянської консолідації та забезпечення територіальної цілісності Україні (с.45).

Особливо актуальним виявляється те, що запропоновані варіанти визначень щодо полівимірності поняття «пам'ять» надають можливість визначитися з місцем вітчизняних меморіальних досліджень у системі координат європейської історіографії. З огляду на різні підходи у дослідженнях проблем пам'яті, якими представлено сучасний дискурс, простежується виокремлення декількох наукових шкіл, домінуючими серед яких залишаються німецька та французька як найбільш атрибутовані та інституціоналізовані. Ознайомлення з матеріалами збірника звичайно викликає природне запитання: з якими з існуючих історіографічних традицій асоціюють себе автори викладених концепцій? Попри те, що така належність у текстах безпосередньо не декларується, усе ж таки з'являються певні аналогії. Вони дозволяють зробити припущення щодо системи координат, у межах якої висвітлюються загальні обриси національної та історичної пам'яті. Ця система, більш за все, наближається до концепції одного з фундаторів французької школи «memory studies» П'єра Нора, котрий ініціював унікальний багатотомний проект «Місця пам'яті».

Нагадаємо, що до місць пам'яті французькі вчені відносять символи, пам'ятники, історіографію, територію, державну символіку, місця слави, традиції, ідентифікації тощо. Серед численних знакових для французів місць пам'яті у вигляді символів постають, зокрема, прапор, «Марсельеза», республіканський календар. Комеморації репрезентовано відзначенням столітніх ювілеїв Вольтера, Руссо, Французької революції, знамениті місця – собором Паризької Богоматері, замками Луари, Ейфелевою вежею, ідентифікаційні знаки – Жанною д'Арк, Декартом, гаслом «Свобода, рівність, братерство!», Парижем тощо.

Актуальною та слушною видається думка, висловлена у статті В.В.Кривошеї, щодо важливості розроблення аналогічного українського проекту, який міг би перетворитися на гостро необхідний суспільству діалог. Солідаризуючись із французькими вченими та аналізуючи моделі історичної і національної пам'яті, що існують у сучасному вітчизняному науковому просторі, В.В.Кривошея узагальнює системи координат, у межах яких можуть висвітлюватися загальні меморіальні обриси. Символічними місцями у відповідності до однієї з таких систем, що вибудовується на складових державотворчого ряду, називаються

Київ, Чигирин, Батурин, Львів, Хортиця. На сьогодні найбільш прийнятною вважається модель, що репрезентує наступний ряд місць пам'яті: тризуб, Володимир Святий, Софійський собор, Києво-Печерська лавра, Запорозька Січ, Богдан Хмельницький, Енеїда, Шевченко, Український П'ємонт, Грушевський, УНР, Бабин Яр, Чорнобиль, 24 серпня 1991 р. (с.35). Варто погодитися з головною думкою про те, що національна пам'ять українців не може конструюватися лише на історичній травмі. Неодмінно звертаючись як до трагедій, так і до триумфів, вона має враховувати культурні, технічні досягнення, біосоціальну самобутність, нові історичні реалії та формувати у цілому «позитивний мнемонічний простір українців».

Поміж тим хотілося б висловити деякі побажання засновникам наукового видання з метою його подальшого вдосконалення. На наш погляд, спостерігається певна диспропорція в конструюванні проблемно-тематичних блоків. Так, науково-прикладні розділи збірника виглядають дещо незавершеними як за кількістю, так і за тематикою. Це особливо вирізняється на тлі теоретико-методологічного розділу, який є цілісним, розмаїтим щодо актуалізованих питань і у цілому самодостатнім. Що ж стосується «значущих історичних подій та постатей у людській пам'яті», то вони представлені несправедливо обмеженою кількістю сюжетів, хоча цілком логічно передбачити, що в наступних випусках коло предметних студій буде обов'язково розширене. Водночас викликає питання правомірність винесення в окремий розділ, поза межі «значущих подій», статей, присвячених пам'яті про Другу світову війну.

Гадаємо також, що видання значно виграло б, якби на його сторінках, з огляду на суперечливість та все ще неостаточну визначеність уживаних термінів та понять, особливо стосовно теоретико-методологічних засад національної та історичної пам'яті, було розпочато дискусію стосовно тлумачення термінів.

Хотілося б побажати, щоб у наступних числах наукового збірника знайшли відображення механізми політики національної пам'яті, ґрунтовні дослідження віддзеркалення конкретних подій, явищ і постатей у колективній пам'яті, шляхів консолідації на основі національної пам'яті, подальше поглиблення вивчення символічних рядів, у тому числі й неполітичних.

У цілому ж вихід у світ збірника наукових праць, коло питань, окреслених його авторами, дозволяє констатувати, що за відносно короткий період діяльності Українського інституту національної пам'яті в новому статусі науково-дослідної установи вже немало зроблено на шляху осмислення теоретичних проблем та практик історичної та національної пам'яті. Проте, судячи із задекларованих завдань, це – лише перший успішний крок, а попереду – ще довготривалий процес наукових досліджень, спрямованих на пошук історичних істин, які мають сприяти забезпеченню ефективної державної політики формування та розвитку національної пам'яті в Україні.

**О.П.Реєнт (Київ),
П.В.Добров (Донецьк)**

ХРОНІКА

**В.В.Тельвак (Дрогобич),
В.П.Педич (Івано-Франківськ), Л.М.Лазурко (Дрогобич)**

ХІ МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «КРАКІВ – ЛЬВІВ: КНИГИ, ЧАСОПИСИ, БІБЛІОТЕКИ ХІХ ТА ХХ СТОЛІТТЯ»

15–16 листопада 2011 р. у Кракові (Польща) відбулася чергова, одинадцята, міжнародна наукова конференція, присвячена вивченню видавничого, літературного та бібліотечного руху на галицьких землях ХІХ–ХХ ст. За традицією, починаючи з 1986 р., цей захід проходить щодва роки. За понад двадцятилітню історію діяльності авторитетний форум став місцем апробації досліджень книго-, пресо-, бібліотекознавців та обговорення актуальних наукових проблем двох визначних осередків культури – Кракова й Львова. Робочими мовами конференції весь цей час залишаються польська та українська. Організатором щогорічного наукового зібрання виступив інститут наукової інформації та бібліотекознавства Краківського педагогічного університету імені Комісії національної освіти під керівництвом проф. Галини Косентки.

Із привітальними словами до учасників форуму звернулися декан гуманістичного факультету проф. *Богуслав Скворнек*, заступник декана *Ґражина Врона* і директор інституту наукової інформації та бібліотекознавства проф. *Галина Косентка*. Почесним гостем заходу був ініціатор цього наукового проекту, знайий дослідник історії преси та фундатор польської школи пресознавства *Єжи Яровецький*.

На відкритті конференції відзначалося, що кількість її учасників залишається незмінно великою, а географія дедалі більше розширюється. Так, на щогорічне зібрання зголосилися 68 науковців, що представляли провідні польські (Краків, Варшава, Вроцлав, Люблін, Лодзь, Кельце, Торунь та ін.) й низку українських (Львів, Івано-Франківськ, Дрогобич) наукових осередків.

На пленарному засіданні було виголошено доповіді проф. *Марії Підлипчак-Маєрович* («Польські дослідження знаків власності у львівських і краківських книгозбірнях у фаховій бібліотекознавчій літературі»), д-ра *Александри Любчинської* («Видавнича діяльність національного руху в Галичині на рубежі ХІХ–ХХ ст. – потреби й перспективи досліджень»), д-ра *Еви Вуйцик* («Видавнича продукція Львова в 1919–1939 рр. – методологічні проблеми»), проф. *Ґражини Ґзелли* («Періодичні видання в доробку отця Оттона Голинського»), д-ра *Януша Костецького* («Царська закордонна цензура у стосунку до краківських видавців у 1865–1904 рр.»), канд. наук *Ренати Самотій* («Архітектурні концепції бібліотек Львова – історія та сучасні проблеми просторової організації»).

Чи не найбільший інтерес присутніх викликала виголошена на пленарному засіданні доповідь д-ра *Ґжеґежа Неця* «Про книгарню Камінських у Кракові та її фонди». Дослідник подав біографію власника, охарактеризував його зацікавлення та особливості тримання польської книгарні – діяльності, що у часи Другої світової війни балансувала

на межі героїзму та авантюризму. Значно пожвавив доповідь презентаційний фотоярід, адже на численних світлинах учасники конференції впізнавали себе й своїх колег – відвідувачів книгарні, котра в наш час стала чимось на зразок інтелектуального книжкового клубу, що його діяльністю керує донька Стефана Камінського – Кристина Камінська-Самек.

Згодом робота конференції продовжилася у трьох секціях. На першій – «Історія книги та видавничого руху» (керівники – професори Марія Конопка, Анна Ґруца, Даріуш Кузьміна, Кшиштоф Возняковський) виступили д-р *Ельжбета Покожинська* («Краківські, львівські й варшавські палітурки у XIX – першій половині XX ст.: порівняльне дослідження»), д-р *Ганна Ковальська* («Львівські музичні видання XIX ст.»), проф. *Анна Ґруца* («Потенційні адресати нефахових видань Кракова доби галицької автономії: Причинок до досліджень видавничого асортименту»), д-р *Адам Рута* («Реклама книгарень і видавництв на шпальтах деяких краківських і львівських часописів рубежу XIX–XX ст.»), проф. *Антоні Кравчик* («Краківські та львівські видання в реєстрах закордонної царської цензури 1852–1855 рр.»), д-р *Альфред Точек* («Львівські історики доби галицької автономії як видавці джерел»), магістр *Кшиштоф Хахай* («Науково-видавнича й популяризаторська діяльність Товариства шанувальників історії Львова»). У другий день конференції, 16 листопада, на секції виступили проф. *Кшиштоф Возняковський* («Військові видавничі проекти Адама Влодка (1941–1944)'), д-р *Агнешка Хамера-Новак* («Книжкова ситуація у Краківському воеводстві у світлі документів Головного управління видавництв, поліграфічної та книжкової промисловості»), д-р *Марта Пенкальська* («Видання Національної бібліотеки імені Оссолінських у 1945–1953 рр., Краків – Вроцлав»), д-р *Ґжеґоґ Нець* («Краків як провідний осередок антикварної книги в Польщі після 1945 р.»), д-р *Міхал Рогож* («Книжки для дітей та молоді в асортименті Літературного видавництва (1953–1989 рр.)»), д-р *Магдалена Пшибиш-Ставська* («Книга у краківському тижневику “Przekrój” (2000–2001 рр.)»), д-р *Агнешка Флюда-Крокос* («Краківські вулички й мистецтво екслібрису Турсуса Венгриновича (1924–2002 рр.)»).

У другій секції – «Часописи» (керівники – проф. Йоланта Хвастик-Ковальчик, канд. наук Лідія Лазурко, проф. Ґражина Ґзелла, проф. Віталій Тельбак) – доповіді виголосили д-р *Адам Баньдо* («Історія краківської газети “Czas” (1848–1939 рр.) у світлі пам'ятних книг та інших ювілейних публікацій»), канд. наук *Лідія Лазурко* («Формування редакційної політики часопису “Kwartalnik Historyczny”»), канд. наук *Василь Педич* («Тематична репрезентативність на шпальтах часопису “Літературно-науковий вісник” (1898–1906 рр.)»), д-р *Анджеї Калета* («Тематика і методи популяризації книги у львівському журналі “Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy” (1911–1939 рр.)»), д-р *Еміль Ноїньський* («Урочисте поховання у Львові генерала Антоні Єзьоранського (1821–1882 рр.) і пам'ять про нього в галицькій пресі»), д-р *Малґожата Деркач* («Організація перепоховання Юліуша Словацького на Вавелі у висвітленні “Jednodniówki ku czci Juliusza Słowackiego” 1904 р. та краківської преси 1927 р.»), д-р *Дорота Камісинська* («Особливості науково-популярного часопису на підставі змістового наповнення деяких польських журналів Кракова та Львова у XIX ст.»), проф. *Ґражина Врона* («Краківські й львівські науково-популярні часописи в 1918–1939 рр.»), магістр *Рената Зайонц* («Науково-популярні часописи у Кракові в 1945–1989 рр.»), магістр *Марек Милавицький* («Львівська католицька преса як джерело з історії польських ченців-домініканців міжвоєнного періоду»), д-р *Дорота Дерен* та магістр *Марцін Жинда* («Єдиний антифашистський тижневик – краківський “Przegląd Społeczny” (1930–1931 рр.)»), д-р *Ванда Матрас-Масталез* («“Głos Narodu” – суспільно-політичний і літературний тижневик на тлі краківської католицької преси в 1914–1939 рр.»), канд.

наук *Вікторія Тельвак* і д-р наук *Віталій Тельвак* («Ювілейна грушевськіана 1926 р. на шпальтах львівської преси»), магістр *Ришард Новаковський* («Польська провінційна преса, що видавалася до 1939 р. на теренах Східної Малополющі, у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: загальна характеристика і дослідницькі перспективи»), магістр *Яцек Журавський* («Конспіративна преса у Вільно і Львові 1939–1945 рр.: спільні та відмінні риси»), д-р *Ева Фогельзанг-Адлер* («*Wolność*» (1940–1945 рр.) – нелегальне видання краківських соціалістів у контексті окупаційного періоду та повоєнного часу»), проф. *Йоланта Хвастик-Ковальчик* («Львівська тематика в польській еміграційній пресі США після Другої світової війни»), проф. *Дариуш Кузьмина* («*Nasza Przeszłość*» – краківські дослідження з історії церкви»).

У третій секції – «Бібліотеки, книгозбірні, книжкові колекції» (керівники – професори *Марія Підлипчак-Маєрович*, *Йоланта Дзеняковська*, *Барбара Гершевська*, *Ева Дановська*) працювали д-р *Малгожата Мірек* («Приватна колекція книг Балтазара Аке (Гакета) у фондах Ягеллонської бібліотеки у Кракові»), д-р *Артур Знайомський* («Бібліографічна діяльність Владислава Віслоцького»), проф. *Йоланта Дзеняковська* («*Чорна кам'яниця*» чи палац Лозинського? Про проект передачі бібліотеки Яна Каспровича королівському столичному місту Львову»), проф. *Адріан Уляш* («Краківський бібліотекар Ян Чубек (1849–1932 рр.): життя для польської науки»), магістр *Галина Гжівач* («До питання про становлення бібліотек у вільному королівському місті Піддуже»), д-р *Анна Диммель* («Краківські й львівські видання в домашніх бібліотеках люблінських юристів у 1801–1863 рр.»), д-р *Галина Русинська-Гертих* («Францисканська книгозбірня у Львові у світлі бібліотечних інвентарів 1898–1903 рр.»), д-р *Беата Лянгер* («Станіслав Василевський як стипендіат і співробітник Національної бібліотеки імені Оссолінських»), магістр *Катажина Щенсяк* («Колекція книжкових палітурок Яна Буковського у Центральній бібліотеці Академії образотворчих мистецтв у Кракові»), магістр *Марія Вежбяк* («Леополітана в колекції документів професора Мар'яна Тировича в бібліотеці інституту історії Краківського педагогічного університету»), д-р *Казімеж Адамчик* («Із Кракова і Львова до Бидгощі: Вітольд Белза і його співробітники в Бидгощській міській бібліотеці»), д-р *Сабіна Квецень* («Єврейські книжкові колекції і бібліотеки у Кракові у ХХ ст.»), магістр *Ядвіга Вельгут-Вальчак* («Оригінальні японські та китайські книги ХІХ ст. у фондах Центральної бібліотеки Академії образотворчих мистецтв у Кракові»), д-р *Божена Петшик* («Центральна бібліотека Краківського аграрного університету – історія та напрями розвитку»), магістр *Рената Цесельська-Кручек* («Краківські англомовні бібліотеки і їх фонди»).

Тематику обговорень конференції розширили доповіді учасників з України, у виступах яких порушувалися питання відображення у пресі знакових для вітчизняної історичної науки подій, репрезентативності українських наукових видавничих проєктів рубежу ХІХ–ХХ ст., становлення польської наукової історичної періодики у Львові, особливостей архітекτονіки львівських книгозбірень тощо. Українські дослідники представляли три наукових осередки: Львів (Рената Самотій), Дрогобич (Віталій і Вікторія Тельваки, Лідія Лазурко) та Івано-Франківськ (Василь Педич). Їх виступи збагатили й значно доповнили створювану польськими колегами картину наукових студій.

Різноманітні культурні імпрези, що ними супроводжувалося проведення конференції, сприяли поживавленню неформального спілкування. Так, у переддень форуму відбулася вельми цікава екскурсія до підземель краківської Ринкової площі, де на території понад 6 тис. м² розташований відділ місцевого історичного музею. Завдяки використанню сучасних мультимедійних технічних засобів (проекція зображень, інтерактивні екрани, голографія, екран із водяної пари, звукові ефекти) можна здійснити подорож у часі та, занурившись у товщу культурних нашарувань, «відвідати»

Ринкову площу середньовічного Кракова. Під час роботи конференції відбулося також відкриття виставки «З архівів Стефана Камінського (1907–1974 рр.) – книготорговця та видавця», що викликала щирий інтерес учасників і гостей заходу.

Кульмінацією наукового форуму стало заключне пленарне засідання під головуванням проф. Галини Косентки. Тут було виголошено доповіді проф. *Еви Дановської* («Доробок учених, пов'язаних зі Львовом, у рукописних зібраннях Наукової бібліотеки Польської академії наук і мистецтв та Польської академії наук у Кракові»), магістра *Анни Щепанської* («Львівські й краківські видання XIX–XX ст. у фондах цифрових бібліотек»), проф. *Барбари Гершевської* («Вилучені з історії Львова: щоденники та автобіографічна проза українців, євреїв, поляків після 1939 р.»).

Традиційне підбиття підсумків вилилось в обговорення рекомендацій щодо подальших студіювань та організації наступних наукових зустрічей. Закриваючи зібрання проф. Галина Косентка відзначила високий науковий рівень виголошених доповідей, що неодмінно сприятиме збагаченню знань у тематичній ділянці досліджень, подякувала учасникам зібрання та запросила до участі в наступній, дванадцятій, міжнародній науковій конференції, що традиційно відбудеться у Кракові пізньої осені 2013 р.

В.В.ШЕВЧЕНКО (Київ)

**V МІЖНАРОДНА НАУКОВА ШКОЛА-СЕМІНАР
«ІСТОРІЯ ТОРГІВЛІ, ПОДАТКІВ ТА МИТА»**

Співорганізаторами наукового заходу, який відбувся 27–28 жовтня 2011 р. у Дніпропетровську, виступили Академія митної служби України й Інститут історії України НАНУ. До програми школи-семінару було включено 48 доповідей, заявлених 47 дослідниками соціально-економічної історії – як фахівцями, так і початківцями (магістрантами, аспірантами) з України, Російської Федерації та місії Євросоюзу. Учасники представляли науково-дослідні установи, вищі навчальні заклади, архіви й музеї, митні установи Дніпропетровська, Запоріжжя, Києва, Кіровограда, Одеси, Харкова, Владивостока, Воронежа, Рязані, Санкт-Петербурга та інших міст, а також Місію Європейського Союзу з прикордонної допомоги Молдавії та Україні (EUBAM) зі штаб-квартирою в Одесі.

На урочистому відкритті школи-семінару, яке відбувалося в конференц-залі Академії митної служби України, було оголошено привітання учасникам зібрання від директора Інституту історії України НАНУ акад. В.А.Смолія та ректора Академії митної служби України д-ра техн. наук, проф. *Л.С.Сороки*. Пленарне засідання відкрив експерт із постмитного контролю та аудиту місії EUBAM *А.Віденов* (Болгарія) доповіддю «Митниця – вчора, сьогодні, завтра». Проблемі еволюції управління митною системою України в 1900–2000 рр. було присвячено виступ д-ра іст. наук, професора *В.В.Ченцова* (Дніпропетровськ, Україна). Неординарну доповідь на тему «Засоби мобілізації фінансових коштів як критерій типології держави» виголосила д-р юрид. наук, професор *Н.М.Крестовська* (Одеса, Україна).

По завершенню пленарного засідання учасники школи-семінару ухвалили рішення не розділятися на секції, а працювати в режимі спільного засідання. Увазі слухачів було представлено розвідки з історії торгівлі та фінансів епохи античності й середньовіччя. Зокрема, канд. іст. наук *К.М.Колесников* (Дніпропетровськ, Україна) ознайомив учасників із методами фінансового регулювання зовнішньоекономічної діяльності в античні часи, курсант *І.В.Мамонов* (Дніпропетровськ, Україна) розкрив роль зовнішньої торгівлі в міжнародних відносинах на Сході в період раннього середньовіччя, а канд. іст. наук, доцент *Г.М.Виноградов* (Дніпропетровськ, Україна) повідомив про грошове забезпечення функціонування торговельно-військових корпорацій Північної та Східної Європи VIII–XI ст.

Із цікавістю було заслухано доповіді канд. іст. наук, доцента *О.О.Дячка* (Дніпропетровськ, Україна) про джерела з історії митних відносин у виданні «Українські грамоти XV ст.» та канд. іст. наук, доцента *Л.Ю.Жеребцової* (Дніпропетровськ, Україна) про підвітність митників підскарбієві земському у Великому князівстві Литовському. Місце «денги» Кримського ханства та генуезької Кафи у грошовому обігу Київської землі другої половини XV – початку XVI ст. показав науковий співробітник Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії МОНМСУ *В.В.Безпалько* (Київ, Україна).

Увагу окремих доповідачів привернули питання забезпечення військ у XVIII ст. Так, канд. іст. наук, доцент *О.М.Слісаренко* (Дніпропетровськ, Україна) розкрив особливості фінансування армії Карла XII у кампаніях 1708–1709 рр., а канд. іст. наук, доцент *О.В.Морозов* (Дніпропетровськ, Україна) проаналізував закупівлю кораблів для російського флоту в першій чверті XVIII ст. Інформативному потенціалу науково-історичного архіву Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук з історії

зовнішньої торгівлі Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. присвятила свій виступ канд. іст. наук, доцент *Ю.І.Головко* (Запоріжжя, Україна).

Наукові пошуки багатьох учасників школи-семінару було спрямовано у площину соціально-економічних трансформацій XIX ст. Жваві дискусії викликали доповіді канд. іст. наук *В.В.Шевченко* (Київ, Україна) щодо особливостей первісного нагромадження капіталів банкірами Півдня України в першій половині XIX ст., канд. іст. наук, доцента *О.О.Журавльова* (Санкт-Петербург, Російська Федерація) про почесні звання для підприємців у Російській імперії, аспірантки *К.Д.Серової* (Сімферополь, Україна) про торгіву інфраструктуру міст Кримського півострова в 1860–1870-х рр. та студентки *О.А.Новікової* (Запоріжжя, Україна), котра охарактеризувала купецтво Олександрівська в пореформений період. Розвиток зовнішньої торгівлі Російської імперії та службова діяльність у цій сфері князя П.А.В'яземського знайшли відображення у виступі д-ра іст. наук *П.В.Акульшина* (Рязань, Російська Федерація).

Значний інтерес у слухачів, насамперед з погляду порівняльного аналізу, викликали доповіді гостей із Владивостоцького філіалу Російської митної академії (Владивосток, Російська Федерація) – д-ра іст. наук *Н.А.Беляєвої* («Безмитна торгівля як засіб освоєння й розвитку регіону (на прикладі порто-франко у Владивостоці)») і канд. політ. наук *В.Г.Балкової* («Митна служба Російської імперії в умовах уніфікації митного оподаткування Великої Росії й Малоросії (XVIII ст.)»).

Чимало виступів і повідомлень учасників наукового зібрання було присвячено питанням розвитку митної справи, грошового обігу й торгівлі у XX ст. Так, канд. іст. наук, доцент *Р.Ю.Васковський* (Дніпропетровськ, Україна) висвітлив перші спроби запровадження гривні, здобувач *О.В.Полішук* (Кіровоград, Україна) розкрив методи і форми боротьби з контрабандою в Криму в 1920-х рр., предметом дослідження канд. іст. наук, доцента *Д.В.Архирейського* (Дніпропетровськ, Україна) стала радянська державна монополія зовнішньої торгівлі та митно-тарифне регулювання при переході до нової економічної політики, а стан кооперативної торгівлі Харкова в той час детально розглянула аспірантка *І.В.Скубій* (Харків, Україна). Митно-тарифну політику Польщі в міжвоєнний період розкрив здобувач *С.Я.Русенко* (Тернопіль, Україна). Оподаткуванню нерухомого майна та захисту економічних інтересів держави у прикордонних районах присвятили свої розвідки аспірантка *С.В.Орлик* (Кіровоград, Україна) і канд. іст. наук, доцент *В.В.Літвінов* (Дніпропетровськ, Україна).

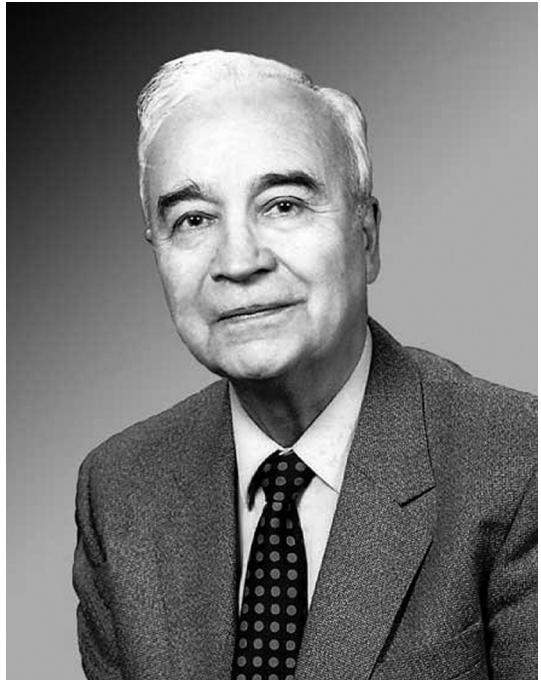
По завершенню виступів учасники школи-семінару оцінили її ефективність, відзначивши корисність проведеного заходу з огляду на нечисленність у нашій країні наукових форумів, присвячених суто економічній історії. В ухвалених рекомендаціях було висловлено пропозицію щодо необхідності проведення наступної, шостої, школи-семінару, а також розгляду питання про можливість створення на її основі Міжнародної асоціації дослідників економічної історії.

ЮВІЛЕЇ

Л.В.Корнійчук (Острог), О.С.Кучерук (Київ) ДО 90-РІЧЧЯ АКАДЕМІКА АРКАДІЯ ЖУКОВСЬКОГО

У січні 2012 р. громадськість відзначила 90-літній ювілей знаного українського історика, енциклопедиста, громадського діяча, організатора наукового життя академіка Аркадія Іларіоновича Жуковського. Народився ювіляр 12 січня 1922 р. у Чернівцях, у родині православного священика. Саме у цьому місті минули його дитинство й юність, тут він здобув початкову і гімназійну освіту. У 1932–1940 рр. навчався у Чернівецькому ліцеї-гімназії імені А.Пумпула, що був одним із найкращих освітніх закладів у тогочасній Румунії. Студії відбувалися румунською мовою, оскільки українська перебувала під забороною. Саме в гімназійні роки відбулося формування національної свідомості молодого українця. Разом із друзями (Борисом та Ігорем Суховерськими, Мирославом Мойсюком, Мирославом Антохієм, Юрієм Фурманом, Ігорем Шормом та іншими) він створював таємні гуртки з вивчення рідної мови, літератури та історії. Ліцейський період завершився складанням матурального іспиту у червні 1940 р. Того ж року А.Жуковський поступив на філософський факультет Чернівецького університету, а під час війни разом із батьками емігрував до Австрії. У квітні 1949 р. в місті Грац він здобув диплом інженера-будівельника.

Із молодих років А.Жуковський брав активну участь у політичному житті. Ще на початку Другої світової війни він вступив до Організації українських націоналістів, 1942 р. став провідником проводу ОУН у Бреслау (Вроцлав), де вивчав інженерну справу в місцевій політехніці, а згодом очолив оунівський осередок у Граці. У роки навчання брав активну участь у діяльності студентських організацій – як голова Союзу українських студентських товариств в Австрії (1947–1949 рр.) та член управи Центрального союзу українського студентства (з 1948 р.). А.Жуковський став одним із засновників і активних діячів Українського студентського товариства національного солідаризму «Зарево», у 1955–1958 рр. був його головою. Входив до складу редакційної колегії друкованого органу товариства – часопису «Розбудова держави».

Із молодих років А.Жуковський брав активну участь у політичному житті. Ще на початку Другої світової війни він вступив до Організації українських націоналістів, 1942 р. став провідником проводу ОУН у Бреслау (Вроцлав), де вивчав інженерну справу в місцевій політехніці, а згодом очолив оунівський осередок у Граці. У роки навчання брав активну участь у діяльності студентських організацій – як голова Союзу українських студентських товариств в Австрії (1947–1949 рр.) та член управи Центрального союзу українського студентства (з 1948 р.). А.Жуковський став одним із засновників і активних діячів Українського студентського товариства національного солідаризму «Зарево», у 1955–1958 рр. був його головою. Входив до складу редакційної колегії друкованого органу товариства – часопису «Розбудова держави».

Після закінчення Другої світової війни оселився в Парижі. Щодо свого переїзду до Франції А.Жуковський згадував: «Я їхав туди не тільки як інженер, а й збирався займатися громадсько-суспільними справами. Там були українські організації, про які я дізнався через «Українське слово». Два роки шукав праці. Мій батько, який перебував у Німеччині й сам не мав багато засобів до життя, вислав мені гроші. Потім мене взяли до французької будівельної фірми. Я працював там десять років і одночасно почав цікавитися українознавством та історією». У той час він познайомився з багатьма українськими громадсько-політичними діячами й ученими в еміграції, серед яких були О.Шульгин, І.Борщак, Н.Полонська-Василенко та ін.

1959 р. А.Жуковський став генеральним секретарем Українського академічного товариства в Парижі (голова – О.Шульгин), був активним діячем організації Українська національна єдність. Того ж року він став дійсним членом ради Бібліотеки імені Симона Петлюри, а з травня 1983 до жовтня 1995 рр. очолював її. Паралельно з роботою за фахом (інженером) у 1960 р. почав працювати асистентом з української мови в державному інституті східних мов і цивілізацій Паризького університету (до 1970 р.), а також (до 1988 р.) викладав там історію й цивілізацію України (доцент – з 1977 р.). Причому, весь цей час ювіляр не полишав і громадсько-політичної роботи. Його обирали членом Проводу українських націоналістів, він брав участь у кількох великих зборах ОУН, працюючи поруч із А.Мельником, О.Штулем, М.Плав'юком, М.Антоновичем і багатьма іншими чільними оунівцями.

Робота в університеті стимулювала історичні зацікавлення. Саме на початок 1960-х рр. припав період активізації наукової діяльності А.Жуковського. Утім, ще 1949 р. за його ініціативою було створено групу дослідників, переважно земляків (Т.Бриндзан, Д.Квітковський, І.Новосвський та ін.), що взялася за написання великої праці про рідний край. Відтак 1956 р. побачила світ книга «Буковина: Її минуле і сучасне», де А.Жуковський підготував історичну частину, був співавтором кількох розділів та разом із Т.Бриндзаном і Д.Квітковським здійснив загальне редагування (у 1991–1994 рр. перевидана в рідному місті ювіляра – Чернівцях). Одна за одною з'являлися його праці: «Шевченкіана в бібліотеках Парижа» (Париж, 1961 р.), «Шевченко у Франції» (у збірнику «Т.Шевченко, його життя і творчість», Париж, 1964 р.), «Сучасний стан релігії й церкви під советами, зокрема в УРСР» («Записки НТШ», т.181, 1966 р.) та ін. В Українському вільному університеті (Мюнхен) 1969 р. під керівництвом Н.Полонської-Василенко А.Жуковський захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філософії на тему «Петро Могила і питання єдності церков». Того ж року він став продеканом філософічного факультету й доцентом УВУ. У 1969–1975 рр. А.Жуковський поглиблено студіював історію та цивілізацію Східної Європи в Університеті Париж III Нова Сорбонна й 25 лютого 1976 р. захистив французькою мовою докторську дисертацію на тему «Історія Київської (Могилянської) академії 1615–1817 рр., культурного й освітнього осередку Східної Європи».

Ще працюючи інженером, Аркадій Жуковський долучився до діяльності Наукового товариства імені Шевченка в Європі, ставши 1968 р. науковим секретарем, 1972 р. – дійсним членом, а 1987 р., після смерті В.Кубійовича, очоливши організацію. Діяльність А.Жуковського тут була досить плідною, у першу чергу полягаючи в забезпеченні безперервності творчого процесу, наукових досліджень, зв'язків НТШЄ з іншими установами й, особливо, із Науковим товариством імені Шевченка у Львові (з 1989 р.). Найбільшим здобутком НТШЄ стала «Енциклопедія українознавства», головним редактором якої від самого початку був В.Кубійович, а завершував цей масштабний науково-видавничий проект уже А.Жуковський. Своєрідним продовженням «ЕУ» стала «Енциклопедія сучасної України», де ювіляр, поряд із І.Дзюбою та О.Романівим, виступив співредактором.

Узагалі знайомство й подальша співпраця з В.Кубійовичем, з яким він уперше побачився ще влітку 1943 р. у Львові, відіграла в долі вченого неабияку роль. У 1953 р. вони зустрілися вдруге – вже у французькому Сарселі. Наприкінці 1960-х рр. В.Кубійович запропонував А.Жуковському постійну працю у цьому місті, а вершиною їх співробітництва у справі видання «Енциклопедії українознавства» стало створення великої топографічної карти України. Ґрунтовною була робота ювіляра і як автора статей словникової частини «ЕУ», де він намагався поєднати оцінку історичних подій та діячів із викладом фактичних даних. Опрацьовуючи певну тему, автор намагався залучити якнайширше коло джерел і літератури, завдяки чому його статті мають цілісний характер.

Протягом 1970–1980-х рр. брав активну участь у наукових конференціях, з'їздах, колоквиумах, зокрема у VII, VIII та IX Міжнародних конгресах славистів. У 1991–1993 рр. трьома виданнями вийшов «Нарис історії України», написаний А.Жуковським у співавторстві з О.Субтельним, а в 1994 р. – збірник «Б.Грінченко – М.Драгоманов: діалоги про українську національну справу».

У 1992 р. за великий внесок у розвиток українознавства у Франції та загалом у Європі Аркадія Жуковського було обрано іноземним членом Національної академії наук України. Того ж року він став і дійсним членом УВАН у США. 1995 р. за значний внесок у національне відродження України ювіляра було відзначено премією Фонду Тараса Шевченка, а заслуги вченого в дослідженні історії й теорії православ'я в Україні 30 грудня 1996 р. вшановано почесним дипломом доктора богослов'я Київської духовної академії.

Із відродженням незалежної України він неодноразово відвідував рідні Чернівці, беручи участь у наукових заходах Чернівецького університету імені Ю.Федьковича. 16 січня 1997 р. історик став почесним доктором цього вищого навчального закладу, а 18 січня 1998 р. – почесним громадянином Чернівців. Того ж року в місцевому музеї української діаспори відкрилася виставка, присвячена життю та діяльності визначного земляка. Із нагоди 75-річчя вченого у Чернівецькому університеті пройшла ювілейна наукова конференція.

Указом Президента України від 7 лютого 1997 р. за вагомий особистий внесок у розвиток наукових досліджень у ділянці українознавства, сприяння встановленню дружніх українсько-французьких відносин А.Жуковського було нагороджено орденом «За заслуги» III ступеня, а 2002 р. – II ступеня. Відзнакою його внеску в розвиток українсько-французьких зв'язків стало включення ювіляра до складу очолюваної Президентом Франції Ж.Шираком офіційної делегації, яка відвідала Україну 2–4 вересня 1998 р.

В останні роки А.Жуковський продовжував поширення знань про Україну у Франції. Зокрема, у франкомовній антології «Європейська літературна спадщина» вміщено його статті про творчість Т.Шевченка, І.Франка та Л.Українки. Він також уклав «Антологію української літератури XI–XX ст.», що вийшла французькою мовою у 2004 р. А.Жуковський тривалий час очолював Наукове товариство імені Шевченка в Європі, а 2009 р. його було обрано почесним головою НТШЄ.

Довгі роки Аркадій Жуковський живе Україною, українською справою. Заради рідної країни він працював та в міру своїх сил і можливостей продовжує працювати. Побажаймо ж шановному ювілярові успіхів!

А.С.АТАМАНЕНКО (Острог),
А.А.ХЕЛЕНЮК (Острог)

ДО 80-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА ЛЮБОМИРА РОМАНА ВИНАРА

Є серед учених постаті, діяльність яких – знакова для наукового поступу. Саме до таких належить визначний дослідник української історії та історіографії, засновник і багатолітній редактор єдиного україномовного фахового історичного видання поза Україною – часопису «Український історик» та міжнародного журналу етнічних досліджень «Ethnic Forum» професор Любомір Роман Винар, якому 2 січня 2012 р. виповнилося 80 років. У світі він відомий як талановитий американський і український учений, автор численних наукових досліджень з історії козацтва, культури й державності України, історіографії, бібліографії, біографістики, етнічних студій і допоміжних історичних дисциплін.

Любомір Роман Винар народився у Львові у сім'ї заслужених педагогів Евфрозини й Івана Винарів. У 1944 р. разом із родиною переїхав спочатку до міста

Одерберг (Богумін) у Верхній Силезії, потім до Праги, а після закінчення Другої світової війни – до Баварії (Мюнхен, Карлсфельд, Берхтесгаден). Розпочаті у Львові студії він продовжував у гімназіях Карлсфельда та Берхтесгадена, і вже там відзначався активною громадянською позицією.

У 1949 р. Любомір Винар вступив до Мюнхенського університету, де вивчав суспільні та політичні науки. Одночасно студював історію України на філософському факультеті Українського вільного університету (Мюнхен), який закінчив у 1955 р., здобувши ступінь магістра філософії. Уже наступного 1956 р. одержав докторат з історії України в УВУ, захистивши дисертацію «Українсько-молдавські відносини у другій половині XVI ст.». Його рецензенти – видатні українські вчені О.Оглоблин та Н.Полонська-Василенко – уважали цю роботу однією з найкращих докторських праць УВУ. Переїхавши до США, Любомір Винар продовжив своє навчання у Клівлендському університеті Вестерн-Резерв, у школі бібліотечних та інформаційних наук, а в 1964 р. став габілітованим доктором Українського вільного університету, захистивши монографію про Андрія Войнаровського.

Із 1959 р. працював у різних професійних і наукових установах, був професором у Колорадському, Денверському, Боулінг-Грінському та Кентському університетах США. У 1968–1970 рр. на запрошення професора Омеляна Прицака працював консультантом українознавчої програми Гарвардського університету. У 1969 р. найменованим спочатку надзвичайним, а невдовзі – звичайним професором УВУ. У 1971 р. в Кентському державному університеті заснував науковий центр дослідження етнічних публікацій та культурних інституцій, а в 1980 р. – уже згаданий міжнародний науковий журнал «Ethnic Forum». У 1971–1990 рр. був координатором постмагістерських студій бібліотечної школи

Кентського державного університету, завідувачем відділу дослідницьких стипендій (1984–1987 рр.).

У 1963 р. Любомир Винар започаткував науковий історичний журнал «Український історик», що й до сьогодні залишається провідним виданням української національної історіографії поза Україною і в якому співпрацюють дослідники з діаспори та Батьківщини. Майже півстоліття Л.Винар – беззмінний головний редактор цього авторитетного часопису.

У 1964 р. Любомир Винар став співзасновником Українського історичного товариства, яке виконує функції консолідуючої наукової установи з української історії та спеціальних історичних дисциплін у світі. Тут він зумів об'єднати представників різних наукових поколінь дослідників, які працювали за межами України. У 1975 р. професор Л.Винар афілював УІТ з Американською історичною асоціацією, що вивело товариство на рівень американської та світової історичної науки. Завдяки багатолітній і натхненній праці свого президента інституції вдалося реалізувати низку різноманітних, у тому числі й видавничих, проєктів, сприяючи конструктивній співпраці між науковими установами в Україні та діаспорі й ставши ініціатором та організатором численних міжнародних наукових форумів, конгресів і конференцій.

Опублікований науковий доробок ученого на сьогодні налічує понад 2000 праць, включаючи 60 книжкових видань (монографії, довідники, підручники для американської вищої школи), а також наукові та інформаційні статті, рецензії, публікації документів і матеріалів.

На початку наукової діяльності великий інтерес у Л.Винара викликали проблеми історії українського козацтва XVI–XVII ст. та гетьманської держави XVIII ст. Крім праць із політичної історії та історії друкарства багато уваги дослідник приділив відомим діячам цього періоду, опрацювавши монографії про Андрія Войнаровського та Дмитра Вишневецького, дослідження про Максима Кривоноса та ін.

У другій половині 1960-х рр. Л.Винар став ініціатором системного неупередженого вивчення діяльності й наукової творчості М.Грушевського, причому в ті часи, коли політичні симпатії та антипатії багатьох українських західних дослідників суттєво впливали на оцінку наукового доробку колишнього голови Центральної Ради. Пізніше Любомир Винар розробив теоретичні засади міждисциплінарної наукової дисципліни грушевськознавство, в «Українському історик» було започатковано постійну рубрику «Грушевськіана», а в 1974 р. – видавничу серію УІТ під цією ж назвою. Можна погодитися з твердженням фахівців, що науковий доробок ученого у цій галузі заклав міцний фундамент для наступних досліджень постаті М.Грушевського в Україні.

Ювіляр до сьогодні значну увагу приділяє праці в українських наукових установах діаспори. Багато років він є дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка, співпрацював із В.Кубійовичем в «Енциклопедії українознавства», а з відновленням роботи НТШ у Львові зумів організувати з ним співпрацю Українського історичного товариства, реалізуючи спільні науково-видавничі проєкти, якими з боку НТШ опікувалися Олег Романів та Олег Купчинський.

Багато років життя Любомира Винара пов'язані з Українською вільною академією наук у США, в якій він сьогодні є віце-президентом, а також очолює протягом тривалого часу історичну секцію УВАН, керує діяльністю видавничої комісії, кілька років очолював комісію дослідів української імміграції. Неодноразово Л.Винар організовував різноматичні конференції УВАН, часто разом з іншими науковими установами діаспори, в яких брали участь і вчені з України. Двічі ювіляр очолював Світову наукову раду при Світовому конгресі українців, під час відзначення 1000-ліття хрещення України-Руси обирався віце-президентом організаційного комітету тощо.

Одним із головних завдань українських учених поза Україною Любомир Винар, як і більшість його попередників та колеґ, уважає наукову працю на міжнародній арені. Він зумів зробити УІГ колективним членом Американської історичної асоціації (American Historical Association), що дозволило розглядати проблеми українознавства на конференціях, організованих у рамках з'їздів об'єднання американських істориків. Водночас особисто був дійсним членом багатьох міжнародних наукових товариств, серед яких – Американська історична асоціація, Американська асоціація для поширення славістичних студій (AAASS), Американська асоціація для дослідження національностей (ASN), Американська бібліотечна асоціація (ALA) та інші, а в деяких із них обирався до складу керівних органів. Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. Любомир Винар був офіційним консультантом українознавчої програми Гарвардського університету, багато років активно співпрацював з українознавчою програмою Іллінойського університету. Крім того, очолював Академічну раду при уряді УНР в екзилі та разом з її делегацією брав участь у передачі атрибутів державності обраному Президентові України Леонідові Кравчукові.

За заслуги в розвитку української науки Світовий конгрес вільних українців відзначив Любомира Романа Винара званням «Українець року» (1984 р.), нагородив медаллю Св.Володимира (Торонто, 1993 р.). Ювіляр має численні нагороди та відзнаки, зокрема від Президії НТШ у Львові – медаль Михайла Грушевського (Львів, 1994 р.), від Міжнародного фонду М.Грушевського – диплом за визначний внесок у справу повернення Україні М.Грушевського (Київ, 1996 р.), від Івано-Франківської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців – премію імені академіка Івана Крип'якевича (2000 р.) та ін. У 2010 р. багатолітню працю вченого відзначила Фундація імені Тетяни й Омеляна Антоновичів.

Ювіляр був обраний почесним академіком Національного університету «Острозька академія» (1999 р.), почесним доктором Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (2002 р.) та Національного університету «Острозька академія» (2006 р.), почесним професором Волинського університету імені Лесі Українки (2006 р.), почесним професором і почесним керівником кафедри історії української діаспори Національного університету «Острозька академія» (2006 р.).

Творча спадщина Любомира Романа Винара – це важлива частина національної інтелектуальної скарбниці, а сам дослідник – талановитий учений, здібний організатор науки та популяризатор української культури, на благо яких він самовіддано працює все своє життя. Побажаймо ж шановному ювілярові нових творчих задумів і досягнень!

Ю.І.ШАПОВАЛ (Київ)

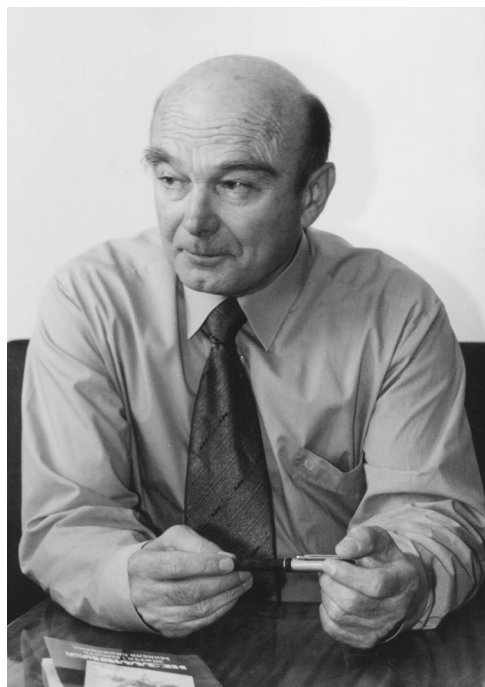
ДО 75-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК,
ПРОФЕСОРА С.В.КУЛЬЧИЦЬКОГО

Почну з однієї риси професора Станіслава Кульчицького, яка особисто мені імponує чи не найбільше. Він менш за все схожий на вчителя, ментора. І ще менше схожий на деяких своїх учнів, які часом використовують в оцінках ригористичні конструкції чи вдаються до менторського тону. Наприклад, один із них, пишучи про роль С.Кульчицького в дослідженні історії голоду початку 1930-х рр. і роблячи реверанс перед ним як перед провідним українським дослідником та найбільш авторитетним її інтерпретатором, утім, зображує свого вчителя таким, що поступився «своїм священним правом на інтелектуальний суверенітет» (ідеться про те, що С.Кульчицький, мовляв, «побіг» методологічними стежками Джеймса Мейса та Роберта Конквеста).

Знаючи С.Кульчицького чимало років, ще з комуністичних часів, наважуся стверджувати, що якраз інтелектуального суверенітету йому не бракувало ніколи! Напевно, через те він здатен постійно вчитися, працювати (у тому числі й сидіти в архіві), а відтак – змінювати свій погляд, свою візію минулого. У ньому є та легкість мислення та писання, якої бракує і його критикам, і його учням. С.Кульчицький не займається тим, що називають «інтелектуальними провокаціями». Він просто пізнає і пише про те, що пізнав.

Народився Станіслав Владиславович Кульчицький 10 січня 1937 р. А задовго до цього, і, як стверджують, саме 10 січня 49 р. до н.е. проконсул Гаїй Юлій Цезар із військом перейшов через річку Рубікон. Із того часу вислів «перейти Рубікон» став крилатим, набувши символічного сенсу. Свій «Рубікон» С.Кульчицький переходив кілька разів у житті. Уперше, коли після закінчення Одеського університету й короткого періоду роботи в Одеському обласному архіві, у листопаді 1960 р. був зарахований до аспірантури Інституту економіки Академії наук УРСР. Саме там у грудні 1963 р. він захистив кандидатську дисертацію. Історія та економіка ніби перетнулися, зустрілися, назавжди сформувавши у С.Кульчицького смак до статистики, цифри, тієї конкретики, до якої чимало істориків ніколи у житті по-справжньому не допрацьовуються.

Тим часом С.Кульчицький працював у згаданому Інституті економіки АН УРСР. І ось – новий його «Рубікон». У лютому 1972 р. він перейшов на роботу в Інститут історії АН УРСР (тоді ще просто «історії», без «України»). Із цим закладом і донині пов'язана його доля. Тут у квітні 1976 р. він захистив докторську дисертацію, почав завідувати відділом, став заступником директора з наукової роботи (у 1977–1979 рр., а потім із 1990 до 2009 рр.). Працю на цій посаді також можна вважати своєрідним «Рубіконом», адже суміщати перманентно клопітні обов'язки «alter ego» директора із власними науковими зацікавленнями й планами вкрай важко. І далеко не всі це можуть робити

навіть через суто фізичні навантаження, адже треба багато часу проводити на роботі, постійно й багато писати etc. С.Кульчицькому все вдавалося. Можливо, через те, що він постійно займається спортом, тримає себе в належній фізичній формі. Це давало і дає йому можливість надзвичайно ефективно працювати, не марнувати, не розпорошувати сили на щось другорядне, малозначуще. Достатньо подивитися на його бібліографічний покажчик, щоби переконатися: не всі його учні такі ж працездатні, як учитель. Однак це в їх власних руках: працюйте, як він, і – поборете (до речі, учитель має понад 2000 різножанрових публікацій).

Саме в Інституті історії (тепер уже) України (тепер уже) Національної академії наук України Станіслав Владиславович почав послідовно займатися проблематикою, яка зробила його насправду популярним. Слово «послідовно» вживаю обережно, адже, як колись дотепно зауважив Лешек Колаковський, «цілковита послідовність тотожна з практичним фанатизмом». Шлях С.Кульчицького до об'ємного знання про голод початку 1930-х рр. був не таким уже й легким. Проте перемогло саме знання, здатність під його впливом відкидати стереотипи, а вірність принципам не переросла в інтелектуальну обмеженість. Дехто дотепер не може цього зрозуміти, а тому С.Кульчицькому не довіряє. На мою думку, даремно, хоча б тому, що він ніколи не приховує, з якого він часу походить, що колись писав і чому на якісь події почав дивитися не так, як раніше.

...Станіслава Кульчицького ніхто не підштовхував до того, щоб стати істориком. Як він мені розповідав, це було його власне рішення, його власний вибір. На це не впливали рідні та близькі йому люди. Вибір визначив долю, в якій із 2009 р. перейдено новий «Рубікон»: С.Кульчицький пересів з «високого» крісла заступника директора у крісло «простого» завідувача відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАНУ. І сталося все це просто, без рефлексій. Так і повинен чинити справжній професіонал.

Спостерігаючи Станіслава Владиславовича Кульчицького в «новому-старому» амплуа, можна лише тішитись. І я це особисто роблю залюбки. Він знов випромінює енергію. Він працює. Він (без тиску!) навчає тих, хто хоче й здатен учитися. Він – людина на своєму місці. Нехай так буде ще багато років!

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Анотований покажчик дисертацій, захищених у спеціалізованій вченій раді Інституту історії України Національної академії наук України (1991–2011 рр.) / Гол. ред. В.А.Смолій, уклад. Л.І.Синявська, О.З.Силка, І.С.Азарх. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 440 с.

Арандаренко Н.

Записки о Полтавской губернии: составленные в 1846 г.: В 3 ч. – Х., 2011. – Ч.І, кн.9: Полтавское историческое наследие. – 233 с.

Арандаренко Н.

Записки о Полтавской губернии: составленные в 1846 г.: В 3 ч. – Х., 2011. – Ч.ІІ, кн.10: Полтавское историческое наследие. – 424 с.

Баканов В.

Забутые страницы киевского быта. – К.: Скай Хорс, 2011. – 56 с.

Баран В.Д.

Слов'яни у первісності і ранньому середньовіччі: 36. вибраних етнологічних пр. – К.: Міленіум, 2011. – 108 с.

Бовуа Д.

Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). – Москва: Новое литературное обозрение, 2011. – 998 с.

Боряк Т.

Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010). – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М.Гоголя, 2011. – 544 с.

Барварцев М.

Життя і сцена Миколи Іванова: історія українця в італійському Рісорджименто / Відп. ред. С.В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 188 с.

Вегеш М.

Академік Володимир Грабовецький – визначний історик України / Ред. А.З.Королько. – Вид. 2-ге, допов. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2006. – Т.1. – 432 с.

Верменич Я.

Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 284 с.

Вжосек В.

Історія – культура – метафора. Постановя неklasичної історіографії: Про історичне мислення. – К.: Ніка-Центр, 2012. – Вип.7: Ідеї та Історії. – 296 с.

Вибрані наукові праці академіка

В.І.Вернадського / Гол. редкол. О.С.Онищенко, авт.-уклад. Л.А.Дубровіна, Н.М.Зубкова, С.М.Кіржаєв та ін. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2011. – Т.1: Володимир Іванович Вернадський і Україна; кн.1: Науково-організаційна діяльність (1918–1921). – 699 с.

Вибрані праці академіка В.І. Вернадського

/ Гол. редкол. О.С.Онищенко, авт.-уклад. В.М.Даниленко, Л.А.Дубровіна, Н.М.Зубкова та ін. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2011. – Т.1: Володимир Іванович Вернадський і Україна; кн.2: Вибрані праці. – 584 с.

В'ятрович В.

Історія з грифом «Секретно». – Л.: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – 328 с.

Гирич І.

Київ в українській історії. – К.: Смолоскип, 2011. – 304 с.

Горбуров Е.Г., Горбуров К.Е.

Історії для істории: Очерки о Николаевской земле и её людях. – Николаев: Шамрай, 2011. – 216 с.

Государственный террор в Советском Союзе 1917–1984: Сб. мат. / Сост. Е.Л.Магеровский. – Нью-Йорк, 2011. – 610 с.

Грицак Я.

Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад: Есеї. – К.: Критика, 2011. – 352 с.

Громадська думка. Щоденна політична, економічна і літературна газета 1905–1906: Анот. системат. покажч. / Упор. І.Старовойтенко, Ю.Горбач, Л.Кузьменко. – К.: Темпора, 2011. – 454 с.

Грушевський М.

Твори: У 50 т. / Гол. ред. П.Сохань, упор. Г.Бурлака. – Л.: Світ, 2011. – Т.12. – 544 с.

Гудь Б.

Українсько-польські конфлікти новітньої доби: Етносоціальний аспект. – Х.: Акта, 2011. – 472 с.

Дзюба І.

Нагітання мороку: Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2011. – 503 с.

Енциклопедія історії України / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2011. – Т.8: Па-Прик. – 520 с.

- Етимологічний словник української мови:** У 7 т. / Гол. редкол. О.С.Мельничук, уклад. Г.П.Півторак, О.Д.Пономарів, І.А.Стоянов. – К.: Наук. думка, 2012. – Т.6: У–Я. – 568 с. (серія «Словники України»)
- Сфремов С.О.**
Щоденник (1.01.1895–4.02.1896): Про дні минулі (спогади) (1876–1907) / Упор. І.Гирич. – К.: Темпора, 2011. – 792 с.
- Залізняк Л.**
Українці: витоки та історичні долі. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.
- Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса (1840–1890):** Сб. – Х., 2011. – Кн.8: Полтавское историческое наследие. – 568 с.
- История новой России:** Очерки, интервью: В 3 т. / Под общ. ред. П.С.Филиппова. – Санкт-Петербург: Норма, 2011. – Т.1. – 688 с.
- История новой России:** Очерки, интервью: В 3 т. / Под общ. ред. П.С.Филиппова. – Санкт-Петербург: Норма, 2011. – Т.2. – 584 с.
- История новой России:** Очерки, интервью: В 3 т. / Под общ. ред. П.С.Филиппова. – Санкт-Петербург: Норма, 2011. – Т.3. – 600 с.
- Кінг Ч.**
Історія Чорного моря / Пер. з англ. М.Климчук. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Вип.6: Ідеї та Історії. – 312 с.
- Ковалинський В.**
Київські мініатюри. – К.: Купола, 2011. – Кн.9: Долі київських храмів; ч.1. – 608 с.
- Кононенко В., Чирва А.**
Не місце серед живих. Факти і роздуми. – К.: Арт Економі, 2010. – 736 с.
- Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 р. (проект) / За заг. ред. В.М.Гейдя.** – К., 2011. – 48 с.
- Кривобок О.П.**
Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М.Гоголя, 2011. – 202 с.
- Кринко Е.Ф., Хлынина Т.П.**
История Северного Кавказа в 1920–1940-е гг.: современная российская историография. – Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, 2009. – 304 с.
- Кристалович У.**
Рукописні карти ХVІ–ХІХ ст.: З фондів Цент. держ. іст. архіву України, м.Львів / Гол. редкол. Р.Сосса. – К.: Картографія, 2011. – 216 с. (серія «Пам'ятки картографії України»)
- Кульчицький С.В., Лебедева Ю.Г.**
Історія України: Підруч. для 11 кл. – К.: Генеза, 2011. – 304 с.
- Ленартович О.Ю.**
Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. – Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Л.Українки, 2011. – 412 с.
- Мак-Ніл В.**
Піднесення Заходу. Історія людської спільноти / Пер. укр. за ред. А.Галущки. – 2-ге вид., уточ. й випр. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Вип.2: *Viae humanae.* – 960 с.
- Матвеев А.Ю., Рибак І.В.**
Здійснення насильницької політики розселяння на Поділлі та Південно-Східній Волині (друга половина 20-х – перша половина 30-х рр. ХХ ст.). – Кам'янець-Подільський: Син О.В., 2011. – 196 с.
- Окороков А.**
Особый фронт: Немецкая пропаганда на Восточном фронте в годы Второй мировой войны. – Москва: Русский путь, 2007. – 288 с.
- Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки 1939–1987:** У 2 т. / Гол. редкол. В.Сергійчук, упор. В.Сергійчук, С.Сердюк. – К.: Сергійчук М.І., 2012. – Т.1. – 656 с.
- Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки 1939–1987:** У 2 т. / Гол. редкол. В.Сергійчук, упор. В.Сергійчук, С.Сердюк. – К.: Сергійчук М.І., 2012. – Т.2. – 480 с.
- Петришак Б.**
«Лицар пера і каламаря» – писар міста Львова Войцех Зимницький (1583–1639 рр.). – Л.: Центр. держ. іст. архів України, м.Львів, 2011. – Вип.3: Львівські історичні праці: Дослідження. – 208 с.
- Петро Шелест:** «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / Заг. ред. Ю.Шаповала. – К.: АДЕФ-Україна, 2011. – 1120 с.
- Плохій С.**
Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К.: Критика, 2011. – 600 с.
- Політична енциклопедія / Гол. редкол. Ю.Левенець.** – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 808 с.
- Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи:** Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.С.Степанков. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2011. – Вип.2. – 260 с.

Проблеми історії України: факти, судження, пошуки / Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2011. – Вип.20. – 342 с.

Разираєв О.

Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках. – Луцьк: Волинські старожитності, 2012. – 444 с.

Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / Авт.-сост. А.Погун, И.Дерейко, А.Кентий, редкол. В.Лозицкий, С.Кокин, А.Лысенко. – К.: Укр. изд. союз, 2011. – 576 с.

Российские немцы. XXI век: Мат. Междунар. науч.-практ. конф. и социолог. опроса., Москва 2008 г. / Под общ. ред. В.А.Аумана, В.Г.Чеботарёвой. – Москва, 2011. – 372 с.

Рубинштейн Н.Л.

Русская историография. – Санкт-Петербург, 2008. – 804 с.

Семенюк С.

Українські історико-етнічні землі (Польща, Угорщина, Румунія, Словаччина, Чехія, Австрія, Саксонія). – Л.: Апріорі, 2011. – 640 с.

Сердюк І.

Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: АСМІ, 2011. – 304 с.

Симчера В.М.

Развитие экономики России за 100 лет: 1900–2000: Исторические ряды, вековые тренды, институционные циклы. – Москва: Наука, 2006. – 589 с. (серия «Экономическая наука современной России»)

Смирнов В.Н.

Освободительные войны русского воинства и деятельность российских правителей (XVII–XVIII вв.). – Х., 2011. – 356 с.

Снайдер Т.

Криваві землі. – К.: Грані-Т, 2011. – 448 с.

Снайдер Т.

Червоний князь. – К.: Грані-Т, 2011. – 296 с.

Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / Науч. ред. В.В.Кондрашин. – Москва: РОССПЭН, 2011. – 471 с. (серия «История сталинизма»)

Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г.

Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. – К., 2002. – 398 с.

Старожитності Гуцульщини: Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат:

Каталог пам'яток історії та культури: У 2 т. / Авт. ідеї, гол. ред. і кер. авт. кол. М.Кугутяк. – Л.: Манускрипт, 2011. – Т.1: Сакральна спадщина Гуцульщини. – 448 с.

Старожитності Гуцульщини: Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат: Каталог пам'яток історії та культури: У 2 т. / Авт. ідеї, гол. ред. і кер. авт. кол. М.Кугутяк. – Л.: Манускрипт, 2011. – Т.2: Городища, замки, осередки солевиодобутку, давні транскарпатські шляхи. – 267 с.

Стеблій Ф.

Галичина на перехрестях історії: Постаті. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2011. – 304 с.

Сторінки воєнної історії України / Відп. ред. О.С.Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.14. – 228 с.

Судьба старообрядчества в XX – начале XXI вв.: история и современность: К 75-летию со дня рождения ведущего науч. сотрудника Б-ки РАН Н.Ю.Бубнова: Сб. науч. тр. и мат. / Отв. ред. и сост. С.В.Таранец. – К.; Винница: Ин-т укр. археологии и этноколоведения им. М.С.Грушевского НАН Украины, 2011. – Вып.5. – 560 с.

Терещенко М.

Первый олигарх. Михаил Иванович Терещенко (1886–1956): Необычайная история жизни моего деда, как её рассказала бы мне моя бабушка / Пер. с фр. В.С.Воеводская, С.И.Новиков. – 2-е изд. – К.: Ника-Центр, 2012. – 226 с.

Тинченко Я.

Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – К.: Темпора, 2011. – Кн.ІІ. – 424 с.

Україна – Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Док. і мат. / Упор. Н.Рубльова, О.Рубльов. – К.: Дух і літера, 2012. – 624 с.

Україна. Процеси націотворення / Упор. А.Капелер. – К.: КІС, 2011. – 416 с.

Українське суспільство: 20 років незалежності: Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2011. – Т.1: Аналітичні матеріали. – 576 с.

Українське суспільство: 20 років незалежності: Соціологічний моніторинг / За ред. Є.Головахи, М.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2011. – Т.2: Таблиці і графіки. – 480 с.

Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Док. і мат. / Упор.

В.Даниленко, Н.Кривець. – К.: Смолоскип, 2012. – 592 с.

Фролов М.

Політична система радянської України 1920–1930-х рр.: особливості формування та еволюції: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 264 с.

Футей Б.

Становлення правової держави в Україні 1991–2011. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 456 с.

Хома І.

Січові стрільці: Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба січових стрільців у 1917–1919 рр.: До 20-річчя незалежності України. – К.: Наш час, 2011. – 104 с.

Центральний державний науково-технічний архів України: Путівник / Гол. ред-

кол. О.Гінзбург, авт.-упор. А.Алексеевко, М.Балишев, Є.Семенов. – Х.: Федорко, 2009. – 338 с.

Шандра В.

Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 266 с.

Шаповал В.М., Корнєєв А.В.

Історія Основного Закону: конституційний процес в Україні у 1990–1996 рр. – Х.: Фоліо, 2011. – 111 с.

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

Commemorating the 650-th Anniversary of Battle of Synia Voda

MOTSIA O.P. Battle of Synia Voda and its Consequences in the Context of Medieval Europe History 4

KOZYR I.A. (Kirovohrad), CHORNYI O.V. (Kirovohrad). Localization of the Place of Battle of Synia Voda in 1362: in the Light of New Sources 11

***

KOTLIAR M.F. At the Beginning of Rus'. Around the Year 862 28

KOTENKO A.L. On the Question of Creation of the Ukrainian National Space in "Osnova" Journal . . . 42

KOLIADA I.A. The Censorship Policy of the Russian Autocracy in the "Ukrainian Question" (to the History of Relations Between M.Kotsiubyns'kyi and Censorship Bodies) . . . 58

MASHKIN O.M. P.A.Stolypin and Ukraine 73

PEREDERII I.H. Ukrainian Research Institute in Berlin and Viacheslav Lypyns'kyi (*Commemorating the 130-th Anniversary of His Birthday*) 98

YEFIMENKO H.H. Communism vs. Formation of Ukrainian Nation in Soviet Ukraine (1917–1938): Assistance, Overpowering or Forced Reconciliation? 114

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

YAS' O.V. Comparative-Historical Method in Research Practices of Mykhailo Drahomanov . . . 133

KIS' O.R. (L'viv). Women's History as a Research Field: Formation of the Feminist Methodology . . . 159

FYLYPCHUK O.M. (Chernivtsi). Rhōs in the "Life of St.George of Amastris" 173

TAIROVA-YAKOVLEVA T.G. (St.Petersburg, Russian Federation). Chronicle of Samiilo Velychko: on the Question of the New Academic Edition 190

BOOK REVIEW AND SURVEYS

Ostroh Academy in XVI–XVII: Encyclopedia (**P.P.Tolochko**) 199

Mazepiana: Bibliography Materials (1688–2009) (**M.F.Dmytriienko, Ya.O.Ishchenko**) . . . 203

Poland and Ukraine in the 30–40th of the XX: Unknown Documents from the Archives of Special Services. – Vol.8: The Great Terror: Polish Operation 1937–1938th / Wielki terror: Operacja polska 1937–1938: In 2 parts (**M.M.Kucherepa, Luts'k**) 208

Karl Heinz Roth, Jan-Peter Abraham. Reemtsma auf der Krim: Tabakproduktion und Zwangsarbeit unter deutschen Besatzungsherrschaft 1941–1944 (**M.H.Dubyk**) 211

A.Portnov. Historians Histories: Faces and Images of Ukrainian Historiography of XX (**V.P.Yaremchuk, Ostroh**) 213

The State-Formation and Civilizational Achievements of the Ukrainian Nation: National and Historical Memory: Coll. Sciences Works. – Issue 1 (**O.P.Reient, Kyiv; P.V.Dobrov, Donets'k**) . . . 218

CHRONICLES

TEL'VAK V.V. (Drohobych), PEDYCH V.P. (Ivano-Frankivs'k), LAZURKO L.M. (Drohobych). XI International Scientific Conference "Kraków – L'viv: Books, Periodicals, Libraries of XIX and XX" . . . 222

SHEVCHENKO V.V. V International Scientific Seminar School "History of Trade, Taxes and Duties" . . . 226

ANNIVERSARIES

KORNIICHUK L.V. (Ostroh), KUCHERUK O.S. (Kyiv). Commemorating the 90th Anniversary of Academician Arkady Joukovsky 228

ATAMANENKO A.YE. (Ostroh), KHELENIUK A.A. (Ostroh). Commemorating the 80th Anniversary of Professor Lubomyr Roman Wynar 231

SHAPOVAL YU.I. Commemorating the 75th Anniversary of Doctor of History, Professor S.V.Kul'chyts'kyi 234

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 236